

511

Folien. O. 816/52.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

SZERKESZTI CHOLNOKY JENŐ

HINDUSZTÁN

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

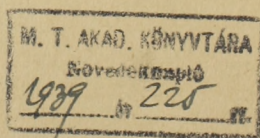
BAKTAY ERVIN dr.

HINDUSZTÁN

55 KÉPPEL ÉS KÉT TÉRKÉPPEL

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

102228

I.

Hindusztán.

Ha pillantást vetünk India térképére, azonnal szemünkbe tűnik a nagy északi lapályos vidék. A földrajzi könyvek *Indiai alföldnek* nevezik ezt az óriási kiterjedésű síkvidéket és hozzászámítják nyugaton a Pandzsáb déli felét, aztán középen a Dzsamna és a Gangesz folyamok és mellékfolyóik síkságát, végül pedig keleten Bengál tekintélyes részét, amelyet a Gangesz alsó folyása, a Brahma-putra folyam és ezek mellékfolyói öntöznek.

De ezen a területen belül élesen el lehet határolni három kisebb egységet. Mindegyiknek megvan a maga sajátos, külön jellege s a történelmi fejlődés folyamán is sok tekintetben elkülönültek egymástól. De földrajzilag is szétválaszthatók az indiai alföldnek ezek a rész-területei. A Pandzsáb feltűnően elkülönül; az országnak nevét adó öt folyó (*Pandzsáb*: Öt-víz) egész vízrendszerét elválasztja a Dzsamna és a Gangesz vízrendszerétől az Ambála és Szaharanpur közt északkeletről délnyugat felé húzódó alacsony törmelékkúp. Innen nyugatra a vizek a pandzsábi folyók, tehát végeredményben az Indus folyam vízrendszeréhez tartoznak, keletre pedig a Dzsamna-Gangesz rendszerét táplálják. A Dzsamna és Gangesz vízrendszerét magábafoglaló hatalmas terület tehát nyugaton meglehetősen élesen válik el a pandzsábi síkságtól. Keleten azonban nem ilyen nyilvánvaló az elhatárolás. A Gangesz Bengál határán délkeletnek, egyes deltaágaival egyenesen délnek fordul és szétágazó folyómedrei egyesülnek a Brahma-putra némely deltaágával. Inkább csak a Brahma-putra

bengáli vízrendszere választható el tehát a Gangesztől, de a vidék földrajzi, éghajlati jellege mégis annyira eltér a Dzsamna-Gangesz síkságának ilyen értelemben vett jellegétől, hogy a két területet mégsem lehet egészen egy kalap alá venni. Bengál síkvidékének túlnyomó részét a két hatalmas folyam deltaágai öntözik, mocsarakat, mocsaras dzsangalokat hozva létre. Ez annyira megkülönbözteti Bengált a középső Gangesz síkságától, hogy érthetővé válik a történelem tanúsága, hogy Bengál élete gazdasági, kulturális és politikai tekintetben nem mindig és nem szervesen haladt együtt, vagy akárcsak párhuzamosan is a nagy, benső, északi síkvidék életével.

Ezt a minden szempontból különálló síkvidéket, a Dzsamna és a Gangesz lapályát akarjuk bejárni és megismertetni e könyv lapjain. És mert a Dzsamna, bár nagy folyam, mégis csak a Gangesz mellékfolyója, szokássá vált ezt az északi lapályt röviden a *Gangesz síkságának* (angolul: *Gangetic Plains*) nevezni. Kétségtelen, hogy a Gangesz adja meg elsősorban a jellegét, eluralkodik rajta, nemcsak földrajzi értelemben, hanem — mint majd látni fogjuk — rányomta bélyegét a völgyében létrejött kultúrára és világszemléletre is.

Indiának északi, túlnyomóan sík területét nevezték el egykor perzsa szóval *Hindusztánnak*, a Hinduk Országának. Hindusztán magába zárja a Pandzsábot, a Gangeszvölgyet és Bengált, sőt tágabb értelemben hozzávehető Rádzsputána és Középindia, keleten pedig Orissza is. Hindusztán déli határa a Nermada folyó és a Vindhja hegylánc volt. Ezekről délre kezdődött a Dekkan, az ősi hindu idők Daksinája, a «Dél», amely csak később nyílt meg a hindu bevándorlás és szellemi hatás előtt. De a Pandzsáb jó részében már az ókor folyamán erős perzsa hatás érvényesült, perzsa települések, később még görög telepek is keletkeztek földjén; keleten pedig, Bengálban, a hátsóindiai beszivárgás vált ősidők óta érezhetővé. Így hát legigazabban a Dzsamna és a Gangesz lapályát, röviden a Gangesz síkságát nevezhetjük valójában Hindusztánnak, a Hinduk földjének. Rendesen így is nevezték

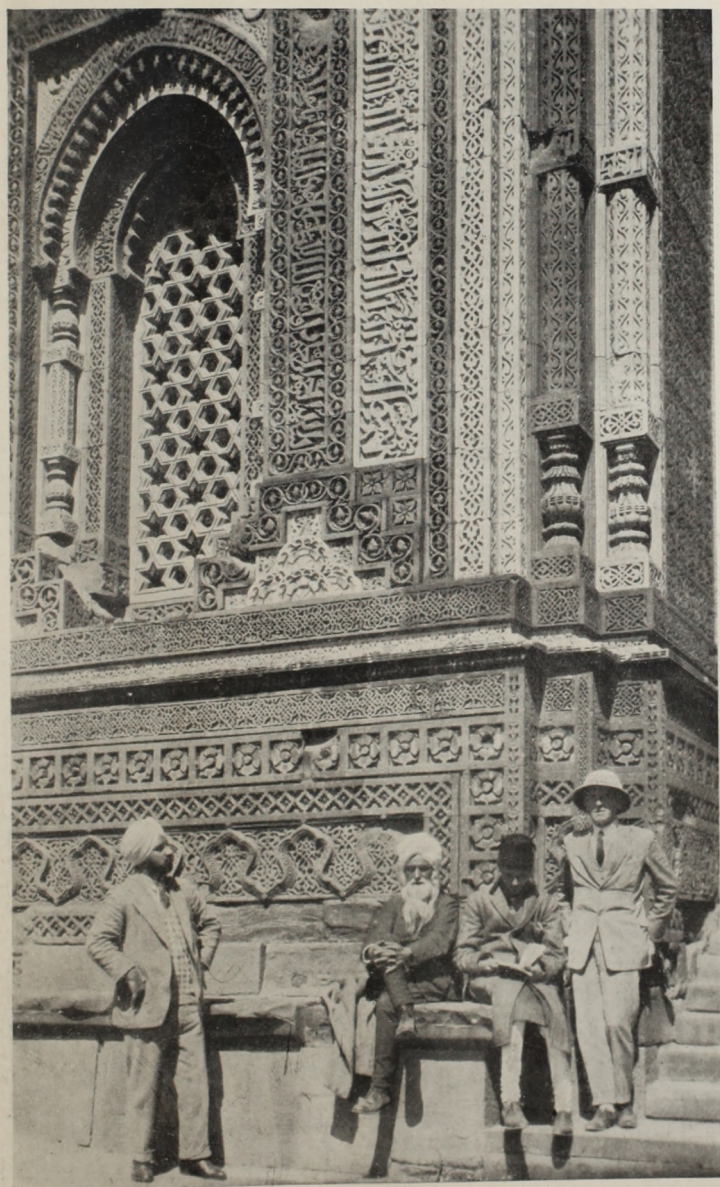
mindig. Ha a régi mogulbirodalom feljegyzéseit tanulmányozzuk, lépten-nyomon észrevehető, hogy a Pandzsábot, Rádzsputánát vagy másképpen Rádzsaszhánt és Bengált a maguk nevére emlegetik, míg ha Hindusztánról beszélnek, többnyire csak a nagy északi lapály középső részét, a Dzsamna és a Gangesz lapályát értik alatta.

Ha India politikai beosztásának térképét vesszük elő, ez a terület akkor is különvlik a többitől. Az Egyesült tartományok (United Provinces) és Bihár jelzik határait, bár a Pandzsáb délkeleti csücske belenyúlik ennek a területnek szegélyébe. A muzulmán hódítást megelőző időkben ezen a vidéken fejlődött ki legteljesebben a hindu kultúra, a muzulmán hódítások korában pedig itt alakult ki a hindusztáni muzulmán uralom fészke. Minden tekintetben elsőrangú fontosságú szerepet játszott tehát a történelem folyamán. Talán nem olyan tarka, kevert jellegű, mint a Pandzsáb, ahol a Kelet és a Nyugat nagy hódítónépei váltották fel egymást az évezredek folyamán, maradandó nyomokat hagyva a terület fejlődésében, de éppen egyöntetűbb voltánál fogva nagyon jellegzetes Hindusztán földje. És tekintettel arra, hogy nemcsak a harmadfélszáz milliót számláló hinduság kultúrájának volt bölcsője, hanem itt született meg és itt növekedett erőre a buddhizmus is, a világ számszerűleg legnagyobb kultúrkörének táplálója, egyetemes szempontból is rendkívül fontos szerep jutott a Gangesz síkságának.

Ez a lapály valamikor régesrégén, a Föld kialakulásának úgynevezett harmadkorában tengerfenék volt, akár a mi Magyar Alföldünk. Abban az időben a ma ismert India földjéből a Himálajától délre, csak az északnyugati magasabb területek emelkedtek a tenger fölé, déli India pedig hatalmas szigetként vált el az ázsiai szárazföldtől. Ősidőkben, amikor a nagy geológiai forradalmak kiemelték a Himálaja óriási hegyláncának tömegét, a kidudorodástól délre, nyilván ennek következményeképpen, mély beszakadás, úgynevezett árok keletkezett s a talaj itt csaknem olyan mélyre süppedt, mint amilyen magasra torlódott a hegytömeg. Erre látszik vallani az, hogy a Gangesz síkság

talaját úgynevezett harmadkori üledékek takarják s a tudományos mérések az üledék vastagságát 5—6000 méternyinek mutatják. Milyen mérhetetlen időközön át kellett víznek borítania ezt a területet, hogy ilyen vastag üledékréteg keletkezhessék a fenekén! De hát a világ életében az ilyen korszakok nem jelentenek sokat. Csak mi, emberek szoktuk meg, hogy az időt a magunk arasznyi élettartamához viszonyítsuk. Így állt elő a «rövid» és «hosszú» idő fogalma. A Föld életének arányai azonban egészen mások. Ami az ember szemében szinte elképzelhetetlenül hosszú időtartam, az a Föld életében talán csak olyan kurta szakasz, mint a fogzás ideje a gyermek fejlődésében. Hiszen évek százmillióiról, talán milliárdjairól van szó! A Föld ráér a maga kialakításával bajlódni. Átalakulásai nem értek még véget. A hindusztáni síkság is emlékeztet bennünket erre. A kiemelkedett hegyláncot a behorpadt lapálytól elválasztó törésvonal mentén manapság is gyakoriak a földrengések, a mélyben még javában folyik a rendezkedés, a Földanya még tologatja háztartásának bútordarabjait. Rétegek süppednek, emelkednek, újabb törések állnak elő. A síkság felszínén pedig a folyamok és folyók emlékeztetnek a Föld folyamatos életére és örökös változandóságára. Medrüket változtatják, új utakat vájnak maguknak a laza üledéktalajon és szeszélyes ötleteikkel belenyúlnak az emberek életébe is. Városok, amelyek valamikor a vízparton épültek és a víz közelségének köszönhették életképességüket, idők múltán egyszerre azon kapták magukat, hogy a folyó cserbenhagyta őket és több kilométeres távolságban kerüli el a települést. Másutt meg fogta magát a folyó és kiöntötte az embereket a lakóhelyeikből, akár a cigány az ürgét. A közelmúltban is nagy árvizek pusztítottak ezen a tájon és a folyók évről-évre lépnek medrükből az esős évszak idején.

Az indiai éghajlat egészen más, mint a miénk, de elüt Ázsiának más területeitől is. A Himálaja óriási hegylánc éles határvonalat húz éghajlat tekintetében belső Ázsia és India közé. India időjárását a délnyugati monszun szelek alakították ki. A monszun (Monsoon) júniustól szept-

Az Alái Darváza faragott díszítményei.

Muzulmán síremlékek Sziriben (Delhi).

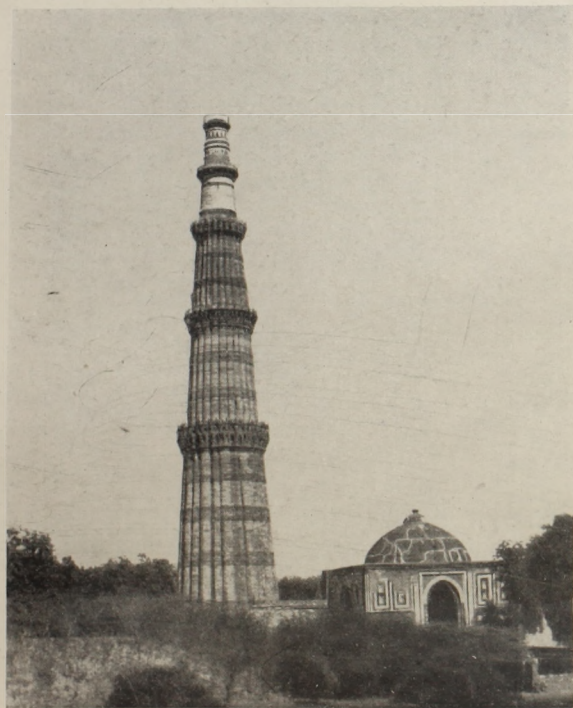
Az Alái Minár toronycsonkja.

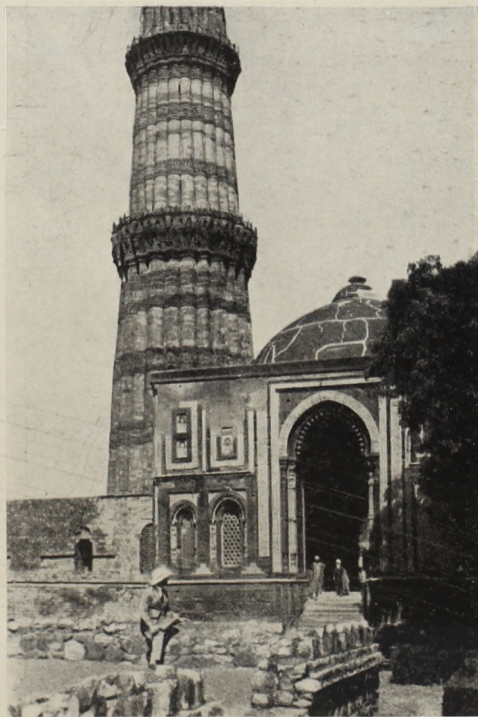
Az első Delhi legrégibb emléke : hindu oszlopcsarnok.

A hindu oszlopcsarnok maradványai és a Kuvvat-mecset fala Ó-Delhiben.

A Kutab Minár torony Delhiben,

Az Alái Darváza kapu a Kutab Minár mellett.

temberig Afrika felől fúj és a tengerből kiemelkedő páratömeget hajtja India fölé. Ez az esős évszak, a *barszát*. A párával telt légtömegek átvonulnak India fölött, égi áldást hintenek, jobban mondva zúdítanak a földre, végül pedig nekiütköznek fenn északon a Himálaja magas falának, fölemelkednek és a magasabb régiókban lehülve elhullatják még megmaradt víztartalmukat. Ezért a Himálaja déli lejtőjén legerősebb a barszát esőzése. A mérsékelt égövek lakói elképzelni is alig tudják, milyen az igazi indiai esőzés. Heteken át ömlik a felhők vize. Valóságos felhőszakadás ez, azzal a különbséggel, hogy — ellentétben a mi felhőszakadásainkkal — nem szűnik meg egyhamar. Hetek múlva aztán kis szünet áll be, néha félnapra, egy napra, de sokszor csak néhány órára. Kisüt a Nap, de nincs ideje felszárítani a talajt. Rövidesen újra összeterlődnak a sötét esőfelhők és ismét megindul a sűrű eső. Nagyjából három hónapig tart ez, s főleg Északindia kapja az eső javát. A lapály folyamai és folyói többnyire alacsony partok közt haladnak, a meder az esőzés alatt csakhamar színültig megtelik, sőt a víz kicsap a mederből és jókora területet eláraszt. De erre szükség van itt, mert az esős évszak biztosítja a termést. Már az is komoly kárt, súlyos esetben éhínséget okozhat, ha a barszát késik. A Pandzsábben a folyók és a talaj jellege lehetővé teszi a mesterséges öntözést, csatornákon vezetik a folyók vizét szerteszét. A hindusztáni síkságon azonban más a helyzet. Itt az általában csekély esésű folyókból nem lehet mindenütt csatornákat kivezetni. A mesterséges öntözést inkább mély kutakból látják el vízzel, vagy a folyóból emelik ki víz húzó kerékkel, — úgynevezett perzsakerékkel — hogy deszkacsatornában vezessék a földekre. Így azonban bajos akkora területeket öntözni, mint a csatornahálózatok mentén. A Gangesz síkságán többnyire minden gazda maga kell, hogy gondoskodjék az öntözésről, s erre a célra rendszeren a mi gémeskutunkkal pontosan megegyező szerkezet szolgál, amellyel a kutakból húzzák a vizet a csatornavályúba. Az esős évszakban felfogják a vizet még nagy, kiásott medencékben, ciszternákban is. A falvak közepén

ilyen nagy medencékben tárolják a vizet. Szükség van erre, mert a forró évszakban a hőség és a szárazság alaposan megváltoztatja a vidék képét. A folyókban — a legnagyobbaktól eltekintve — olykor csak vékony vízerecskék folydogálnak a széles, üres, száraz meder közepén; a kutak vize eltűnik és jóval mélyebbre kell ásni, hogy elérjék a talajvíz szintjét, már ahol ez egyáltalán lehetséges. A növényzet elsárgul, kiszárad, az állatállomány lesoványodik és a gyengébbje elhull. A nagy folyók partvidékén és környékén azonban jobb a helyzet, ott mindig van elég víz az öntözéshez. Ezért a Gangesz síkságának azok a részei, amelyek a hosszú folyók mentén húzódnak, jobbmódú emberek települőhelyei. S a vízhálózat sűrűsége magyarázza meg azt is, hogy miért ez a vidék Indiának egyik legsűrűbben lakott része. Ez is a Gangesz áldása. Érthető, ha ezt a folyót a hinduk ősidők óta szentnek tartották. Annyi áldást hoz, mint Egyiptomra a Nilus.

A Dzsamna Hindusztán nyugati peremén nagyjából északról délnek, majd délkeletnek folyik, hosszan párhuzamos utat futva be a Gangesszel s alkalmasabb arra, hogy öntözőcsatornákat ágaztassanak ki belőle. Ezért a két nagy folyam köze, az úgynevezett Doáb («Két-víz») különösen termékeny és még sűrűbben lakott. Ez a vidék Hindusztán szíve. Ha az egész Gangesz síkság Északindia szívének nevezhető, akkor a Dzsamna és a Gangesz köze ennek a szívnek az a kamrája, amelyből az éltető vér árad szét. Itt emelkedtek Északindia legfontosabb, legnagyobb jelentőségű városai is. Delhi valósággal központja ennek a területnek, tágabb értelemben egész Északindianak. Majd ha odajutunk, látni fogjuk, hogy a természet is «örökvárosnak» szánta; évezredek óta birodalmak, uralmi rendszerek fontos középpontja volt és ma ismét az.

A Dzsamna mellett épült ez az «örökváros», de ugyancsak a Dzsamna partján — vagy ennek közelében — emelkedik Szaharanpur, Mirat (Meerut), aztán Delhitől délre Matta (Muttra) és Ágra, a Gangesz mellett Kanhpur (Cawnpore), a Dzsamna és a Gangesz egyesülésénél, az egykori hindu Prajág helyén Allahábád, aztán a Dzsamnával

bővült Gangesz partján Benáresz, a hinduk legszentebb városa, majd Patna és Bhagalpur Bihárban, nem is szólva a fontos városokról, amelyek már Bengál területére jutnak, köztük elsősorban Kalkatta (Calcutta) a Gangesz egyik deltaága, a Hughli mellett. A mellékfolyók — egynek kivételével — mind a Gangesztől északra haladnak, hosszú úton párhuzamosan a Gangesszel, mielőtt beletorkolnának. Ezek mellett is fontos, jelentékeny települések, városok keletkeztek, mint például Lakhnau (Lucknow) a Gumti, Górahpur a Rapti mellett.

Ezt az áldott földet fogjuk most bejárni. Sorra vesszük a legfontosabb helyeket, végignézzük a népelet színes képeit és megismerkedünk Hindusztánnal.

De előbb látnunk kell, hogyan alakult ki ezen a földön az a nép, amely a mai napig is itt uralkodó kultúráját létrehozta, hogyan fejlődött ki ez a magasrendű és jellegzetes kultúra és miként birkózott ez az újabb kultúrák hatásaival, amikor hódítónépek a maguk eszméit és életfelfogását hozták a hinduk ősi földjére, Hindusztán szívébe.

II.

A hindu kultúra szülőföldje.

Évezredekkel ezelőtt, senkisép tudja pontosan mikor történt, különös nomád nép szállott alá a pandzsábi síkságra. Áráknak nevezték magukat és ez a név a nyelvükön «tisztafajút», «tisztavérűt», «nemest» jelentett. Fehérbőrűek voltak és északi származásukat igazolta az is, hogy soknak kék szeme és szőke haja volt köztük. Hanem ez az északi jelleg már eltűnőben volt akkor is, amidőn a magasabb hegyvidékről leereszkedtek az Öt folyó forró síkjára. A Föld átalakítja lakóit. Évszázadok alatt a Föld minden tájárányomja a maga sajátosságának bélyegét az ottlakó népre. Valami mindig megmarad az ősi eredetből is, de ez módosul, megváltozik. Korunkban, szinte mondhatni napjainkban is éppen tanuja vagyunk egy ilyen mélyreható

átalakulásnak. Megállapították, hogy Északamerika fehér-bőrű népe, anélkül, hogy e kontinens őslakóival figyelemreméltó mértékben keveredett volna, fokozatosan fölveszi az indiánok testi jellegzetességeit. Ugyanígy tapasztaták, hogy pl. a Kaliforniába áttelepített európai gyümölcsfajták ott új jelleget kapnak, nagyobbra, szebbre fejlődnek, de megszokott izük és zamatjuk is változáson megy át. Az árják, akik talán már sok-sok évszázad óta éltek a Pandzsábot környező hegyvidéken, majd az Öt Folyó síkján, mielőtt tovább nyomultak volna a Gangeszig, szintén átetek a Föld és az éghajlat átformáló hatásain. Amellett ott, a meghódított indiai területen sötétbőrű őslakókat találtak és nem lehetett meggátolni, hogy kisebb-nagyobb fokban ne keveredjenek össze velük.

Bizonyára ez a keveredésre való hajlam, amely vándorló és harcias népek közt még erősebb, mint a letelepedetteknél, készítette arra a hódítók szellemi vezetőit, a papokat, hogy a faj tisztaságát fenyegető keveredésnek gátat vessenek. Talán az «árja» név is csak itt, ezen a földön jött létre, éppen azért, hogy ezzel megkülönböztessék a más faji jellegű hódítónépet az őslakóktól és a kevertvérűektől. Ha így volt, akkor nem is sejthetjük, mi lehetett az Indiába benyomuló északi származású idegenek eredeti, régebbi népneve.

De akármilyen volt a nevük, az kétségtelen, hogy ugyanabból a fajból és embertörzsből eredtek, mint amelyikből a Nyugat legnagyobb és legfejlettebb népcsoportjai, a görögök, a latin és a germán népek, sőt a szlávok is. Ezt a mult század elején fedezték fel a Nyugat tudósai, amikor megismertek Indiában a szanszkrit nyelvvel és a hinduk régi, szanszkritnyelvű írásaival. A szanszkrit egyenesen az indiai árják — tudományos műszóval: indo-árják — ősi nyelvéből fejlődött ki, tökéletesített irodalmi formája a régi népnyelvnek. Sőt a szanszkritnak is két formája ismeretes: a korai, archaikus szanszkrit, amelyen az indo-árjáknak már Indiában keletkezett szent könyvei, a Védák jegyeztettek föl és az úgynevezett klasszikus szanszkrit, amelynek szabályait a híres régi hindu grammatikus,

Pánini foglalta egybe. A nyelvészek aztán mihamar felismerték és megállapították, hogy a szanszkrit nyelv közvetlen és gyökeres rokonságban áll a görög, latin, germán és szláv nyelvekkel (hogy csak a legfontosabbakat említsük) és feltehető, hogy ezek mind közös ősnyelv törzséből eredtek. Amikor az árják egyik csoportja vándorlásának folyamán elérte Indiát, nyelvük még bizonyára közelebb állt a velük egykorú más árja csoportok nyelveihez. De a következő évszázadok, sőt évezredek — mert az indiai árhódítás legalább 3000 évvel Kr. e. ment végbe — az egymástól messzeszakadt árijacsoportok nyelvében is nagy változásokat hozott létre. Még így is felismerhető az ősi közös eredet. Egyrészt a nyelvtani alkatban, másrészt bizonyos alapvető és általános fogalmakat kifejező szavakban, amelyek többé-kevésbbé hasonlóak, némelykor szinte pontosan egyezők a különböző árijaszármazású csoportok nyelveiben. Ime, néhány közismert példa :

	Szanszkrit :	Latin :	Germán :	Szláv :
(Apa)	Pitar	Pater	Vater, Father	—
(Anyá)	Mátar	Mater	Mutter, Mother	Matj
(Leány)	Duhitar	—	Tochter, Daughter	{ Docsj, (összetételben : docserni)
(Nővér)	Szvászar	Soror	Schwester, Sister	Szesztra
(Özvegy)	Vidhava	Vidua	Witwe, Widow	Vdova

S ami nyelvészeti szempontból még fontosabb, a szótövek közt általában is annyi a kapcsolat és az egyezés, hogy az árja származásának mondott népek nyelveit a nyelvtudomány joggal nevezhette el »indogermán» nyelveknek. Az összehasonlító nyelvtudomány is éppen azért jött létre, hogy a nyugati tudósok megismerkedtek a szanszkrittal s a meglepő egyezések késztették őket a nyelvek beható egybevetésére és kapcsolatbáhozására. India így, a mult század elejétől kezdve, sok nagy kérdést tisztázott és a nemzetközi tudománynak sok új szempontot adott. Az embertani vizsgálódás is megállapította, hogy az indiai népességben igen nagy számmal található az árjának nevezett típus, különösen a hinduk közt, elsősorban pedig a bráhmanok soraiban, akik aránylag legkevésbbé kevertek másfajúakkal.

Az árják őstörzse valahol Középázsia nyugati tájain lakhatott s onnan indult el a történelmi időkben hosszú vándorlására, az egyes csoportok más és más irányba térve. A mai német elmélet azt állítja, hogy az árják északról, valószínűleg Európa legészakibb tájairól, például a Skandináv félszigetről indultak volna el és származtak szét Európa és Ázsia felé. A hindu bráhmanok ősi hagyományai viszont azt tartják, hogy az árják őshazája Kasmir volt s innen ágaztak szerteszét. Mindebből határozott bizonyossággal csak annyit lehet leszűrni, hogy az árják őstörzse valahol másutt élt, mint a ma árjáknak nevezett népek, és hogy hosszabb-rövidebb vándorlással jutottak el mai hazájukig. Az ősi vándorlás emlékeit a legtöbb árja nép megőrizte mítoszaiban, regéiben. Az ázsiai árják a vándorlás folyamán, legalább 3000 évvel időszámításunk előtt, de lehet, hogy sokkal régebben, maguk is két ágra szakadtak. Az egyik ág a mai Perzsia felé vette útját és elfoglalta Iránt. Ez az ősi árja szó az illető csoport nyelvén Árjaországot jelentett. Az irániak lettek a perzsák ősei s a régi perzsa nyelv is tisztán mutatja az árja sajátosságokat, mi több, igen közel áll az indo-árják nyelvéhez, sőt az ebből fejlődött szanszkrithez is. A másik, az indo-árja csoport valószínűleg előbb Kasmirban telepedett meg s innen eredhet a bráhman hagyomány, amely szerint Kasmir lett volna az árják őshazája. Nyilván hosszú évszázadokon át éltek Kasmirban, mielőtt leereszkedtek volna az Ötfolyó földjére. A nomád népek vándorlásainak rendszerint két oka van: vagy újabb benyomuló népek túlereje kényszeríti őket, hogy addigi területeiket elhagyják, vagy a népesség túlszaporodása ösztönzi egyes csoportjaikat arra, hogy új hazát keressenek. Így történt az ősmagyarokkal is; a kúnok szorították ki őket előbbi hazájukból s ennek eredményeképpen foglalták el új országukat a Duna-Tisza táján. Az indo-árják és az iráni árják valószínűleg a hún-török népek első vándorló hulláma elől húzódtak le India és Irán felé. A hún-török-mongol népvándorlás Ázsiában már régen megindult és belső Ázsia folytonosan kavargó, ide-odahullámzó népek és törzsek kóborlásának színterévé

vált. Az iráni mitoszok megőrizték az ősi harcok emlékét, az örökös háboruságét a turániakkal, akik alatt a hún-török-mongol néptenger folyton változó, egy-egy hatalmasabb vezér alatt egyesülő, majd ismét szétbomló törzseit kell érteni. Ha már a történelmi idők előtt érezték a még akkor északabbra lakó áryák a turáni népek nyomását, akkor az indo-áryák igen bölcsen cselekedtek, amidőn India felé vették útjukat. A Himálaja s a hozzá csatlakozó Hindukus s az Iráni peremhegység hatalmas karéja erős védőgátul szolgált Középázsiaival szemben; ha egyszer lejutott a benyomuló nép India földjére — legelőbb persze az Indus és az Ötfolyó síkságára — meglehetősen biztonságban érezhette magát. Mindamellett a turáni lovasnépek egyes hullámai mihamar keresztültörtek a mai Afgánisztánt Indiától elválasztó hegytorlaszon, annál is inkább, mert itt nyílik két természetalkotta kapu Indiába: a Khaibár szoros és a Kábul folyó völgyeszorosa. Az Indiába jutott áryák alighogy megtelepedtek az Ötfolyó földjén, máris meggyűlt a bajuk a hún-török benyomulókkal. Valószínűleg ez s azonfelül a maguk szaporodása késztette aztán őket arra, hogy az Ötfolyó földjéről, amelyet nyelvükön Pancsanádának neveztek, még tovább hatoljanak délkelet és kelet felé.

Egyelőre azonban a hún-török betörések nem öltöttek nagy arányokat és az indo-áryáknak elég idejük s erejük maradt ahhoz, hogy az Indiában talált őslakókat legyőzzék, részben alá vessék fennhatóságuknak, részben pedig tovább szorítsák dél felé.

India őslakói az úgynevezett *dravidák* voltak. Ha azt mondjuk «őslakók», ez nem jelent többet, csak annyit, hogy a legrégibb történelmi emlékek és kinyomozható adatok is Indiával hozzák kapcsolatba ezt a régi népet, de azért egyáltalán nem lehetetlen, hogy maguk a dravidák is bevándorolt hódítók voltak Indiában. Csak éppen sokkal előbb érkeztek oda, mint az indo-áryák. Annyira régen, hogy előbbi hazájuknak semmi történelmi emléke nem maradt. De a legújabb kutatások — például Leo Frobeniuséi — arra látszanak utalni, hogy a dravidák talán

Elamból, vagy esetleg egyenesen Afrikából származhattak át Indiába. Kétségtelen, hogy a déli dravidák közt annyira gyakori a négeres jelleg és a szinte egészen fekete testszín, hogy az afrikai származás feltehető. Ősi kultikus hagyományok és vallási elemek is utalnak arra, hogy a dravidák az azóta eltűnt, de egykor kétségtelenül fennállott afrikai őskultúrát létrehozó faj kivándorló csoportjaiból származtak. De ez mind csak feltevés s ezért továbbra is India őslakóinak nevezhetjük a dravidákat, mint ahogy őslakónak tekintették őket a hódító indo-árjak is.

Akár őslakók voltak, akár régi bevándorlottak, az bizonyos, hogy az indo-árja benyomulás idejében már nagyon régen kellett lakniuk Északindiát, mert magasrendű művelődést fejlesztettek ki. A legutóbbi egy-két évtized alatt a déli Pandzsábben és Szindben folytatott régészeti ásatások feltárták Harappa és Mohéndzsó-Dáró romhelyeit és a tudósok megállapították, hogy az ottani érdekes és értékes műemlékek az árja hódítást megelőző korból származnak, némelyikük öt-hatezer esztendő is lehet. Ebből arra következtethetünk, hogy a dravidák akkoriban Északindiát is benépesítették. Nagy kultúrájukat igazolják a leletek, amelyek közt kiemelkedő szerepet játszanak a kultikus célt szolgáló kőfaragványok; *bika* és az *életfa* ábrázolásai vannak rajtuk. Ezek a jelképek más régi kultúrkörökben is ismeretesek voltak — így például Egyiptomban — és a Napkultusszal állnak összefüggésben. A Nap pályájának mentén látható csillagképeket a régi kultúrnépek ősidők óta ismerték, mi több, tisztában voltak az úgynevezett praecessiónak, vagyis a Tavaszpont tovahaladásának jelenségével is. Ez nagyon fontos szerephez jutott minden régi vallásos kultúrában. A Tavaszpont tudvalévően a csillagképek Állatövén évről-évre eltolódik, kb. 50 másodperccel, még pedig visszafelé, ellentétes irányban a Nap évi látszólagos körútjával: ez a praecessió. S amint a Nap a tavaszi napéjegyenlőség idején évről-évre más pontra jut a csillagképek Állatövén, kb. 25,000 év alatt visszafelé leírja az egész Állatöv körét; a Tavaszpont bejárja a nappálya 360 fokát. Ezt nevezik Nagy Évnek, vagy

Nagy Napévnék. S amint a Tavaszpont kb. 2100 év alatt áthalad az egyes csillagképeken, ezeknek a periódusoknak az őskultuszok igen mély jelképes jelentőséget tulajdonítottak. A praecessió Nap kb. Kr. e. 4200 évvel lépett át az Ikrek csillagképéből a Bika csillagképébe s ebben a jegyben járt a Tavaszpont kb. Kr. e. 2100-ig, amikor aztán átlépett a Kosba és ebben haladt kb. Jézus születéséig, vagyis időszámításunk kezdetéig. Abban az időben, amidőn a praecessió Nagy Évben a «Bika» csillagképe uralkodott, az akkori műveltségek a Bika jelképes vallási kultuszát állították a középpontba. Ismerjük az egyiptomi Bika-jelképeket, az Apis bikát, a bika-szarvakkal ékes Íziszt, aki a szarvak közt a Napkorongot viselte. S ezzel a kultusszal az égi körön a Bikával szembenálló, azt misztikus értelemben kiegészítő Skorpió páros jelképe, a Kigyó és a Sas kultusza kapcsolódott. Gondoljunk csak az egyiptomi *saszárnyas* Nap ábrázolására, a Napkorong körül fonódó uraeus-kigyóval! Ugyanezeket a jelképeket találjuk meg a főntebb említett régi, dravida eredetű indiai faragványokon is. Az «Elet fája» is minden kultuszban éppen a két kapcsolódó jelképpel, a Bika—Skorpió «tengellyel» áll összefüggésben és nem egyéb, mint a *Tejút* szimbolikus ábrázolása. A régi kultuszok szimbolikájával ismerős kutatók jól tudják, hogy az égi jelképekben a Tejút mindig *fa* vagy *víz* (folyó) formájában szerepel, mert a fa is, meg a folyóvíz is szétágazik, akárcsak a Tejút. A Tejút alakjában a képzelet csakugyan az égboltot átfogó fát, vagy az égen átnyúló, több ágra oszló folyót láthatja. Az «Eletfa» jelképe pedig az ősi, misztikus kultuszokban mindig a Bika vagy a Bika—Skorpió szimbolummal kapcsolódik, mert a Tejút az égbolton nagyjából tényleg a Bika és a Skorpió csillagképei közt ível, látszólag összeköti ezeket.

A mohéndzsodároi leletek tehát azt bizonyítják, hogy ez a kultusz Északindióban, a régi dravidák közt otthonos volt, vagyis ezek igen magasfokú műveltséggel rendelkeztek, hiszen ahol az említett jelképek előfordulnak, ott a Napkultusszal kapcsolatban már ismertté kellett, hogy váljon nemcsak a Nappálya, a csillagászati év s az Állatöv

fogalma, hanem a még nehezebben felismerhető praecessziós ciklus is. Kétségtelen, hogy a dravidák szellemi vezetőinek, a papoknak, többek közt nagy csillagászati és matematikai tudása volt. És kétségtelen az is, hogy a dravidák, akik akkor talán már évezredek óta letelepült életet éltek, magasabb művelődési fokon álltak, mint a benyomuló indo-árják. Nagy városaik voltak, pompás épületekkel és templomokkal, kisebb-nagyobb államszervezetek alakultak ki és minden jel arra vall, hogy a dravidák közt éppúgy, mint a szellemileg sokban rokon Egyiptomban, a papok voltak a közélet és a társadalom mindenható irányítói. Ezt azért fontos tudni, mert majd látni fogjuk, hogy a később kialakuló hindu vallásrendszerben ennek a papi vezetésnek nagy szerep jut. S ez valószínűleg dravida eredetű elem a hinduizmusban, hiszen a sátoros pásztor, harcias indo-árják közt — mint a katonás szellemű pásztornépek közt általában — a papság nem játszhatott egészen kiemelkedő, uralkodó szerepet, hanem csak a sámán tisztjét töltötte be.

Mindamellett a benyomuló indo-árják is értékes és magasrendű kultusz magvait hozták magukkal. Hanem ez a szellemi világnézet — a sátoros pásztor életmódhoz szabva — még fejletlen és kezdetleges volt. Még csak a nyilvánvaló természeti erőket személyesítették meg és imádták istenek alakjában. A később, nyilván már Indiában kialakult szentszövegek, a Védák, megőrizték ennek az ősi indo-árja pantheonnak az emlékét. Az istenek nagyon hasonlítottak a többi árja-nép ősvallásának isteneihez, a görög-latin és a germán mitoszoknak csaknem minden istenalakját megtaláljuk az indo-árják hitében is, csak csekély változatok különböztetik meg őket.

Így például tisztelték az Ég-Atyát s ezt a maguk nyelvén *Djauszpitarnak* (Ég-Atya) nevezték. Ez a szó feltűnően egybehangzik a latin Jupiterrel, első szótagja pedig a görög Zeusszal. A Himálaja hegyvilágában töltött hosszú évszázadok is rányomták bélyegüket a hitre, az Istenek ott-hona — mint a görögök Olümposza — magas hegyek tetején volt, a «Hó Hazájának» (szanszkritül *Hima-álaja*) elérhetetlen csúcsain lakoztak a *dévak*, vagyis a «ragyogók».

Egyik leghatalmasabb istenük *Rudra* volt, a fergetegisten. A szabadban élő, kóbor állattenyésztő sátoros pásztornép megtanulta tisztelni az időjárás viszontagságait: az isten-erőnek legfélelmetesebb megnyilatkozását a hegyek közt dúló, fákat kicsavaró, sziklákat döntögető, árvizeket zúdító fergetegben látta. Rudra jelentése «az Ordító» és ez a rettentő isten a pusztítás jelképévé vált. Olyan mély nyomot hagyott Rudra az indo-árják képzeletében, hogy amikor később — már lenn Indiában — kialakult a fejlettebb árja-vallás, majd ennek egyenes leszármazottja, a hinduizmus, az Egyisten leghatalmasabb erejű megszemélyesítése, *Síva*, megtartotta az egykori Rudra minden jellegzetességét, sőt nevét is átvette, mint isteni erőinek egyik jelzőjét. Mi több, Sívát (mint előbb Rudrát) fehér testszínűnek, sárgásrőt-hajúnak és kékszeműnek képzeltek, — így ábrázolják a hinduk ma is — s ez is bizonyíték arra, hogy az indo-árják eredetileg északi jellegű, fehérbőrű nép voltak.

A hódító indo-árják mihamar szemben találták magukat a dravidákkal Északindióban. Mint rendesen, a kemény, edzett pásztorok erősebbnek bizonyultak, mint a megtelepedett, a művelődésben többé-kevésbé elpuhult dravidák. Elfoglalták földjüket, a nép egy részét — valószínűleg a földművelőket és az iparosokat — alávetették uralmuknak, hiszen munkájuknak hasznát látták, de a többi dravida bizonyára vagy elhullott a harcokban, vagy visszavonult az észak felől előrenyomuló indo-árják elől, előbb a Gangesz síkságra, majd amikor a hódítók ezt a területet is elárasszították, délnek vették útjukat. A Dekkannak természetes határokkal elválasztott földjén aztán megállapodtak a dravidák és — különösen Délindióban — mai napig is a lakosság óriási többségét teszik. Az indo-árja hódítás csak szórványosan áradt át a déli területekre, legalább ami a fegyveres térfoglalást illeti. Mert szellemi tekintetben ellenállhatatlanul tört előre az indo-árja hatás és ha elkeveredett is a dravida szellemiséggel, néhány évszázad alatt egész Indiában mégis uralkodóvá, irányadóvá vált.

De amint az indo-árják törzsei egyre mélyebben nyomultak az Ötfolyó déli síkságára, majd a Gangesz völgyébe,

életmódjuk s ezzel együtt világszemléletük is lassú átalakuláson ment keresztül. Ez természetes is. A földrajzi környezet, az éghajlat, a gazdasági lehetőségek döntően befolyásolják az emberi életformát. Az egykor hegyvidékeken vagy pusztajellegű legelőterületeken élő nép termékeny, gazdag síkságra jutott, ott városokat, falvakat, fejlett településeket talált. A leigázott őslakóktól sok mindent megtanultak. A győztes harcosok földet kaptak, rajta barmaitkat legeltethették, s kialakult a nemesek osztálya. A behódolt sötétbőrű őslakók szolgasorba süllyedtek és a hódítóknak dolgoztak, részben mint jobbágyok, részben mint alantas társadalmi fokon álló iparúzők vagy szolgák és rab-szolgák. Az indo-árják ősi állattenyésztő életmódja elvegyült a letelepedett életmód sajátságaival, de még nagyon sokáig az élőjóság jelentette az igazi vagyont, akár csak a homéroszi regék görögjei, vagy akár a honfoglalás korabeli magyarság közt. Részben valószínűleg innen ered a hinduk hagyományos becsülése a szarvasmarha iránt.

Az életmód megváltozásával a művelődés és a világnézet is fokozatosan átváltozott. Gazdagabb lett, hiszen a letelepült élet több időt enged a gondolkodásnak, a művelődésnek, az ismeretszerzésnek, amellet a leigázott dravidák régi kultúrája is megtette a maga hatását a még kezdetleges, de fejlődőképes árják pihent szellemére. A magukkal hozott világkép teljesebbé, összetettebbé vált. Megmaradtak a régi istenek és a természeti erők megszemélyesítései, de az új környezetben új jelentőséget kaptak. A kialakuló szervezettebb államok példájára hasonló szervezetet tulajdonítottak az égi lények világának is: az istenek királya, *Indra*, úgy honol földöntúli, csodálatos felhőpalotájában, mint a földi király a maga udvarában. Istenek és istennők veszik körül az égi királyt és félistenek, szellemek, tündérek csoportosulnak az isteni gyülekezet körül. Az Olümposz istenkörének keleti mása volt ez. Lényegében még mindig túlnyomóan árja eszmék telítették a világképet, de a dravida kultúra hatásai is fokozatosan érvényesülni kezdtek benne. Az istenek szolgálatát ellátó böl-

csek, a papok, különváltak a világiaktól, sokkal nagyobb mértékben, mint a sátoros pásztor időkben, amikor a sámán-pap egyben még harcos is volt. Az istenek jóindulatát bonyolult áldozatokkal kellett biztosítani, s az áldozati szertartás részleteinek — mint minden ősi, mithikus kultúrában — mágikus jelentőségük volt, tehát nagy körületekintést igényeltek. A kifejlődő áldozati szertartás volt az a központ, amely köré a vallásos irodalom művei úgyszólván lerakodtak, kifejeződtek. (Az irodalom szót persze nem kell szószerint érteni, mert a Védák szövegei legalább egy évezreden át még leíratlanul szálltak apáról fiúra a papi nemzetségekben.) A hosszadalmas és igen bonyolult szertartások végzéséhez négy papra volt szükség és mindegyiknek megvolt a maga szentszövege. A négy Veda himnusz- és igegyűjteménye szolgált a négy papnak szövegül. Talán dravida mintára, de természetes fejlődésképpen is kialakult a szokás, hogy a papi hivatás apáról fiúra szálljon, hiszen a leendő papnak igen sokat kellett tudnia, meg kellett tanulnia a nagyterjedelmű szentszövegeket, az áldozati szertartások minden csínját-bínját, amellet a vallás és kezdetleges bölcsélet mesterévé kellett képeznie magát. Így jött létre a *bráhman* osztály, a papi kaszt az indó-árják társadalmi szervezetében. A papoknak egyetlen életcéljuk a vallásos szemlélődés és a misztikus-mágikus jelképes cselekmények alkalmazása, röviden a szellemi tudás fenntartása és továbbvitele volt, ők ráérttek foglalkozni az élet és a halál kérdéseivel. Az áldott Gangesz-síkság természeti előnyei is megkönnyítették az életet. A bráhmanok hát mihamar elmélyítették a régebbi, kezdetleges fogalmakat és új értelmet találtak a lét jelenségei mögött. Az indó-árja istenfogalom is egészen új elemekkel bővült, még pedig olyan elemekkel, amelyek vallásos szemléletüket magasan a távoli rokonnépek, a görögök, latinok vagy germánok vallási világképe fölé emelték.

Ezek az utóbbiak sohasem jutottak el a világosan felismert és félreérthetetlenül vallott Egyisten eszméjéig, bár bölcselőik megsejtették a világrendet irányító egységes erőt. A bráhmanok azonban Északindiában, bizonyára a

Gangesz síkságon, eljutottak ehhez a nagy, döntő felismeréshez. A régi politeisztikus világkép egységesebb értelmet nyert így és az istenek, a *dévák* fölé mindent átfogó Hatalom került: *Ísvara*, az Egyisten, az Úr. Mindamellett a régi istenek nem tűntek el, csak második helyre szorultak az egyetemes Istenerő mögött, mint ennek rész-megnyilvánulásai, az isteni akarat végrehajtói és közvetítői. Az indó-árja szellem csodálatosan rugalmas volt a szellemi felismerés terén, korán megértette, hogy a megfoghatatlan, emberfölötti eszméket nem lehet erőszakosan egyöntetűvé szabni, mert *minden egyes ember a maga képzelete és lelki fejlettsége szerint fogja fel azokat*. S az ésszel el nem érhető, világ-egyetemre kiterjedő Egyistent is képzelettel megközelíthető alakba kellett öltöztetni. Így jött létre a bráhmáni világképben az Egyisten három megnyilatkozó formája, a Háromság, a *Trimurti* («Három Arc»).

A tökéletes Egységnek misztikus háromsága a lét három feltűnő fázisát fejezte ki, megszemélyesítve ezeket *Brahmá*, a Teremtő, *Visnu*, a Fenntartó és *Síva*, a Pusztító és Megújító alakjában. A papság neve — bráhman, eredeti formájában *bráhmana* — azt fejezte ki, hogy ők egyenesen és közvetlenül Brahmától, még pedig Brahmá lehelletéből származtak, vagyis a szellem hordozói, míg Brahmá karjaiból a harcosok, törzséből a kereskedők és magasabb iparúzők, lábaiból pedig a szolgák és alantas iparosok jöttek létre. A bráhmanok ilyen módon megszentelték a körülmények és a természetes fejlődés folytán előállt osztálytagozódást. Maguknak tartották meg az első helyet s a szellemi irányítást, második helyre kerültek a harcos nemesek (*ksatriják*), ezeknek azonban bölcsen átengedték a világi uralmat és vezetést, a harmadik csoport a kalmárok és nagyjából a polgárság fogalmának megfelelő rétegek (*vaisják*), míg a negyedik, utolsó osztályba (*súdrák*) a leigázott őslakókat, az alacsonyabbrendű testi munka végzőit szorították. Ezt a rendszert *Várnásramának* nevezték, a szó jelentése kb. «Színek-életrendje». A négy *varna* (szín) valószínűleg arra utal, hogy már akkor, a később hindunak nevezett kultúra kialakulásakor Északindióban bizonyosfokú

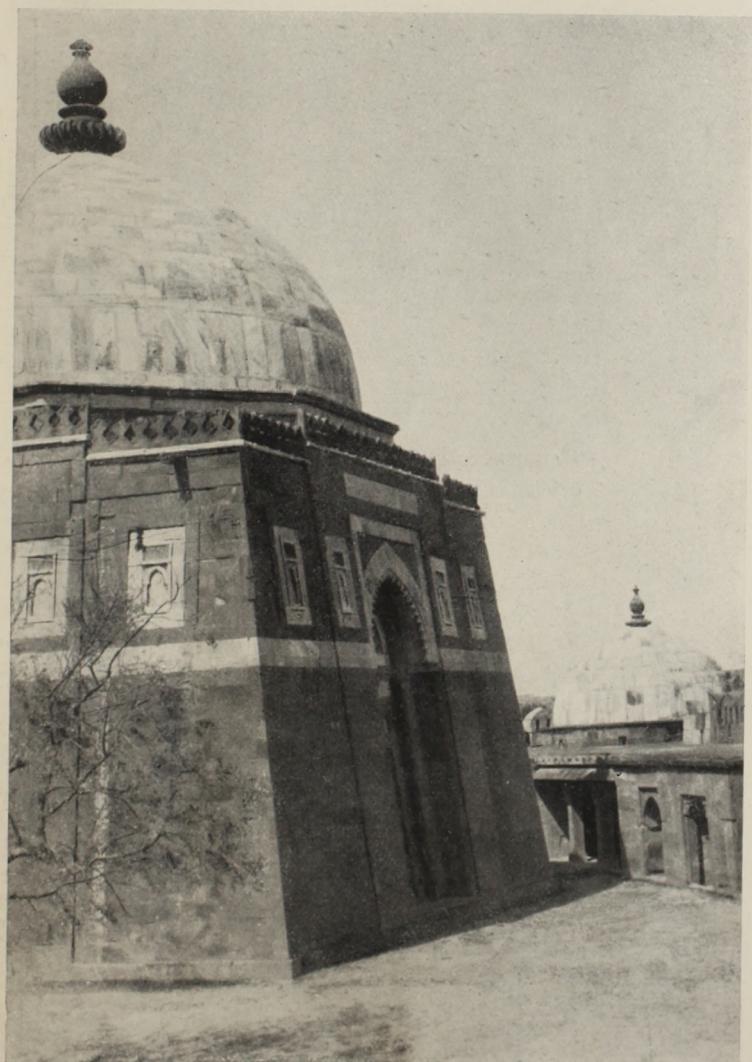
vérkeveredés ment végbe az indo-árja hódítók és az ott talált sötétbőrű őslakók közt. A bráhma-nok leginkább megőrizték a töretlen árja-jelleget, legkevésbé keveredtek másfajúakkal, a harcosok már valamivel erősebben, a polgárság méginkább, míg a negyedik osztály csaknem egészében másfajú, sötétbőrű őslakó volt. Idővel azonban ez az utolsó osztály is részesült árja vérben, egyrészt a tiltott és titkolt, de mégis elkerülhetetlen keveredés folytán, másrészt azzal, hogy az osztályukból valamilyen súlyos vétség miatt kitaszított magasabbrendű árnak az alantas sódra-osztályba sülyedtek.

A varna-rend törvénye egyik alapvető elemévé vált az indo-árja társadalomnak. Az egyes osztályok nem léptek egymással házassági kapcsolatba, bár a három magasabb, árja eredetű osztály közt ez eleinte még előfordulhatott, csak később vált az elszigetelés egészen élessé. A három első osztály tagjait *dvidzsa* («kétszer-született») cím különböztette meg az alacsony negyedik csoport tagjaitól. A bráhma-nok különösen szigorú törvényeket hoztak saját osztályukra nézve, hogy megőrizték faji tisztaságukat. El kell ismerni róluk, hogy élni ugyan éltek hatalmukkal, de nem éltek vissza vele, mert kiváltságaik ellenében nagyon kemény szabályokat írtak elő önmaguknak s ezeket — legalább a régi időkben, de nagyrészt később is — valóban betartották. A bráhmának valóban úgy kellett élnie, hogy elsősorban a szellemiséget szolgálja.

A Védák rejtelmes értelmű szövegei alapul szolgáltak arra, hogy a szemlélődő bráhma-n bölcsek a jelenségek s a világ mélyebb tartalmát kutatva, nagyon magasrendű bölcséletet és misztikát fejlesszenek ki. A hinduk szellemi életét mindig ezek a világtól elvonult bölcsek irányították. Ezért mondja találón Rabindranath Tagore, hogy a nyugati népek kultúrája városi eredetű s a városi eredet bélyegét mindenkor magán viseli, de a hindu kultúra gyökere mindenkor az erdőben, a természetben rejlett s mindig ide tért vissza felújulásért, megifjító erőért. Valóban, a szellemiség uralkodó iránya a hindu Indiában már ősidők óta az erdei bölcsek és remeték tisztult világnézetében gyökerezett.

De azért a világi élet is nagy fejlődésnek indult. Városok és államok keletkeztek a Pandzsábben és még inkább a Gangesz síkságán. Az egymástól messze elszármazott csoportok külön-külön államokat hoztak létre és az évszázadok folyamán kialakultak az ősi, közös indo-árja nyelvből (amelynek emlékét, fejlettebb formában ugyan, a Védák szövegei őrzik) az egyes népnyelvek, mint pl. a *paisácsi*, a *szauraszéni*, a *magádhi*, a *szaurástri* és végül Délindiában, mint egyetlen árja-eredetű nyelv, a *maharástri*. De a bráhma-
manok, valamint a művelt, magasabb osztályok nyelve továbbra is a Védák idiómája maradt, s ebből fejlesztették ki később a klasszikus szanszkritot. Szanszkrit (betűszerint: *szamsz-kritam*) jelentése «megszerkesztett», «tökéletesen ki-
formált», s ez az elnevezés is arra utal, hogy mesterséges irodalmi nyelvről van szó, ellentétben az egyszerűbb népnyelvekkel.

Az indo-árják a Gangesz síkságán felvették a dravida kultúra hatásait, de mondtuk fentebb, hogy ezeket teljesen és szervesen beolvasztották a maguk szellemiségébe, sőt ez annyira dominálóvá vált, hogy később a déli tájakra szorult dravida népekre is döntő módon hatott. Mert a Dél-indiába húzódott dravidák aránylag hamar átvették az indo-árja szellemi hatásokat s azontúl egész Indiában a védai világszemlélet s a később hindunak nevezett vallási és társadalmi rendszer vált uralkodóvá. A dravidák közt ekkor már a szellemi irányítást szintén bráhma-
manok tartották kezükben. Csaknem bizonyosra vehető, hogy ezek indo-árja származásúak voltak, bár az idők folyamán elkeveredtek a dravida papi nemzetségekkel. Az árja szellem térfoglalása Délindiában mégis fegyveres hódítás nélkül ment végbe; a világnézet fölényes ereje vitte véghez a szellemi hódítást, s ezt megkönnyítette, hogy az indo-árja világkép még a Gangesz síkságon sok dravida elemet vett fel magába. A védai vallással együtt sok szanszkrit kifejezés is beszivárgott a dravidák nyelvébe — mint ahogyan a kereszténység sok latin-görög eredetű szót meghonosított Európa germán stb. népei közt is — és a védai alapokon felépült hindu kultúra egységessé vált egész Indiában.

Tuglakh Sáh síremléke. (Tuglakhábád, Delhi.)

Síremlék a mogul hódítást közvetlenül megelőző korból Delhiben.

Mecset a Lodi-dinasztia korából. (Delhi.)

Firózábád városhelye Delhiben.

Humájún mogul császár síremléke Delhiben.

A helyi kultuszok ugyan kisebb-nagyobb mértékben el-
űthettek egymástól, — ezt az indo-árja felfogás rugalmas-
sága lehetővé tette — de lényegben ugyanaz a világfel-
fogás, ugyanaz a vallási és társadalmi rendszer terjedt
el India hatalmas területén. Páratlan szellemi hódítás volt
ez és utóhatásai mai napig is érezhetők. A hinduizmus ezzel
az elterjedéssel megszűnt faji vagy nemzeti vallás és rend-
szer lenni, bizonyos tekintetben éppoly nemzetközivé vált,
mint később a kereszténység és az iszlám, bár India hatá-
rain csak szórványosan jutott túl. «Hindu» alatt tehát ma
sem szabad általában indiai bennszülöttet értenünk, hanem
csak olyan indust, aki a fenntebb ismertetett módon létre-
jött, majd később továbbfejlődött vallásrendszer követője.

A *hindu* kifejezés ugyan valószínűleg idegen eredetű s
az ókori perzsák alkalmazták először a Szindhu (Indus)
folyamon túl lakó népre, a nyelvükre jellemző hangtani
változással Hindunak mondva a Szindhu szót, de a ki-
fejezés már időszámításunk előtt meghonosodott Indiában.
Mindamellett az indiai népek sokáig a maguk törzsi vagy
területi nevével jelölték magukat és a «hindu» megkülön-
böztetés főleg csak a muzulmán hódítás után, tehát Kr. u.
a X. századtól kezdve vált általánossá. Egyszerűség kedvéért
azért ezentúl hinduknak fogjuk nevezni azokat a népeket,
amelyek az indo-árják szellemi és művelődési örököseinek
nevezhetők.

A Gangesz síkságon kifejlődött kultúra, már legalább
ezer évvel időszámításunk előtt kétségtelenül igen magas
fokon állott. Megbízhatóbb, történelmi értékűnek nevez-
hető adataink ugyan ebből az időből még nincsenek, de
tudjuk, hogy Kr. e. a VI. században, a Buddha korában
már olyan fejlett, nagyszerű művelődés uralkodott Eszak-
indióban, hogy ennek a kialakulásához legkevesebb fél év-
ezred kellett, de valószínűleg sokkal több. Évszámokkal
azonban nem dolgozhatunk, amikor az ősi India történeté-
vel foglalkozunk, mert a régi hinduk elhanyagolták a tör-
ténétírást. Ásatások és leletek sem sokat segítenek itt, mert
— ezt a legrégebbi irodalmi emlékekből, a Mahábháratából
tudjuk — az indo-árják, illetve utódaik, a hinduk, idő-

számításunk előtt 1000 évvel még nem építkeztek kőből, noha a mohendzsódároi és harappai dravida kultúra korában, tehát jóval előbb, azon a tájon már alkalmazták a követ, mint építőanyagot. A hindu őskorban a legelterjedtebb építőanyag a faragott fa volt, sőt a történelmi korban is főleg ezt alkalmazták és csak a Kr. e. V—VI. századtól századtól kezdve találkozunk olyan kőkonstrukciókkal, amelyek még egészen a famegmunkálás formáit és jellegét mutatják. A fa, éppen a Gangesz síkságnak évente bő árvizekkel öntözött földjén nem marad meg épségben. Csak egyes helyeken sikerült régi faépítmények maradványait felszínre hozni.

Igy kénytelenek vagyunk a legrégebb regékből és mitoszokból képet alkotni a Buddha előtti hindu világról. A *Mahábhárata* és a *Rámájana* époszai gazdag anyaggal szolgálnak. Különösen a Mahábhárata hatalmas anyagából lehet az akkori művelődés képét rekonstruálni. S ezek a mitoszok, regék csaknem kivétel nélkül már a Gangesz síkságán születtek. Itt fejlődött ki az indo-árja eredetű kultúra olyan magas fokra, hogy az époszok irodalmi kincsét létrehozhatta. A Mahábhárata ennek a regés korszaknak emlékeit őrzi és eseményei szinte mindig a Gangesz vagy a Dzsamná (szanszkritul *Jamuná*) partjain játszódnak. A Mahábhárata — mint a kiváló indológus, Winternitz, igen találóan mondotta — nem egyetlen rege, hanem *egész irodalom*. Legalább egy évezred mondakincsét foglalja magában és nemzetségek hosszú sorának történetét mondja el. Kezdetén még a világ teremtésére is kitér, elmondja az ősi mitoszokat, a Tejút születését, a Gangá (Gangesz) földrehozatalát és a legendás ősök mondáit, akiktől Bharata származott. *Bharata*, a legnagyobb királyi nemzetségek közös őse, sok-sok nemzedékkel élt a Mahábhárata középponti regéjében szereplő királyok előtt, s Bharata születését is számtalan nemzedék előzte meg. Ilyen értelemben a Mahábháratát nem annyira a görög époszokhoz, hanem inkább az ószövetségi Bibliához lehet hasonlítani, hiszen nem zárt, egységes, s aránylag rövid időt felölelő történetet mond el, hanem egy nagy nép minden hagyományát, ősrégjét és

legendás történelmét foglalja össze. Ez teszi rendkívül értékessé a kutatások szempontjából. S mint ahogyan Schliemannnak sikerült bebizonyítania, hogy az addig mesebelinek tartott Trója valóban létezett s a homéroszi leírások tökéletesen födik a feltárt valóságot, ugyanúgy a legutóbbi évtizedek tudományos kutatása a Mahábhárata hagyományainak nagy részét is igazolta. Ma már különben sem szabad annyira idegenkednünk a mítoszoktól, mint apáink és nagyapáink tették. A múlt században «tudománytalan» meséknek minősítették a mítoszokat, a népek ősrégéit, míg aztán ki nem derült, hogy ezek igenis komoly és megbízható tények emlékét őrzik, csak éppen más formában kifejezve, a regék és legendák jelképes nyelvén. A Mahábhárata részletes leírásai is annyira igazolják ezt, hogy a hindu hősrégét komoly figyelemre lehet méltatni a történelemelőtti India kutatásában. Számtalan dolog ma is pontosan olyan Indiában és a hinduk életében, mint ahogyan a Mahábhárata leírja, amellet pedig a hősrége olyan pontos csillagászati meghatározásokat közöl, bizonyos csillagkonstellációkkal hozva kapcsolatba egyes eseményeket, hogy ezek alapján megközelítően megállapítható a történes valóságos időpontja. Tudjuk, hogy a régi indusok csillagismeretei igen fejlett fokon álltak és maga a tény, hogy ilyen adatokkal igyekeztek megrögzíteni bizonyos időpontokat, arra mutat, hogy ezt nem «üres mese» kedvéért tették, hanem azért, hogy az utókort tényadatokkal tájékoztassák. A Mahábhárata némelyik, igen régi időkre utaló legendájában például a csillagászati utalásokból kiderül, hogy a kérdéses időben még más csillag volt a sarkcsillag, nem az, amelyik ma.* A hagyományok eszerint jóval régibb időben gyökereznek, mint amennyit Indiával, illetve az indo-árják indiai megjelenésével kapcsolatban fel szoktak tételni. Lehet, hogy bevándorlásuk tízezernél több esztendővel ezelőtt már végbement. Amikor föntebb háromezer

* Ez a precesszióval közös eredetű tünemény, a Sarkcsillag is 25,000 év múlva lesz megint sarkcsillag, de az égi polus a mai Sarkcsillagtól 12,500 év múlva 47° távolságra lesz! (Szerk.)

évről szoltunk, ezzel csak annyit akartunk mondani, hogy legalább ennyi bizonyosra vehető.

A Mahábhárata pompás és nagy költői értékű leírásai-ból megtudjuk, hogy a Gangesz síkságon már a regék korában is sok hatalmas fejedelemség állt fenn és teljes mértékben kialakult már a föntebb ismertetett társadalmi rend, a varnásrama osztályaival. Találkozunk az erdőlakó bráhman bölcsekkel és szentekkel, akik a szellemi élet megtermékenyítői és az erkölcsiség őrei voltak. Látjuk, hogyan keresték tanácsaikat a legnagyobb királyok is. Ezek a királyok nagy és pompás városokban, palotákban éltek, ksatrija-nemesekből álló, kitűnően megszervezett és fölszerelt hadseregek élére álltak háború idején és gyakran hadakoztak a szomszédos fejedelmekkel. Tanácsadóik s az állam szellemi irányítói a bráhmanok voltak, ezek közül kerültek ki a miniszterek, aztán a fejedelmek, nemesek, sőt a művelt polgárság nevelői, tanítómesterei, s ők látták el a vallásos szertartásokat. Bráhmanok írták a legrégibb törvénykönyvet is, amelyet a regés bölcsek, Manunak tulajdonítottak. Ezek a Manu-féle törvények a hindu államokban mindenütt egyaránt érvényben álltak. Különben is egyöntetű volt a kultúra és a vallásos vagy bölcséleti világkép, ha az egyes fejedelemségek önálló életet éltek is.

A Mahábhárata főtörténéseinek idejében — tehát legalább ezer évvel Kr. előtt — letelepedett földművelést találunk a Gangesz síkságon, de a királyok és nemesek hatalmas kiterjedésű legelőkön tartják barmaikat, s a lábasjószág még mindig a gazdagság igazi értékmérője, mint akár a legősibb pásztorkodó időkben. Az ellenséges fejedelmek nem egyszer rajtaütnek egymás gulyáin, nyájain és ménesein, elhajtják az állatokat, mire a károsult király, hadserege élén megrohanja ellenfelének országát, igyekszik visszaszerezni barmait, sőt elhajtani az ellenségét is. De már akkoriban kialakul egy-egy nagyobb, hatalmasabb államszövetség, amennyiben a királyok és fejedelmek — mahárádzsák és rádzsák — valamelyik nagy és erős király hűbéreseivé szegődnek s ez császárként — *csakravarti* — uralkodik a birodalom fölött. A császári hatalomért vívott

nagy testvércsata a Mahábhárata központi története. A többi, előző rész a királyi nemzetségek leszármazását mondja el, számtalan rege és mítosz kíséretében, a világ teremtésével kezdve a leírást.

A regében szereplő királyok azonban művelt emberek, a bráhmanokkal és a többi «kétszerszületettel» együtt az előkelő, fejlett szanszkrit nyelvet beszélik, míg a köznép az egyszerűbb prákrit («természetesen létrejött») idiómákkal él. A fejedelmeket bölcsek, tudósok, a vallás és bölcsélet mesterei, politikus miniszterek és hadvezérek veszik körül. A versengő nemzetségek — a Pándavák és Kauravák — fejedelmei igyekeznek túltenni egymáson abban is, hogy melyikük emeltet csodálatosabb palotákat. Judhisthira, a Pándavák királya, valósággal «mintaállamot» teremt a neki gúnyból átengedett pusztaságban, s felépíti ragyogó fővárosát, Indrapraszthát, a Jamuná (Dzsamna) partján, a mai Delhi helyén. A közös nemzetség másik ágának, a Pándaváknak régi fővárosa, Hásztinapur, az «Elefántváros» távolabb, a Gangesz mellett emelkedett; emlékéit a legendás hagyomány megőrizte és ma is mutogatják a város helyét kb. 100 km-nyire északkeletnek Delhitől, a Gangesz egyik régi, elhagyott medre mellett. Indraprasztha emléke is él s mainapig Indrapáthnak nevezik Delhi egyik régi településének színterét.

A Mahábhárata soraiban megelevenedik az egykori Gangesz síkság élete és ha ismerjük Indiát, meglephet bennünket, mennyire ráismerhetünk erre a vidékre s az élet sok mai jellegzetes vonására az évezredekkel ezelőtt írt költői műben. Minél behatóbban tanulmányozzuk a Mahábháratát és a Rámájánát, s minél közvetlenebbül megismerjük a mai Északindia életét, annál több bizalommal telünk el az ind époszok egykori ismeretlen szerzői iránt. S ha tudunk olvasni a mítoszok jelképes nyelvében, akkor egyre nagyobb bizonyossággal látjuk be, hogy a két ősi éposz helytálló és használható tényekkel szolgál.

Mert a Rámájana is a Gangesz síkság szülötte, mint ahogy általában ez a vidék látta nagyrafejlődni az egész indo-árja művelődést. A rege hőse, Ráma, Ajódhja királyá-

nak fia volt, s Ajódhja ma is megtalálható, legalább mint helynév, a mai Audhban. De a Rámájana leírásaiból szintén pontosan meghatározható a történet színhelye. Ráma históriája különben jelképes módon az árja előnyomulás emlékét őrizte meg. Ráma, az indo-árja szellem képviselője, Visnu főisten földi megtestesülése, végigjárja egész Indiát, le a félsziget déli csúcsáig, majd átkél Lanka (Ceylon) szigetére is. Nem kísérik hadak, hanem isteni szellemével győzedelmeskedik a «démonokon» és sötét természeti erőkön, s ezek alatt nyilván Délindia sötétbőrű s akkor még máshitú dravida bennszülötteit kell érteni.

S nemcsak a két nagy éposz, a világirodalomnak e nagyértékű és igen régi alkotásai, hanem az indo-árja szellem egész sereg más nagyjelentőségű műve is itt, a Gangesz síkságán jött létre. Az ősi Védák alapelemeit az indo-árják valószínűleg magukkal hozták régebbi hazájukból Indiába, s az Ötfolyó földjén töltött hosszú évszázadok alatt a szent szövegek is erősen bővültek, gyarapodtak, de végleges, beteljesedett formájukat kétségtelenül a Gangesz síkságán nyerték. És bizonyos, hogy ezen a tájon írták le először a védai szövegeket.

A szanszkrit írás itt született meg, valahol a Gangesz partján. S ez az írás magasan fölötte áll a legtöbb régi írásmódnak. Bámulatos hangtani tudás jut kifejezésre írásjeleiben: a mássalhangzók hangtani képzésük szerint oszlanak csoportokba, külön az úgynevezett torok-, ín-, fej-, fog- és ajakhangok, a csoportokon belül megkülönböztetve a zengő és tompa mássalhangzókat, aztán éles fonetikai érzékkel elkülönítve az igazi magánhangzókat a félmagánhangzóktól stb. A hangképző szervnek és a hangtannak olyan bámulatos ismeretéről tanúskodik mindez, amelyhez képest a nyugati nyelvtudomány kezdetleges volt a múlt század elejéig, s akkor is éppen a szanszkrit nyelv és írás megismeréséből kapott fejlesztő hatást. S a szanszkrit írás nagy fölényben van a legtöbb ókori írásmód fölött abban is, hogy egyszerű és logikus, ellentétben a bonyolult és sokszor szinte áttekinthetetlen régi írásformákkal, mint amilyen például a szintén ősi és nagyon mélyértelmű, de közhasz-

nálakra egyáltalán nem alkalmas, túlzottan bonyolult kínai írás. Árja jellegét bizonyítja az is, hogy balról jobbfelé írják, mint a görögöt vagy a latint.

A Gangesz síkságán tehát igazán magasrendű, csodálatos művelődés fejlődött ki és ez bölcséleti téren is olyan eredményeket ért el, hogy tanai valószínűleg a legrégebb nyugati bölcseletnek, a görög filozófiának létrejöttében is eléggé fel nem becsülhető szerepet játszottak. Mert az indiai szellemiség hatásai már korán messze földre elterjedtek. Az indiai szellemiség sok-sok eleme a rokonszellemű, szintén árja perzsa földön át a Földközi tengerig jutott. A görög állatmesék visszavezethetők az eredetibb indiai mesegyűjteményekhez. A görögök Dionüosz-kultusza még a görögök szerint is indiai eredetű volt. Az Iliász alapelemei és felépítése meglepően emlékeztetnek a Rámájánára, azzal a különbséggel, hogy ez az utóbbi eredetibb és hiánytalanabbul fűzi egybe az elemeket, amelyek a görög époszban sokszor megokolatlanul szerepelnek; mindez azt látszik bizonyítani, hogy indiai mitoszemek jutottak az ógörög regevilágba.

S a történelmi korban is világgraszoló jelentőségű szellemi mozgalom született meg a Gangesz síkságán. Amikor Európában a görög bölcsélet sem érte még el teljes kifejlődését, a Gangesz partján, az ősi Benáresz mellett megjelent egy különös, előkelő tartású, bölcs tekintetű, borotváltfejű aszkéta és olyan tanokat hirdetett, amelyek a legújabb időkben a Nyugatra is hatalmas benyomást tettek. S ezek a tanok — a *Buddha* tanai — részben a még ősibb indo-árja szellemiségből fakadtak, részben pedig ugyanúgy születtek a Gangesz síkság «életterének» hatásaiból, mint a gyökeréről szolgáló indo-árja kultúra. Az indo-árja szellem dinamikus erőre fejlődött a Buddha-tan gondolatvilágában és áttörve India határait, kiáradt Ázsiának s az akkor ismert világnek más tájai felé is. Így adott az indo-árja szellem világnézetet, új irányító eszmét a már művelt ázsiai népeknek, művelődésre ösztönző hatást a még kezdetleges fajoknak. És erjesztő, látkörtágító hatást gyakorolt még a Nyugat kultúrájára is. Történelmi ténynek tekinthető, hogy Tissza

király, Szilanból (Ceylon) Kr. e. a II. században nagy sereg buddhista szerzetest küldött térítői céllal Alexandriába, az akkori hellenista földközítengeri műveltség központjába. Kétségtelen, hogy a buddhista tanok nem maradtak hatás nélkül és ha mást nem, annyit feltétlenül eredményeztek, hogy sokban rokon eszméikkel előkészítették a lelkeket a közelgő evangéliumi tanok befogadására. Az indiai szellemiség hatásainak sok jelére ráismerhetünk, ha a hellenista és korakeresztény Egyiptom jelenségeit tanulmányozzuk. A neoplatonizmustól egészen az anakhorétáknak szembeszökően az indiai vezeklőkre emlékeztető életmódjáig, egész sereg olyan jelenséget látunk, amelyek gyökerei közvetlenebbül nyúlnak India talajába, mint az egykorú Európáéba.

India szelleme közvetlenül is bámulatbaejtette a Nyugat kultúráját, amikor ez utóbbinak egyik kiváló terjesztője, Nagy Sándor, benyomult északkeleti Indiába. A macedon világhódító, ahelyett hogy eszméket adhatott volna Indiának, alázatos érzéssel hajtotta meg fejét India ősi bölcsesége előtt. Görög krónikásai feljegyezték a beszélgetéseket, amelyeket indus bölcsesekkel és aszkétákkal folytatott és ezekből kitűnik, hogy a fogékony, lángelméjű Sándorra megrendítő hatást tett az övénél szélesebb szellemi láthatárt feltáró indiai bölcsélet. A mezítelen aszkétákkal szemben éreznie kellett, hogy minden hatalmának ellenére is kicsiny és gyöngye azoknak világokat átfogó megismeréséhez képest. Ki tudja, mit hozott volna Nagy Sándor a nyugatnak Indiából, milyen hatásokkal fordította volna más irányba kora nyugati művelődését, ha katonái nem eléglik meg a forró Pandzsábot és nem készítetik visszafordulásra! Holott még csak India határvidékéig jutott! Az igazi India, India szíve, a Gangesz síkság ismeretlen maradt előtte.

De utódának, Szeleukosz Nikátornak követte, a görög *Megaszthenész*, éveket töltött a Gangesz síkságán, a kalandorból lett császár, Csandragupta udvarában, Pátaliputrában. Ez a város a mai *Patna* őse. Csandragupta a legtöbb északindiai fejedelemséget egyesítette uralma alatt és meg-

alapította a Maurja dinasztíát. A hindu kultúra e dinasztia védőszárnyai alatt fénykorát élte. Megaszthenész a legnagyobb elismerés, sőt csodálat hangján beszél töredékekben fennmaradt művének lapjain az északindiai életről. Csandragupta minisztere, Kautilja, másfél évezreddel megelőzte Európát a politikai tudományban; műve a politikáról, az államról, a célravezető politikai eszközökről, a fejedelem helyes magatartásáról, a szomszéd államokkal való kapcsolatokról stb. első volt a maga nemében a világon és a nyugaton Macchiavelli előtt senkisé is írt hasonló értékű tanulmányt.

A Maurja dinasztia alatt a művészetek is nagy fejlődésre lendültek a Gangesz földjén. India ezúttal nyugati hatásokat is befogadott: a görög művészet különösen a buddhista szobrászatra gyakorolt befolyást, elsősorban a Pandzsábben, mert ott görög fejedelemségek és települések keletkeztek Nagy Sándor hódításának nyomában. S ettől fogva megfigyelhetjük a hindúságnak s általában Indiának egy egészen sajátos képességét: az idegen, sokszor látszólag összeférhetetlenül idegen hatások sorát bírta felvenni, de sohasem mondott le a maga ősi sajátosságairól, szellemi hagyatékáról, hanem hosszabb-rövidebb idő alatt valami egészen újat, jellegzetesen indiait alakított ki az idegen hatásból és saját régi kultúrájából. S ez az indo-árja, helyesebben indiai szellem rugalmas erejét és szívósságát bizonyítja. Az indus mindig nagyon ragaszkodott a hagyományokhoz, mindahhoz, amit apáitól örökölt, s mégis, ugyanakkor lassan, de biztosan elfogadott, áthasonított, amalgamált minden idegen hatást, a maga képére formálva azt, s egyesítve e hatások legjavát a maga ősi kultúrkincsének legjavával. A «maradiság», amellyel olyan sokan vádolják Indiát, csak látszólag hátrány; valójában ösztönös védekezés ez a megemésztetlen idegen hatások hirtelen felvétele ellen. Indiának idő kell hozzá, hogy az ilyen hatásokkal elkészüljön, de akkor aztán tartósan és helyes kiválasztó ösztönrel teszi magáévá azt, amit elfogadásra érdemesnek talált. Ez ment végbe egykor a görög nyugati behatás idején, bár aránylag kis határterületen, aztán a hún inváziókban,

majd igen nagy mértékben akkor, amikor a muzulmán hódítók révén az iszlám szelleme rohanta meg Indiát. S ez a sajátságos áthasonító folyamat megyen végbe napjainkban is. Idestova másfél évszázad óta India tartózkodóan, olykor tiltakozóan fogadta a nyugat modern hatásait, de ugyanakkor megállás nélkül szívta fel szervezetébe ezeket és végül majd mint egészen a magáét, a maga használatára átalakított elemet fogja életének részévé, egyik alapjává tenni.

Indiának és az indus népeknek ezt a hajlamát és öntudatlan ítélőképességét nem szabad figyelmen kívül hagyunk, amikor a ma jelenségeit vizsgáljuk. Ha tudjuk, hogy így van s mindig így volt, akkor más véleményünk lesz úgy India «elmaradottságáról», mint az egyedül boldogítónak tartott «modern nyugatiasság» hatásairól. India szelleme, ahogyan egybe tudta forrasztani az indo-árja eszmevilágot a dravidáékkal, fel tudta használni a görög műveltség elemeit és magábaolvasztotta az iszlám sok-sok értékes elemét, de kizárta magából mindazt, ami múlandó és járulékos elem volt az idegen hatásokban, a nyugati hatást is ösztönösen megszűrve fogja áthasonítani szervezetébe, úgyhogy ez előnyére szolgál majd egykor, anélkül hogy káros, bomlasztó eszmecsiráit is befogadná. Ezt azonban a jelenkori folyamatok fonákságain túl, csak történelmi távlatból lehet belátni és fölismerni.

A hindu szellemnek több nehéz próbát kellett megállania. Említettük, hogy már az időszámításunk előtti évezred folyamán hún-török-mongolfajú benyomulók rajai árasztották el India északnyugati részét és valószínű, hogy északkeleten, a Brahmaputra völgye felől is ilyen közép-ázsiai inváziók érték el Északindia nagy alföldjét. Még a történelmi idők hún-török-mongol hódításai előtt be kellett következniük ilyen invázióknak, mert régi hagyományok és a Mahábháratában is felismerhető jellemzések szerint török-mongol elemek jutottak szerephez az ősi hinduság életében. A Mahábháratában a harcos osztály tagjai közt például olyan szokások és törvények uralkodtak, amelyek jellegzetesen török-mongol eredetre vallanak. Tudományosan is

elfogadott már az az elmélet, hogy az indo-árják még a történelemelőtti korban kisebb-nagyobb török-mongolfajú törzseket olvasztottak be magukba s a harcos osztály tekintélyes része éppen ezekből jött létre. Ez nagyon is elfogadható, hiszen később, a történelem folyamán hasonló folyamat ismételten is végbement. Kr. e. az I. századtól kezdve néhány évszázadon át több hún hódítás vert gyökeret Északnyugati Indiában, a fehér húnok, majd a török kusánok birodalmakat is alapítottak ott. S ezek a tömegek mégis aránylag rövid idő alatt behódoltak az indiai szellemnek, hindukká vagy buddhistákká lettek, átvették az indiai népnyelveket, a vallással együtt a társadalmi szokásokat, s rövid egy-két évszázad alatt teljességgel egybeolvadtak a környező népe sséggel. A bráhma nok bölcsességét dícséri, hogy ezeket a harcias, marcona törzseket felvették a hindu közösségbe, a ksatriják osztályába sorolva őket. A ksatrija eredetű indiai népeso portok jórészeről ma is kimutatható a török-mongol származás. Némelyek szerint maga a Buddha is hún törzsből származott, hiszen *sákja* volt, s ez a népnév rokona lehet a *saka* (szkitha) névnek ; mi több, a gandháriai Buddhaszobrok némelyike feltűnően törökös vonásokkal ábrázolja a Buddhát.

A legnagyobb megpróbáltatás azonban akkor érte a jellegzetesen indiai művelődést, amikor Kr. u. a X. századtól fogva egymást érték a nagylendületű muzulmán inváziók Északindiában. Az iszlám eszméi eleinte létükben fenyegették a hindukat. A muzulmán hódító fejedelmek ördögi bálványozást, pogányságot láttak a hinduk hitében és tűzzel-vassal pusztították a hindukat és kultúrájuk műveit. A hinduk jóideig ellentálltak, de az egymással is torzsalkodó rádzsput fejedelmek nem tartóztathatták fel a fanatikus lelkesültséggel előretörő muzulmán áradatot. Egészen sohasem hódoltak be, de hosszú korszakokon át kénytelenek voltak fejet hajtani a muzulmán uralkodók előtt.

Mindamellet t az iszlám hatása nem maradt eredménytelen. A hindu bölcsék felismerték a félreérthetetlenül kifejezett Egyisten-hitben rejlő erőt és ez megtermékenyítette a hinduizmust. A hinduságon belül nem egy nagy életere jű

új vallási irányzat keletkezett, amelyek az iszlám világosan körvonalozott egyistenhitét egyesítették a hindu tanok legjavával. Ilyen értelemben hirdette tanait *Kabir* Benáreszben, vagy *Guru Nának*, a szikh felekezet alapítója, a Pandzsábben. Még előbb *Rámánanda*, *Rámanudzsa* és *Csaitanja* szintén új fordulatot adtak a hinduizmusnak. Az egyistentan ezekben a reformhitekben még jobban kifejezésre jutott, mint a régebbi hindu misztikában és a Visnutisztelet, mint az egyistenhit legnépszerűbb formája, mind nagyobb jelentőségre fejlődött Északindióban. Éppen Északindióban ment végbe ez a szellemi folyamat, ami ismét igazolja, hogy az iszlám hatásának nagy szerepe volt benne, mert Délen, ahová az iszlám alig, s csak későn hatolt be, de nem foglalt el nagy területeket, a hinduizmus is jobban megőrizte ősi formáit. Így lettek a dravidák, az indo-árják egykori ellenlábasai, az indo-árja szellemből fakadó legősibb, misztikus-mágikus hinduizmus továbbvívői és legmeggyőződésesebb fenntartói. Mai napig is ők a legortodoxabb hinduk egész Indiában.

Az iszlám nagy változásokat idézett elő a Gangesz síkságon. A hindu fejedelemségek többsége eltűnt, elenyészett, s ez a dús terület, Hindusztán szíve, a muzulmán szultánok és hódítók központi országává lett. Különösen a síkság délnyugati része, a Dzsamna és a Gangesz köze és környéke. Az ősi Delhi vált az északindiai muzulmán nagyhatalmak és birodalmak természetes központjává. Egymást váltották fel itt a muzulmán dinasztiák, míg aztán a XVI. század elején a legerősebb muzulmán invázió, a *mogul* hadak nem törtek India földjére. A mogul uralkodók megszilárdították hatalmukat Északindióban és fokról fokra meghódították ezt az egész hatalmas területet. Előbb a Pandzsábot, aztán Rádzsputánát vetették alá hatalmuknak, közben azonban biztosították az egész Gangesz síkság birtokát és mihamar bekebelezték Bengált is. A mogulbirodalom a XVI. század második felében már Délindia természetes határáig, a Nermada folyóig és a Vindhja hegláncig terjedt, majd a következő században a Dekkanra is átcsapott. A XVII. század legelején a mogulbirodalom elérte legnagyobb kiter-

jedését, a legdélibb India szegélyéig jutott, de ezzel megindult a hanyatlása is. Túl sokat akart. A földrajzi és közlekedési viszonyok nem tették lehetővé, hogy Északindia síkságáról a Dekkanon is uralkodhasson. Ekkor a Dekkanról indult ki egy újabb hódító invázió, a hindu *maráthák* törtek elő hegyeik közül, hogy létrehozva a hindu konföderációt, véget vessenek a mogulbirodalom fennhatóságának. De ahogyan a távoli Gangesz síkság urai nem vethették meg tartósan a lábukat a Délen, ugyanúgy a déli marátha hódítás sem verhetett gyökeret a távol északon. Noha a marátha lovashadak egészen Bengálig portyáztak és megszállották Delhit, mégis vereséget kellett szenvedniük a perzsa Nadir sáh benyomuló hadaival szemben.

A Gangesz síkság ismét vajudó, küzdelmes világ színhelyévé vált. De most már újabb, egészen idegen hatalom jelent meg a versengés színterén. Az *angolok* ugyan Délindióban kezdték hódításaikat, de mihamar megértették, hogy India legfontosabb részét, Hindusztán szívéét kell megszerezniük, ha tartósan meg akarják alapozni hatalmukat. Bengálban vetették meg lábukat legelőször s innen törtek nyugat felé, Hindusztán síkjára. A meggyengült, elhanyatlott mogulbirodalom nem állhatta már útjukat és mihamar leszámoltak a másik fenyegető hatalommal, a maráthákkal is. A XIX. század közepén már közvetve vagy közvetlenül egész India brit fennhatóság alá került és az 1857-i nagy felkelés, bár komolyan fenyegette a brit uralmat, végül is azt eredményezte, hogy az angol Korona hivatalosan és végleg birtokába vegye Indiát. De a brit uralom súlypontja is a Gangesz síksága maradt. 1912-ig ugyan Kalkatta volt az indiai impérium hivatalos fővárosa, de ekkor ismét az ősi központot, Delhit, Hindusztán örök városát tették az indiai császárság metropolisává. Ami a moguloknak és a marátháknak nem sikerülhetett, az sikerült a modern angoloknak: Észak- és Délindiát egyesíthették és szilárdan egybeforrasztották, mert a vasút és a táviró immár lehetővé tette, hogy a földrajzi távolságokat leküzdjék. Az angol uralom alatt India részei közelebbi kapcsolatba jutottak egymással. De mégis: Hindusztán

és a Gangesz síkság nem veszítette el a jelentőségét, sőt ma még inkább előtérbe lép rendkívüli fontossága. És ha valaha ismét átalakul India politikai képe, ha az eljövendő korok újabb hatalmi eltolódásokat hoznak, akkor is bizonyosra vehetjük, hogy egyetlen hatalmi rendszer sem lesz tartós és erős, amíg a Gangesz síkságán nem ereszt mély gyökeret.

Mert a Gangesz titokzatos erők hordozója, vallja a hindu. A Mahábhárata elbeszéli, hogy a Gangá átöleli az eget (Tejút), onnan hullott alá Síva fejére, ezer évig bolyongott a Nagy Isten sűrű hajfürtjei közt, míg utat talált a földre, hogy aztán keresztülfolyják a «Világlótusz déli szirmán» (Indián) és a tengerbe ömlve az alvilág mélysegeibe áradjon. Ez a *hármás Gangá*, a titokzatos Gangesz három ága. Így köti össze a Gangesz a hinduk képzeletében a három világot, az emberfölötti létsíkot az emberi, földi világgal és az alvilág sötét árnyainak birodalmával. S ezért a Gangesz mindennél szentebb a hinduk szemében. Isteni az eredete és isteni gyógyítóerő, szellemi tisztító hatás rejlik vizében. És partján áll Benáresz, a szellemi élet hindu örökvárosa, amely ősidők óta ugyanúgy középpontja a hindu eszmevilágnak, mint ahogyan a Dzsamna partján emelkedő örökváros, Delhi, a világi uralom természetes központja Indiában...

III.

Hindusztán örökvárosa.

Delhi, Hindusztán örökvárosa, ott emelkedik a nagy hindusztáni síkság nyugati szegélyén, a Dzsamna mellett. Település települést követett ezen a helyen ősidők óta. Történelmileg kimutathatóan ugyan a város multja csak kb. a Kr. u. III—V. századig vezethető vissza, de ez csupán annyit jelent, hogy eddig nem találtak régebbi emlékeket. Mondottuk azonban fentebb, hogy a régi hinduk általában fából építkeztek és könnyen lehetséges, hogy

egykori városaik helyén az ásó nem tár fel nyilvánvaló és fölismerhető bizonyítékokat. Delhi síkjának legmélyebb rétegeit különben sem tárták még fel; éppen azon a helyen, ahol a hagyomány szerint a legrégebb város állt volna, egy későbbi kor erődje emelkedik s talán ennek az alapjait kellene fölbolygatni ahhoz, hogy a sokkal régebbi mult leletei napvilágra kerüljenek.

Azt is mondtuk már, hogy a hindu hagyományok, a Mahábháratára támaszkodva, a Pándava- király, Judhisthira székvárosát, Indrapraszthát Delhi helyére teszik. A Mahábháratából kiderül annyi, hogy ez a legendás város a Jamuná (a később Dzsamnának nevezett folyam) mellett állott, a «sivatag» szegélyén. Ez a meghatározás ma is jellemző Delhire. Három eltérő jellegű földrajzi terület találkozik ezen a tájon: a Pandzsáb délkeleti kiszögellése, szelíd dombokkal megszakított, helyenként pusztajellegű, általában magasabb szintű síkjával, aztán a délnyugati oldalon a homoksivatag és kopár hegyvidék pereme, amely Rádzsputánát határolja errefelé s végül kelet felől a hatalmas, termékeny, mélyebb szintű hindusztáni lapály, a Gangesz síksága.

A délkeleti Pandzsáb (régi szanszkrit nevén *Pancsanáda*) és a Gangesz síkság gazdagabb földjén a rege szerint a Kauravák királyi nemzetsége uralkodott. A nemzetség két ága közt versengés és viszály tört ki s a Kauravák végül, sok ellenkezés után földet adtak a Pándaváknak. De a Mahábháratára elbeszéli, hogy valósággal gúnyt űztek a megtagadott rokonokból, amikor a «déli pusztaságot», a szegény, gyéren lakott területet ajánlották fel nekik. Judhisthira, a Pándava fivérek legidősebbike, nagy hittel és az istenek segítségével hozzálátott, hogy a nyomorúságos pusztát virágzó országgá változtassa. A rege szerint a Kauravák országából egész falvak népe költözött át az új királyságba, mert megelégtették a dolyfős nemzetség igazságtalan, zsarnoki uralmát. Judhisthira és fivérei aztán, bölcs bráhmanok támogatásával, erős birodalmat teremtettek az egykori pusztaság helyén. A környező fejedelmek elismerték Judhisthira hatalmát és azontúl a Kau-

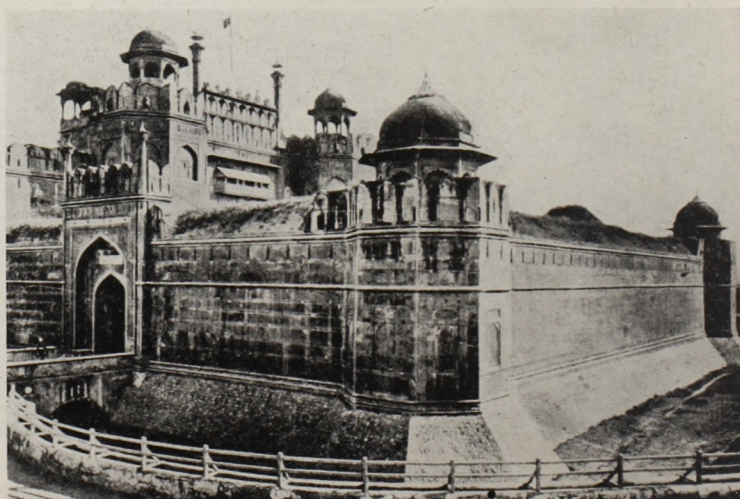
rava birodalom helyett a Pándaváknak hódoltak, mint hűbéresek. S a két hatalom vetélkedése végül, a Mahábhárata tanúsága szerint, háborúra vezetett: a gyűlölködő Kauravák egyenesen belekényszerítették a harcba a békeszerető, de állhatatos és vitéz Judhisthirát. A «Bharata utódok nagy csatája» (Mahábháratajuddham), amelytől a rege a címét nyerte, a *Kuruksétra* (Kuru mezeje) terén zajlott le, tíz napon és éjszakán át tartott, a Pándavák teljes győzelmével s a Kauraváknak és szövetségeseiknek megsemmisülésével végződött. Kb. 150 kmnyire Delhitől északra ma is Kuruksétrának nevezik az egykori csatateret. A hinduk kegyelettel őriznek meg minden hagyományt és Kuruksétra közepén, ahol a rege szerint a legvéresebb csaták dúltak, *Dharmaksétra* («A szent kötelesség mezeje») néven ősrégi hindu szenthely áll. Különböző korokból származó templomromok környezik a szent vízmedencét és töredezett kőlépcsőit. A hinduk ma is áhítatosan elzarándokolnak a nagy esemény színhelyére. A bráhmanok a Mahábhárata nagy csatájától számítják az emberiség jelen korszakát, a *Káli-jugát*, vagyis «vaskort», amelyben az erőszak győzedelmeskedik és az igazságnak kemény és véres küzdelmetet kell vívnia a sötét erőkkal szemben. A bráhmani időszámítás kb. Kr. e. 3000-re teszi a Kuruksétrán vívott csatát. Ez csak látszólag mond ellent az előző fejezetben említett, föltevéseken alapuló évszámoknak. Nem lehet elégszer ismételni, hogy a történelmi feltevések nagyon óvatosan számítanak és az indiai ősidőkben mindig a féligmeddig elfogadható *legkisebb* évhatárt tételezi föl. De a modern tudományos kutatás a hindu hagyományok nagyrésztét már annyi esetben igazolta, hogy kevesebb kételkedéssel fogadhatjuk a bráhmani tradíciók évszámadatait. Nem szabad elfelednünk, hogy a bráhmanok ősidők óta szakadatlanul nyilvántartották azokat az eseményeket, amelyek szemükben igazán fontosak voltak. Nem krónika vagy történetírás formájában tették ezt, mert a história nem érdekelte őket, hanem mitoszok formájában szőtték bele a nép legnagyobb tiszteletben álló közkincsébe, a Mahábháratába. Tudományosan is meg-

Száfdár Dzsang síremléke Delhiben.

Indus asszonyok sziesztája.

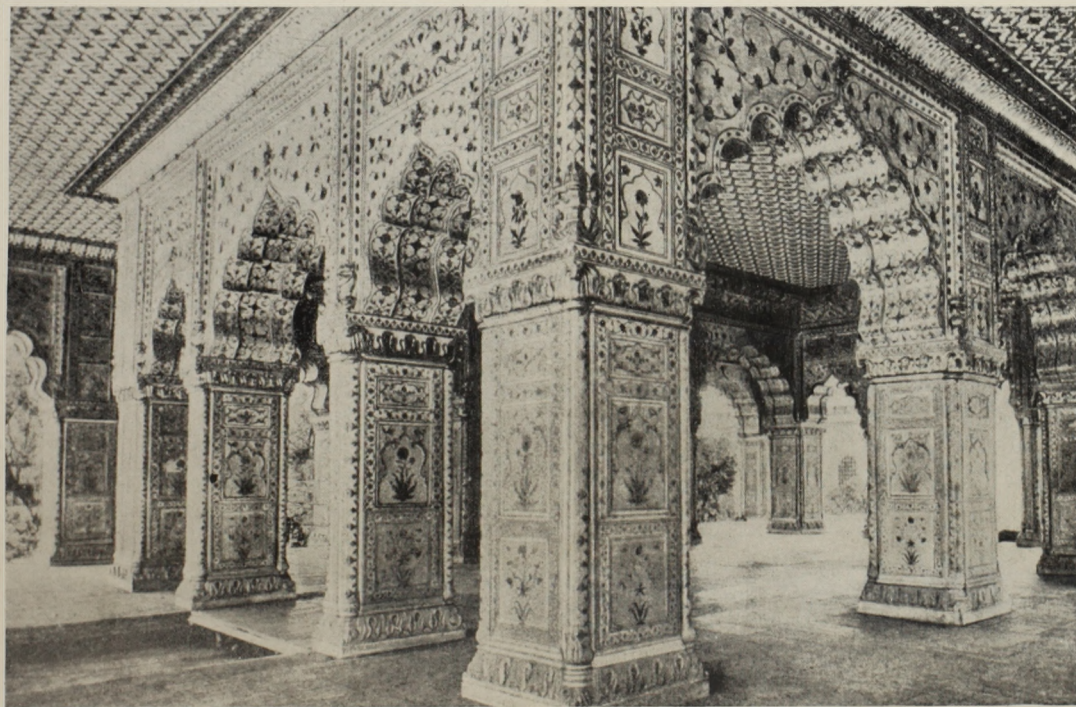
A Lál-Kót (vörös kastély) Delhiben.

New Delhi, háttérben az alkirályi palota és a «Secretariat».

Népies bérkocsi Ágrában.

A magánkihallgatások csarnoka Delhiben.

állapított tény, hogy a Mahábhárata ma ismert formája hosszú idők alatt jött létre; nem egyetlen szerző műve, hanem nemzedékek hosszú-hosszú sora járult hozzá kialakításához költészetével és bölcséletével. Megközelítően sem lehet kideríteni, milyen régi a nagy hősköltemény magva, az a rész, amely körül legalább egy évezreden át lerakódtak az újabb toldalékok, mitosz-elemek és mondák. Csak kb. Kr. u. az V. században zárták le a rege folyton dagadó áradatát; megállapították a versszakok és énekek végleges számát. De odáig megállás nélkül gyarapodott a regekincs. A bráhmaṇ költő-bölcsék ebbe az örök könyvbe szőtték bele újabb műveiket. S így kétségtelen, hogy történelmi tényeken alapuló események regés változatai sorakoztak egymás mellé a «Sataszahasra-Szamhitá»-ban, a «százezer versszakból álló gyűjteményben», vagyis a Mahábháratában.

A Mahábhárata kimeríthetetlen gazdagságú művelődéstörténeti kincsházát a nyugati tudósok hosszú évtizedek óta alaposan átkutatták és meglepetve állapították meg igen sok olyan részletről, amelyeket azelőtt alaptalan meséknek tartottak, hogy gyökeres valóságok, földrajzilag, történelmileg és általában tudományosan ellenőrizhető tények rejlenek mögöttük. E szerint egészen nyugodtan elfogadhatjuk a hagyományt, hogy a hindu hőskorban valóban város állt a mai Delhi helyén. A regés hagyományoknak mindenütt tényalapjaik vannak, csak éppen le kell hántani ezekről a mitoszok hímes leplét. Annakidején a tudósok kikacagták Schliemannt, aki egyedül az Iliász tanúságára támaszkodva, komolyan föl akarta fedezni az egykori Tróját! De aztán elhallgatott a gúnyolódás, mert a lelkes német kutató csakugyan feltárta Ílion romjait s nyomról nyomra igazolta, hogy a görög hősrege megbízható pontossággal írta le a várost, ennek épületeit és környékét. Indiában is megismétlődik ez a tapasztalás és már eddig is sok esetben bebizonyosodott, hogy az évezredekken át híven megőrzött hagyományok mélyén valóságok emléke él. Miért tartaná a hagyomány éppen ezt a pontot és nem mást az egykori Indraprasztha helyének? Miért

maradt volna fenn évezredekken át ez a városnév a pusztaság egyik pontjával kapcsolatban, ahol pedig nagy idők óta nem állt már város? A rege, a mitosz, a hagyomány nem légbőlkapott mese, sehol a világon nem az, csak éppen megvannak a maga sajátos törvényei. Az igazi tudományosság feladata tisztába jönni ezekkel a törvényekkel és utat találni a legendák szövevényében, nem pedig az, hogy egyszerűen legyintve mosolyogja le a «gyerekes képzelődéseket».

De különben a történelmileg kimutatható Delhi későbbi települései is bizonyítékkal szolgálnak arra, hogy ez a környék már a természettől fogva városhelynek volt szánva. A települések — különösen a nagyobb és fontosabb települések — sohasem jönnek létre merő véletlen folytán. Természeti, földrajzi, gazdasági, politikai, stratégiai és még egy sereg más oka van annak, ha ezen vagy azon a helyen város keletkezik. Elképzelhető, hogy város jöjjön létre olyan helyen, ahol soha azelőtt nem állt várostelepülés, de ez rendesen csak akkor következik be, ha a környezet természetes előfeltételei időközben megváltoztak. Mint például Olaszországban, a néhány évvel ezelőtt lecsapolt mocsarak helyén épült új városok esetében történt. De ahol a természeti és művelődési viszonyok már réges-régen lehetővé tették fontosabb települések létrejöttét, ott a települések létre is jöttek. Példa erre éppen Budapest. A rómaiak is már alkalmas dunai átkelőpontnak találták ezt a helyet, régi útvonalak találkoztak itt, a budai hegyek megfelelőek voltak védelmi építkezések részére, a melegforrások régóta odavonzották az embereket, ezek és sok más körülmény játszottak közre abban, hogy a rómaiak várost építsenek Budán, illetve Óbuda helyén. Bizonyára már előttük is volt ott település, ha kevésbé jelentékeny is. S feltehető, hogy a mai Budapest tágabban vett területén ősidők óta mindig laktak emberek és kisebb-nagyobb telepeket létesítettek egyszerűen azért, mert a hely erre alkalmas volt, szinte kínálkozott.

Ugyanez áll Delhi helyére is. A három különböző gazdasági jellegű terület összeszögellése már magában véve

is erre utal, mert az ilyen pontokon a különböző termelési területek termékei kicserélődnek. A Dzsamna folyam jó védelmet nyújtott az egyik oldalon, kelet felől, míg nyugatról és északnyugatról az Aravali hegylánc legutolsó nyúlványa szolgált alacsony, de jól védhető biztosítékkal. Ez az úgynevezett «Gerinc» (angolul Ridge), amely a legújabb korban is szerepet játszott Delhi történetében. A hegygerincből keleti irányban kiágazó alacsony dombok dél felől is megvédték Delhi környékét. A folyam, a hegygerinc és a déli dombsor együttesen tették kíváncsat településhellyé a delhii térséget. Hogy a folyamnak igen nagy szerepe volt ebben, azt ékesenszóló módon bizonyítják Delhi régi városainak romhelyei. A mai Delhit környező tágas síkon szétszórva találjuk Delhi «hét városát», azt a hét többé-kevésbé rombadólt vagy épenmaradt települést, amelyek egymást váltották itt fel. A Dzsamna, a legtöbb északindiai folyó szokása szerint, medrét többször is megváltoztatta, egyre inkább kelet felé húzódott és sorra faképnél hagyta a régebbi településeket. Az újabb város aztán követte a visszavonuló folyót. Csak a legújabb Delhi, a modern idők városa jutott abba a helyzetbe, hogy ne törődjék többé a víz közelségével. S ezt a megváltozott körülmények, a technikai lehetőségek okozták, hiszen a brit uralom óta India is megtanulta, hogy a városokat másképpen is el lehet látni vízzel, mint a közvetlen közelben lévő folyóból.

Eszerint a régi Delhi városai mindig a folyópart közelében emelkedtek, bár ma már száraz, homokos pusztaság környezi a legtöbb egykori városhelyet.

Még nemrég Delhi «hét városáról» volt szokás beszélni. De ezek közé nem számították a Mahábhárata legendás városát, az első muzulmán dinasztia megelőző hindu királyság székhelyét és a legújabb Delhit sem, amely az elmúlt negyedszázad alatt született meg a hindusztáni örökváros térségén. Manapság már New-Delhivel együtt Delhi «nyolc városát» emlegetik, de ha a romokban fennmaradt hindu várost is külön tekintjük vagy még az ősrégék Indraprasztháját is ténynek fogadjuk el, akkor

legalább kilenc-tíz város követte itt egymást az évezredek folyamán.

De maga a «Delhi» név nem olyan régi, mint a település. Kétségtelenül hindu eredetű s így nevezték azt a várost, amelyben a XI. század folyamán *Prithvi Rádzsa*, a nagyhatalmú rádzspud király uralkodott. Minden egyes újabb várostelepülésnek megvolt a maga neve. Mindamellet Delhi túlélte a többi városnevet és a nép valószínűleg mindig így nevezte, bár az egyes városok alapítói hangzatos neveket adtak alkotásaiknak. Így a modern, újkorbéli várost alapítója, Sáh Dzsehán nagymogul a XVII. században a maga nevére Sáh-Dzsehánábádnak nevezte el, de a név éppúgy lekopott Delhiről, mint a régebbiek. Igen bölcsen tettek hát az angolok, amikor az 1912-ben alapított «nyolcadik» várost, a maguk művét, egyszerűen csak New-Delhinek keresztelték. A név így legalább életben marad azután is, amikor az angol uralom Indiában már csak éppen olyan történelmi emlék lesz, mint a Tughlak vagy a Lodi dinasztia kora.

Mert semmiféle emberi mű, még a legpompásabban megalapozott hatalom sem él örökké. S erre mindennél jobban emlékeztet Delhi síkja. Az élő várost az elmúlt városok romjai kísértetekként veszik körül és mindegyik arról beszél, hogy ezen a földön minden elenyészik, elmúlik, csak maga a Múlandóság törvénye nem. Nem kell különös látnoki, vagy költői lelkület ahhoz, hogy az ember ezt a mementót megérezze Delhi téerein. Földünk mindenütt temető s az élők a régen elhaltak porain járnak, de itt, Delhiben lenyűgöző emlékek hirdetik a letűnt multat, az egykor viruló élet holt porait és nem szabadulhatunk az elégikus hangulattól. Csakhogy ebben nemcsak lehangoló és elszomorító elem van, hanem egyben sok-sok szomorú szépség is. A szépség mindenért megvigasztal és talán ez az ösztönös felismerés készteti a temetkező népeket is arra, hogy szeretteik sírját szépítgessék, kövel, virággal, zöld repkénnyel tegyék tetszetőssé. Az elmúlás gondolatában is mély szépség lakozik, mert az ellentét sötét alapszíne annál jobban kiemeli az élet piros, folyton megújuló örömét.

A delhii sík hatalmas temető és a szélben, amint végigsöpör rajta és felkavarja a régmúltak porát, talán szellemek és kísértetek sírnak. Minden romhoz kísérteties legendák tapadnak és ha bennszülöttel járjuk Delhi elhagyatott romhelyeit, az nem is mulasztja el, hogy a kísértetek jelenlétére figyelmeztessen bennünket. Az egyik Lodi-dinasztia-beli király síremlékében akkori szolgám és kísérőm, egy szegény, kopottas muzulmán, a világért sem volt hajlandó belépni a boltívek alá és aggódva intett engem is, hogy ne időzzem sokáig odabenn, mert «itt különösen veszedelmes és gonosz dzsinnek és szellemek laknak...»

Járjuk hát be Delhi nyolc városát. Ha időrendben akarunk haladni, akkor a mai Delhitől először ki kell kocsznunk a környék délnyugati zugába, figyelmen kívül hagyva az útközben látott emlékeket és romokat. Innen aztán a szó szoros értelmében «lóugrás szerint» kell tovább haladnunk, mert az egymásra következő fejedelmi székhelyek vagy települések térben nem állnak egymás mellett. Tájékozásul vázlatot adunk, hogy az olvasó az egyes városhelyek hollétével tisztába jöhessen.

Delhi városhelyeinek bejárása napokat igényel s akkor is csak felületesen látogathattuk végig a régi romokat és településeket. De az utazónak, ha nemcsak látványosságokban akar részesülni, hanem valóban látni és megismerni kíván, nem szabad az idővel takarékoskodnia. Különösen nem az idegen kultúrájú egzotikus országokban. Az idegen kultúra talajában gyökereznek azok a szálak, amelyek ismerete nélkül nem értelmezhetünk helyesen semmit az illető kultúra területén. Delhiben is csak pusztá — bár így is érdekes — látnivalókat találunk, ha nem ismerjük a történelmi és művelődési alapokat. És nem jó sietni azért sem, mert a száguldó tempó megsemmisíti a fogékony hangulatot. Az idő lassan halad és a multak emlékeit ájtatos zarándokok módjára kell végiglátogatnunk, ha célunk több annál, hogy utóbb egyszerűen elmondhassuk: ezt meg azt láttuk. Megvallom, még az autót sem szívesen használtam az ilyen vándorlásokon. A gépkocsiban ülve pillanat alatt suhanunk el egy-egy különös, érdekes rom

vagy műemlék mellett; mire leállítjuk a járművet, félkilométernyire járunk, vissza kell sétálnunk, vagy megfordulva visszahajtatnunk. Az indiai bérkocsi, a kétkerekű *tonga*, legalább szerény véleményem szerint, jobban megfelel itt a célnak. Ezzel behatolhatunk a dzsangalok bozótosába is és megközelíthetünk sok olyan helyet, amelyet a rohanó gépkocsiról észre sem veszünk. Kipróbáltam, mert napokon át egy előkelő muzulmán barátom kitűnő gépkocsiján jártam Delhi környékét, aztán ismét napokon át egyszerű tongán és gyalog. Az utóbbi módszernek sokkal több hasznát vettem, bár elismerem, hogy fáradtságosabb volt. A rom- és városhelyek közel 180 négyzetkilométernyi területen vannak szétszórva. Az egyes romhelyeket persze gyalog barangoltam be, míg tongám fáradt lovacskája valamelyik útszéli fa alatt hűsölt.

IV.

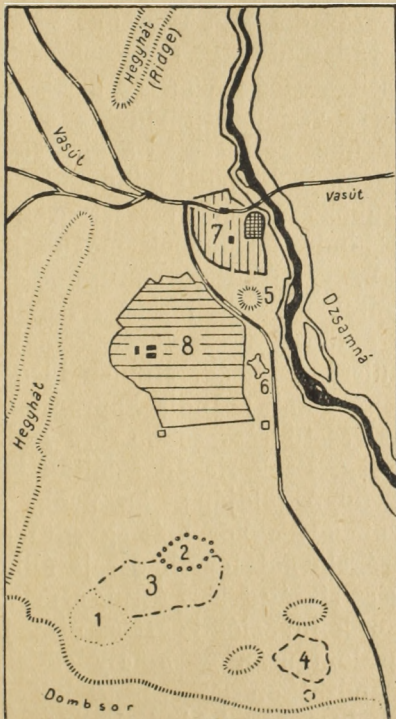
A «nyolc Delhi».

Delhi első városa a nagy települő térség délnyugati szögletében áll. A történelmi időkben keletkezett városok közül voltaképpen ez az *első és a második város* helye volt, de említettük, hogy az első muzulmán alapítást megelőző hindu várost nem számítják külön, talán azért nem, mert pontosan egybeesik az első muzulmán településsel.

Pedig a romok és a meglehetősen épen maradt részletek arra vallanak, hogy ez a hindu Delhi nagy és pompás város lehetett. A hinduk nagyszerűt alkottak az építészetben is, mihelyt megszokták a csak lassan-lassan elfogadott új anyagot, a követ. Mondtuk többször, hogy a regés hindu előidőkben, amelyek emlékéét a nagy époszok őrzik, főleg fából építkeztek. Az egyszerű nép akkor is, mint Észak-india mai lakói, sárból, agyagból, vályogból vert kunyhókban lakott s még a jobb módúak is csak gerendavázzal megerősített vályogházakat emeltettek maguknak. Csak a királyok, főurak, harcos nemesek vagy a gazdag kal-

márok építtettek dúsan faragott, festett, díszes faépületeket. Később aztán — valószínűleg nem előbb a Buddha koránál, tehát Kr. e. a VI—V. századtól kezdve — fokozatosan megindult a kőből való építkezés. Eleinte — mint azt a híres *szancshii sztupa* példázza — a faragott faépítkezés gerendakonstrukcióját alkalmazták, csak éppen kőből készítették a fában elgondolt alkatrészeket. Ez az ősi fakonstrukció a hindu építkezés alapformáiban nagyrészt megmaradt; az egyik, igen elterjedt és jellegzetes stílus mainapig is csak ezt alkalmazza.

Ezért a hindu építkezésben elsőrangú fontossága volt a faragott oszlopnak és a szögletes, vízszintes gerendával lezárt architrávus kapu- vagy ablaknyílásnak. A mennyezet is lapos volt, párhuzamos gerendákból; vagy álboltozat készült, szintén rézsutosan egymásra

Delhi városhelyei: 1. Ó-Delhi, 2. Sziri, 3. Dzsehánpanah, 4. Tughlakábád, 5. Firózábád, 6. Purána-Kila, 7. Sáh-Dzsehánábád. (A kockás beosztással jelzett rész a Lál-Kót), 8. New-Delhi.

helyezett fa- vagy kőgerendákból. Ezek a hindu építmények tágasak és levegősek voltak és a kompozíciót mindig valami egyszerűség, könnyed nagyvonalúság jellemezte. Annál gazdagabb és bonyolultabb volt aztán a formák díszítése, a faragott felszín. Az oszlopok, a külső falak, a tetőpárkányok tele s tele voltak növény, állat és emberalakok ábrázolásaival, nyüzsgő élettel. A hindu világszemlélet a természetben gyökerezett és minden erőben, minden hatásban isteni

hatalmak megnyilvánulását látta. Így minden jelenség, minden látható forma jelképpé vált s a szimbolizmusra való hajlam gazdag képzeletet és nagy művészi kifejező-képességet fejlesztett ki a hindukban.

A muzulmán hódítást megelőző korban Delhi környékén évszázadok óta rádzsput királyok uralkodtak. Akkoriban a rádzsputok — a harcos osztályból kialakult harcias törzsek — még nem szorultak a ma Rádzsputána néven ismert vadon hegyvidékre és sivatagos pusztákba, hanem közülök kerültek ki a királyok és az államokat védelmező harcosok tömegei mindenütt Északindában. Delhiben különböző rádzsput törzsek uralma váltotta fel egymást, mert a hindu fejedelmek maguk közt is gyakran háboruskodtak, vetélkedtek az uralomért. De a város akkor is jelentékeny volt, hiszen itt nyílt a Gangesz síkság kapuja s a főtebb vázolt stratégiai előnyök Delhit Hindusztán kulcsává tették. Minden idegen betörés északnyugat felől fenyegetett; India kapuin, az afghán határszéli hegyeken át vezető szorosokon tört Indiára minden idegen hódító-sereg. Ezek ritkán találtak leküzdhetetlen ellenállásra az Ötfolyó földjén; ha pedig egyszer elérték a Szatledzs vonalát, akkor már egyedül a Delhiben vagy környékén székelő hatalom hadereje állhatta útjukat a gazdag Gangesz síkság felé. Láttuk a második fejezetben, hogy a hűntörök inváziók is ezt az utat járták, de hosszabb-rövidebb uralom után — amely csak szörványosan terjedt túl a Pandzsábon — ezek a középpázsiai népek beolvadtak a hinduságba. A hindu kultúra, vallási és társadalmi rendszer óriási fölénye ellenállhatatlan vonzóerővel hatott a vitéz, kemény, de kezdetlegesebb középpázsiai népekre, amelyek akkoriban még ősi sámáni vallásformáikat követték.

De a helyzet teljesen megváltozott, amikor Kr. u. a VII. századtól kezdve az arab Mohamed új vallása, az iszlám rohamos lendülettel árasztotta el Nyugat- és Középpázsiaát. Ez az egyszerű, közérthető, de nagy benső erővel feszülő vallás új öntudattal, nagyotakaró célratörés szellemével töltötte el az ázsiai népeket, már azokat, amelyek elfogadták az iszlámot. Az iszlám egyik alapvető tana volt

az is, hogy a Próféta hitét terjeszteni kell a *káfirok*, vagyis a «hitetlenek» közt, ha másképpen nem, hát karddal, s a *dzsihad*, a szent háború minden igaz muzulmán fejedelemeinek kötelességévé tétetett. Ez a szellem nagy erőt adott a középázsiai törökfajú népeknek, hiszen a vágy, hogy a «kincses Indiát» meghódítsák, szinte már örökségképen élt bennük az első hún betörések óta. Az anyagi kincsek áhítozásához most aztán hozzájárult a fanatikus hit szellemi erőttöbblete is és a kettő együtt ellenállhatatlanná edzette a muzulmán fegyvereket.

Az első muzulmán — arab — betörések Indiába, a VIII. és X. század folyamán még nem jártak tartós megszállással. Az igazi veszedelmet nem az arabok, hanem a vitéz, harcias középázsiai törzsek jelentették. De míg az iszlám ezek közt is befészkelte magát és teljesen átformálta őket, India még aránylag zavartalanul élhette a maga életét a hindu szellem uralma alatt.

Delhi legrégibb hindu emléke az elsőnek nevezett városhelyen álló *vasoszlop*. A rajta lévő régi felírások alapján feltehető, hogy a Kr. u. IV. századból való, bár ezen a helyen valószínűleg egy későbbi hindu király állíttatta föl. Eredetileg az oszlop tetejét bizonyára a Garuda-madár (Visnu főisten hátaállatja) díszítette és ezt az élőlények ábrázolását elítélő muzulmánok csak jóval a város elfoglalása után szedték le helyéről. A vasoszlop úgynevezett «*dzsaja sztambha*», azaz győzelmi oszlop lehetett, valamelyik régi hindu király diadalának emlékére emelték. Egyedülállóvá teszi az, hogy *egyetlen darab öntöttvasból készült és nem rozsdásodik*. Körülbelül hét méter magas. Ekkora vasoszlopot önteni nem könnyű feladat s ezeröttszáz évvel ezelőtt még nehezebb lehetett. Még közönséges vasból is. De azt még ma sem tudjuk megmagyarázni, hogyan önthettek a régi hinduk ekkora darabot *vegytiszta* vasból! A *vegytiszta* vas ugyanis nem rozsdásodik s ezért nem esett rozsdafolt a delhi vasoszlopon sem az elmúlt másfél ezredév alatt. Csakhogy *vegytiszta* vasat ilyen nagy darabokban még a modern vasipar sem tud előállítani! Legfőbb laboratóriumokban, kisebb mére-

tekben csinálnak vegytiszta vasat. Hogyan készítették a hatalmas oszlopot a régi hinduk? Micsoda ismeretekkel rendelkeztek, hogy véghez tudtak vinni olyasmit, aminek nyitjára előrehaladott nyugati tudományunk még mai napig sem jött rá? A régi hindu művelődésben sok ilyen talány vetődik fel. Nagyon sok mindent tudtak, amit mi ma sem tudunk és ez talán csak azért kevésbbé szégyenletes reánk nézve, mert azóta a legtöbb ilyen ősi ismeretet — maguk a hinduk is elfelejtették.

A vasoszlop körül — főleg az egyik oldalon — a régi hindu Delhi pompás királyi építményeinek remekszép emlékei ma is meglehetősen épségben láthatók. Oszlopcsarnok ez, a hindu építészet jellemző formáival és díszítő-elemeivel. Legkésőbbben a XI. században épülhetett, az utolsó hindu király uralma alatt, de valószínűleg jóval régebben. A hindu oszlopsorok érdekessége többek közt az, hogy minden egyes oszlop, vagy oszlop-pár más és más rajzú, más rajtuk a díszítés, a faragvány. Ennek a nagy formagazdagságnak ellenére is egységes, kiegyensúlyozott a hatásuk. A hindu művészet nem takarékoskodott a formákkal és szépségekkel, kimeríthetetlenül gazdag képzeletének tárházából mindig újat és újat hozhatott.

Szerencse, hogy az első muzulmán hódítók még nem voltak elvakult képrombolók és meghagyták a hindu oszlopsorokat. Meg aztán nem is hoztak magukkal építészeket, kőfaragókat. Az ott készen talált műveket felhasználták, legfőljebb a hindu templomokat rombolták le, de még ezek alkatrészeit, faragott köveit is többnyire beillesztették a maguk műveibe. Hindu építőmestereket, kőműveseket és kőfaragókat kellett munkába állítaniuk, hogy a maguk, immár iszlám szellemű alkotásait létrehozhassák. Ez a körülmény, majd látni fogjuk, igen érdekes és egyedülálló irányba terelte az indiai muzulmán építészetet.

Prithvi Rádzsa, Delhi utolsó hindu királya, jól tudta, hogy északnyugat felől nagy veszély fenekedik Indiára. Hiszen Ghazni szultánjai, *Szabuktigin*, majd *Mahmud*, már a X. század végén és a XI. elején végigtörtek mu-

zulmán hadaikkal a Pandzsábon. A ghaznavida Mahmud a rablóhadjáratok egész sorát vezette India ellen és a «hitetlenek ostorának» szerepében tetszelgett. Sok hindu templomot rombolt le, rengeteg kincset zsákmányolt és a Pandzsáb jórészét alávetette uralmának. De a Gangesz síkságot és kulcsát, Delhit még nem érhetette el. Birodalmát utódaitól a XII. század végén elfoglalta Ghór szultánja, *Muhamed Siháb-ud-din* és új invázióval fenyegette Indiát, immár a Gangesz síkságot is. Prithvi Rádzsa igyekezett meggyőzni a veszélyről Északindia többi hindu királyát; sokan csatlakoztak is hozzá, s amikor Muhamed Ghóri hadai Delhi felé közeledtek, elébük ment és a legendás emlékü Kuruksétra csataterének közelében megverte a szultánt. De sajnos, a hindu fejedelmek közt egyenetlenség és viszály dúlt, nem tudtak összefogni a külső ellenséggel szemben. Tíz évvel az első győzelem után Prithvi Rádzsa ismét fegyverrel kényszerült útját állani a visszatérő Muhamed szultánnak, de ezúttal a muzulmán fegyverek diadalmaskodtak. Delhi királya maga is elesett és Muhamed Ghóri elfoglalta Delhit (1192).

Ghór szultánja Afghánisztánból indult el hódításaira, de hadai és vezérei túlnyomó többségben törökök, turkesztániak voltak. Török volt *Kutab-ud-din* is, a szultán kedvenc rabszolgája, akit helytartójaként Delhiben hagyott, amikor a birodalom ügyei őt magát visszaparancsolták Afghánisztánba. A rabszolgák abban az időben igen nagy és fontos szerepet játszottak az afghán és török uralkodók udvaraiban. Művelt, tehetséges emberek estek fogságba a harcok alatt és rabszolgasorba süllyedtek. De a fejedelmek értettek ahhoz, hogy felhasználják képességeiket. Az, hogy az udvaronc rabszolga volt, nem akadályozta urát abban, hogy ne állítsa a legmagasabb polcokra. Éppen rabszolgavolta biztosította hűségét. A rabszolgaság fogalma Ázsiában egészen más volt, mint ahogyan mi gondolkozunk felőle. Mi rendesen csak az amerikai néger rabszolgaságra gondolunk s a rabszolgát félig állati sorban sínylődő, nyomoruságos lénynek képzeljük el. Kétségtelen, hogy az ázsiai muzulmán hódítóháborúk alatt fogságba és

rabszolgasorsra jutott emberek nagy többségére tényleg nyomorúságos élet várt, de a tehetséges rabszolga előtt mégis mindig nyitva állt az érvényesülés útja. Delhi későbbi szultánjai közül igen sok kezdte pályafutását rabszolgasorban.

Kutab-ud-din hűségesen országolt Delhiben, ura nevében örködve az újonnan megszervezett hindusztáni birodalom fölött. Mert Delhi eleste valóban bebizonyította, hogy ez a pont a Gangesz síkság kulcsa. A muzulmán hódítás mihamar elárasztotta Hindusztánt és elérte Bengált is. A hindu királyok vagy vereséget szenvedtek, vagy behódoltak a hódítóknak. Ezekben az első muzulmán hódítóknak a diadalmas önbizalom hatalmas ereje és lendülete élt. Az iszlám már kiművelte agyukat és szellemüket, de műveltségük még kezdetleges volt. Annál töretlenebbül élt még bennük a középpázsiai puszták ősi szelleme, a merész előretörés, a harciasság és a mellett a turáni népek öröksége: az államalkotó képesség, amely mindig idegen népek területén tudott legjobban érvényesülni.

Ez a nagyszerű, szárnyaló szellem, amelyet az iszlám hite elmélyített, hozta létre az első muzulmán Delhi alkotásait is. Kutab-ud-din hozzálátott, hogy a meghódított hindu várost az iszlám új erősségévé tegye. Hindu építőkre volt utalva, mert az indiai muzulmánok még inkább csak harcosok voltak, de a hindu építőmesterek és kőfaragók megoldották a rájuk bízott feladatot. A muzulmán építők az Afghánisztánban, Perzsiában, Turkesztánban látott mecsetek és más szaracén stílusú építmények emlékét hozták magukkal Indiába és bizonyára csak rajzok, kevésbé szakszerű vázlatok révén értethették meg a hindu építőmesterekkel, hogy mit akarnak. Egészen új valami volt ez Indiában. A szaracénnek, helytelenül arabnak nevezett építészet egészen új formákat és megoldásokat hozott: első sorban a csúcsívet, az ívnyílást, a bolthajtást és az üreges kupolát. A hinduk odáig másképpen építkeztek, az oszlopok viselték a gerendák és a gerendákra nehezedő tetőzet súlyát, az erők statikus nyugalmi helyzetben voltak épületeiken, nem ismerték a feszülő erőknek azt a dinami-

káját, amelyet a szaracén ív és kupola feltételez. De megtanulták, megoldották a feladatot. Csak éppen a maguk módján tették. S ezzel az indiai muzulmán építészet első korszakában egészen sajátos, új stílus alakult ki, amelyben a szaracén elgondolás különösen keveredett a hindu építészet elemeivel.

Kutab-ud-din a régi hindu oszlopsorokat belefoglalta a hatalmas mecsetudvarba. A mecsetet Kuvvat-ul-iszlám-nak (az Iszlám Hatalma) nevezte el. Jelképes ez a név, mert az első mecset volt India területén és valóban az iszlám hatalmának térhódítását fejezte ki. Ez a mecset is párját ritkítja a muzulmán világban. Csak falakból áll, amelyet óriási ívnyílások törnek meg. A mecseteknek voltaképpen csak egyetlen lényeges alkatrészük van, az úgynevezett *mihráb*-tábla, amely a mekkai irányt mutatja a hívőknek. Ezt a táblát falba foglalták, de a fal lehetett egészen kicsiny is. A terjedelmesebb fal, az elébe emelt oszlopos csarnok és a fölébe húzott kupolák már mind csak dísz, pompa célját szolgálják, de nem döntően lényegesek. A Kuvvat-ul-iszlám mecset építéskor valószínűleg nem is akartak mást, csak a mekkai irányt jelző falat felállítani és a nagy ívnyílások mögött sincsen semmi, csak a tiszta ég látszik keresztül rajtuk. A mecsetudvar közepén áll a régi hindu vasoszlop. Bizonyára ez volt az első mecset a világon, amelyben megtűrték állat- és emberábrázolásokat, hiszen az ilyenekkel dúsan telefaragott hindu oszlopsorokat belefoglalták a mecset négyszögébe. A mecsetfalakat azután telefaragták dús, remek diszítványokkal, amelyek részben hindu jellegűek. Tetőt nyilván sohasem szántak a mecsetnek, vagy meglehet, hogy a szokásos kupola konstrukciója még egyelőre megoldhatatlanul idegen volt a hindu építőknek.

Kutab-ud-din alkotásai közt első helyen áll a híres *Kutab-minár*, a Kutab oszlopának nevezett torony, közvetlenül a Kuvvat-ul-iszlám mecset mellett. Ez a konstrukció is egészen szokatlan és meglepő, nem hasonlít más, régebbi muzulmán tornyokhoz, de a hindu «dzsaszatambhák»-hoz sem. Vörös és sárga kőből épült, a szín-

hatásoknak is fontos szerep jut rajta. Kb. 72 méter magas. Emeleteinek más és más a rajza, más formák váltakoznak mindegyiknek kőbordázatán. Az emeleteken körülfutó erkélyeket és a tető nyitott erkélyét finoman faragott kőkorláttal látták el. A korlát azonban alig ér térdig. Aki hajlamos a szédülésre, annak nem tanácsos felkapaszkodnia a torony magvában kanyargó lépcső magas fokain, mert nemcsak az alacsony korlát fokozza a bizonytalanság érzését, hanem a torony állandó ingadozása is. Ez különösen a tetején erősen érezhető. A delhii síkon szinte szünetlenül fúj a szél és a torony úgy imbolyog, leng, mint valami hajóárboc. Különös érzés. De mégis érdemes fölmenni a torony csúcsára, mert innen végigláthatunk Delhi nyolc városának terén.

Kutab-ud-din, a rabszolgából lett helytartó végül, ura halála után, Delhi szultánjává emelkedett. Utódait a történelem «rabszolga-dinasztiának» nevezi, mert ennek legtöbb szultánja szintén rabszolga-udvaronc sorból emelkedett Delhi trónjára. Legtöbbjük hagyott építészeti emlékeket maga után. Ezek közt talán a legimpozánsabb *Altams szultán síremléke*. Itt is a falak, az ívnyílások és a falakat borító dús faragványok uralkodnak, ez az épület sem kapott födelet. Ugyanebben az időben készült, távolabb az akkori várostól a *Nizám-ud-din* muzulmán szent sírját környező mecset, hasonló stílusban. Itt is a falak díszítése lép előtérbe, a falak udvart zárnak be, tető, kupola még nem szerepel. Az első kupolát a második muzulmán dinasztiának, a Khildzsiknek egyik szultánja, Ala-ud-din emelte Delhiben és egész Indiában.

Ala-ud-din szultán a megnagyobbított Kuvvat-mecsethez kapuépületet csatolt, az úgynevezett *Alai Darvázat* (Ala kapuja,). Fanshawe, az indiai építészet első angol tanulmányozóinak egyike, az Alai Darváza külső díszítményeit a maguk nemében páratlanoknak mondta az egész világon. Csakugyan, a kétféle színű kőből épült, végesvéig gazdag faragványokkal borított kapu feledhetetlenül szép. És kifejezetten hindú jellegű művészetről beszél, a muzulmán elemek ellenére is. Ezen az alkotáson már

egybeforrt a muzulmán és a hindu alkotókészség. De a kupola a kapuépület tetején még nagyon szegényes. Ez volt az első próbálkozás, a hindu építőmesterek és kőművesek először tettek kísérletet ilyen megoldással. A kupola már régen összevissza repedezett és össze is dült volna, ha az egykori szultánok nem javíttatják ki újra meg újra, míg végül a britindiai műemlékek felügyelősége (Archeological Department of India) cementtel szilárdította meg ezt az egyedülálló jelentőségű építészeti alkotást.

Az első városhelyen még több mű őrzi a Rabszolga- és a Khildzsi-dinasztia emlékét. De nemcsak itt, az egykori városon belül építkeztek, hanem távolabb, a delhii sík más pontjain is. Említettük az ilyen művek közül a Nizám-ud-din sírja körül épített mecsetet, de még messzebb, a «Hegyhát» északi részén is keletkeztek ebben a korban építmények, például a *Hauz Khász*, a mély kút, helyesebben ciszterna.

Ala-ud-din már szűknek találta Ó-Delhit és ettől pár kilométerrel északnyugatra 1033 körül új várost építtetett. Ez a második Delhi, régi nevén *Sziri*. Az első és a második város közti területet nem választotta el lakatlan térség, a város népének házai, bazárok s egyéb igénytelenebb épületek vették körül az első fejedelmi székhelyet is, meg a másodikat is.

A város házaiból azonban semmisem maradt meg. Az egyszerűbb épületek persze itt is vályogból, fából készültek, s amidőn évszázadokkal később Delhi a sík térség más pontjára települt át, vagy elhordták a házak építőanyagát, vagy az idő pusztította el a fa- és vályogfalakat. Csak a nagy és szilárd mecsetek és más királyi épületek maradtak fenn.

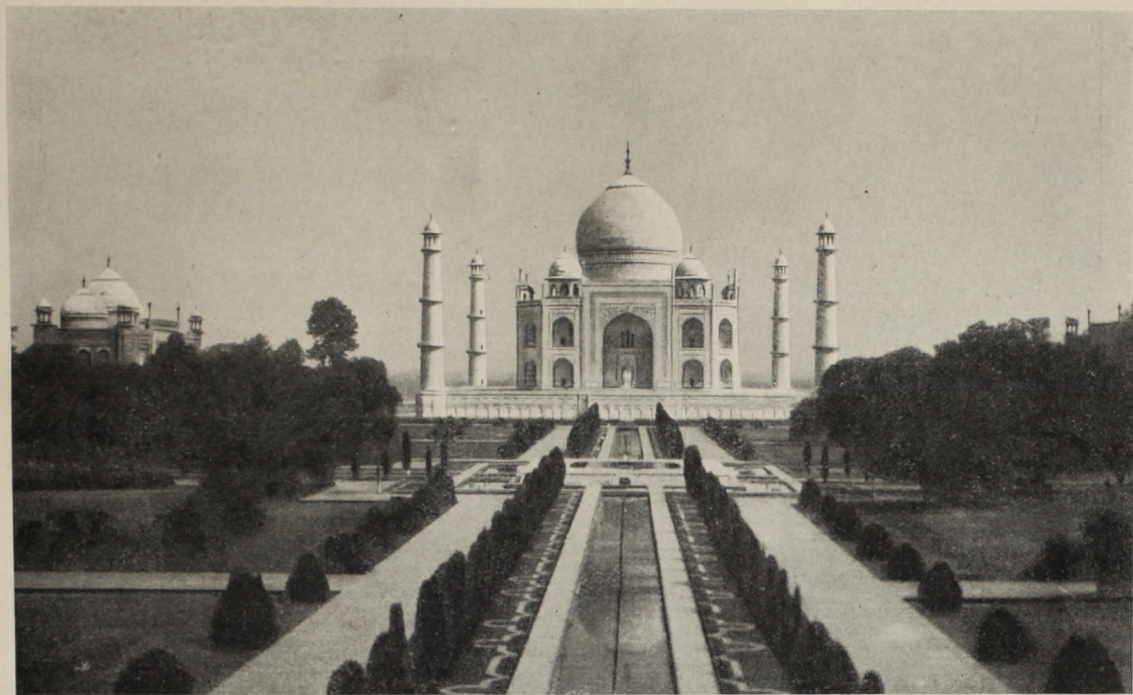
Ala-ud-din túl akarta szárnyalni Kutab-ud-din dicsőségét és elhatározta, hogy a Kuvvat-mecset mellé újabb, még magasabb tornyot emel, mint a Kutab-oszlop. De a szándékhoz nem járult már az a szívós erő és célratörő lendület, mint amely Delhi első muzulmán építőit jellemezte. Az *Alai-minár* építése mihamar félbeszakadt, csak pusztá csonkja éktelenkedik a Kutab-minár mellett. A szultánnak fontosabb gondjai voltak. Középázsia felől újabb

áradat fenyegette a nemrég megszilárdult hindusztáni birodalmat: a mongolok tatárjárása. Odáig India még elkerülte ezt a veszedelmet, Dzsingisz Khán a XIII. század elején éppen csak súrolta a Pandzsábot, aztán más célok elszólították Indiából. De a mongolok időnként újra meg újra India határain jártak. Közelségük azontúl állandó fenyegetésként lebegett a hindusztáni szultánok feje fölött.

A következő dinasztianak, a Tughlakoknak korát általában ez az állandó aggodalom jellemezte. A dinasztia alapítója, *Ghijász-ud-din Tughlak*, bár csak négy évig uralkodott, ezt a rövid időt is felhasználta arra, hogy új, erősebb, biztonságosabb várost építsen, még pedig meglehetősen távol-ságban, úgy tíz kilométernyire Ó-Delhitől és Sziritől. A síkot itt elég hirtelen emelkedésű dombok szakítják meg s ezek alkalmasak voltak erősített vár építésére. Így jött létre 1321 körül Delhi harmadik városa, *Tughlakábád*.

Az alapító fia, Muhamed-ibn-Tughlak folytatta a város fejlesztését. Alapjában véve nem annyira városról, mint várról volt itt szó, bár az erőd és a fejedelmi épületek, valamint az elmaradhatatlan mecset körül természetesen felépült a lakosság városa is. De Tughlakábád még nem vetett véget a két régebbi városnak. Ó-Delhi és Sziri többé-kevésbé egybeolvadva élte tovább a maga életét. A város aztán tovább terjedt a legújabb alapítás felé is.

Tughlakábád s általában az első Tughlak szultánok építményei élesen elütnek Ó-Delhi és Sziri jellegétől. Nincs meg már bennük Kutab-ud-din alkotásainak szárnyaló nagyvonalúsága, merészsége és részletekbe ható művészi szépsége. Valahogyan már az épületek elárulják itt, hogy a Tughlak városalapítók nem annyira műalkotásokra, mint inkább a biztonságukra gondoltak. Nem a messze-tekintő hódítókedv és büszke önérzet keresett itt kifeje-zést kőből rótt formákban, hanem a meglévőt féltő aggo-dalom igyekezett minél szilárdabb, minél jobban védhető falakat emelni. Tughlakábádot hatalmas, rézsútos falú erősítvények, bástyák övezik és még a nem katonai célt szolgáló épületek is tömörek, súlyosak, komorak. A ré-

A Tádzs Mahál holdfényben.

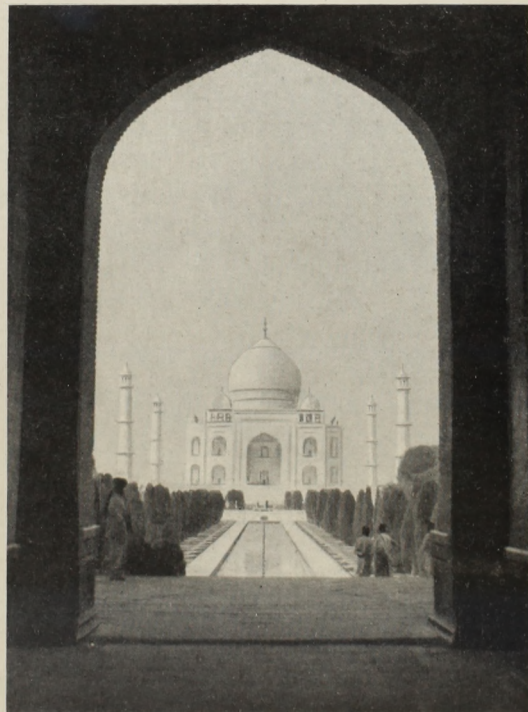
A Szaman Burdzs (Nyolcszögletű torony) az ágrai várban.

Itimad-ud-Daula síremléke Ágra mellett.

Hindu stílusú palota Fatépurban.

A Tádzs Máhál a bejárat kapuíve alul nézve.

zsütös, vastag falak jellemzőek e kor alkotásaira. Mindamellet a széperék nem halt ki egészen Delhi uraiból. Igyekeztek széppé tenni az egyszerű formákat, a puritán és síma épületeket. Ezt azzal érték el, hogy a felületet több árnyalatú, fehér, szürke és fekete kövekből építették, vagy feketére színezett vakolattal főték s a szigorú formákat kifogástalan egyensúlyban tartották. A kupolák is már fejlettebb konstrukciót árulnak el. De hol van a vörös és sárga színek vidám gazdagsága, hol van az ég felé törő könnyedség, amely a Kutab-minárt vagy az Alai Darvazát olyan csodálatossá teszi?

Az első Tughlakok művei ridegek, szomorúak és komorak. Mintha csupa síremlék volna. Talán nem véletlen, hogy éppen az e korból való két síremlék jellemzi legjobban a tughlakábádi építészetet. Például az alapítónak, Ghijász-ud-dinnak a síremléke. A síremlék külön kis dombon, vagy mesterségesen emelt és kiépített magaslaton áll; kövezett és falakkal kerített út, helyesebben erődített átjáró köti össze Tughlakábád falaival.

A második Tughlak szultán, a már említett Muhamed, nem feledkezett meg a régebbi két városról sem. A mongol veszedelemtől tartva, 1327-ben erős fallal vette körül Ó-Delhit és Szirit. Ezzel a két legrégibb városhelyből újabb, nagyobb, összefüggő várost formált s ezt elnevezte *Dzséhanpanahnak*, «A Világ Menedéké»-nek. Így jött létre Delhi negyedik városa. A név maga is hangsúlyozza, hogy Delhi urai ebben az időben elsősorban csak menedéket akartak biztosítani, mindenáron megtartani a meglévőt.

Delhi harmadik és negyedik városa párhuzamosan élte tovább életét. Tughlakábád épületeit azonban — az említett síremlékek kivételével — kevésbé kímélte meg az idő vasfoga, mint az első két dinasztia műveit. A hagyomány szerint egy muzulmán szent még annakidején megjósolta, hogy Tughlakábádot idővel «vagy gudzsárok fogják lakni, vagy pusztasággá válik». Valóban így is történt. A későbbi dinasztiák elhanyagolták a komor erődítményt, a feltartóztatlanul burjánzó indiai dzsangal bozótja lassanként belepte Tughlakábádot, a súlyos, ré-

zsútos falak, amelyek alapjai túl voltak terhelve, a kifelé irányuló nyomás alatt dűledezni kezdtek, az esőzések, a kövek közé furakodó növények aztán megtették a magukét és a Tughlakok rideg, erős városa rommá lett. A falakon belül, a terjengő bozótos erdő tisztásain szegényes kunyhókban ma is gudzsárok, pásztorok laknak. Kívülök még leopárdok és sakálok népesítik be a bozót sűrűjét, a romok kövei közt pedig kígyók, gyíkok és denevérek laknak. Delhi régi romhelyei közt Tughlakábád a legkísértetesebb. Alkonyat után nem tanácsos falai és a bozót közé merészkedni. Ha nem a kísértetek, hát a vadállatok és a kobra miatt...

Muhamed-ibn-Tughlak, ha észak felé aggodalommal tekintetett is, befelé, a maga birodalmában erős kézzel, sőt kegyetlen eréllyel uralkodott. A Dekkanra is kiterjesztette a hindusztáni császárság hatalmát, s úgylátszik azon törte a fejét, hogy a mongol veszedelem elől Délindiába teszi át birodalma súlypontját. Ezzel kapcsolatban eszeveszett kísérletre ragadtatta magát: egyszerűen elrendelte, hogy Delhi népe mindenestül, pereputtyostól települjön át az általa alapított Daulatábádba. Daulatábád körülbelül ezerkétszáz kilométernyire van Delhitől, lenn a Dekkan szívében, a mai Hajderábád állam területén. Elképzelhetjük, micsoda iszonyú «könnyek ösvénye» lehetett ez a vándorlás Delhi boldogtalan népének! A feljegyzések szerint a lakosságnak egyharmada elpusztult odamenet, amikor pedig a zsarnoki szultán belátta, hogy nem lehet az ilyen mondvasínált telepítést fenntartani s elrendelte, hogy a lakosság térjen vissza Delhibe, az újabb vándorlás ismét kegyetlenül megtizedelte a sokat szenvedett népet. Szomorú igazolása ez annak, hogy városokat, emberi településeket nem lehet csak úgy találomra létrehozni: a földrajzi, természeti, gazdasági s egyéb körülményeknek kell hozzájárulniuk ahhoz, hogy bárhol is egészséges és életképes telep jöheszen létre. Muhamed Sáh államalkotása nem volt hosszú életű; halála után a hindusztáni birodalomtól elszakadt Bengál és a Dekkan is s ott önálló muzulmán fejedelemség jött létre.

Utóda, *Firóz Sáh Tughlak* megelégedett a megcsök-

kent birodalommal és elég bölcsen, eredményesen kormányzott, úgyhogy uralma alatt mintha megszilárdult volna Delhi és Hindusztán biztonsága. Meg is elégette Tughlakábád komor, félelmetes erősségét és 1354-ben fölépítette Delhi ötödik városát, amelyet a maga nevééről *Firózábádnak* nevezett el. De ugyancsak messze került a legrégibb Delhitől is, meg Tuglakhábádtól is: csaknem tizennégy kilométernyire északnak az első településtől tette le városának alapjait, a Dzsamna közelében. Valószínűleg éppen a folyópart kedvéért választotta ezt a helyet, hiszen Tuglakhábádot csak mély kútak és ciszternák segítségével lehetett vízzel ellátni. Firózábád tulajdonképpen alig volt városnak nevezhető. Inkább csak a szultán palotájából s az ehhez tartozó szokásos épületekből állt, persze az elmaradhatatlan mecsettel, az udvartartás tagjainak házaival, a testőrség laktanyájával, rak-tárépületekkel stb. Természetesen itt is mihamar létrejött a királyi központot környező városi település, hiszen az udvar szükségletét bazárok, kereskedők, iparosok látták el s ezek felépítették házaikat Firózábád környékén. Ebben az időben különben is az öt városhely közt elterülő egész delhii síkság többé-kevésbé be volt települve. A régebbi városok és az új város szegélyei helyenkint összeértek, másutt különálló falvak, telepek voltak s ezek élete szorosan összekapcsolódott a városokéval. A központ mindig ott volt, ahol éppen az uralkodó székhelye állt, de azért a régebbi városhelyek is folytatták életüket.

Firóz Sáh építkezése könnyedebb, lendületesebb volt, mint az előző Tughlakoké. A nyugalmasabb, biztonságosabb korszak rányomta bélyegét Firózábádra. Mi több, Firóz Sáh még büszke vállalkozásokra is hajlott; messze földről elhozott a régi Asóka-oszlopok közül kettőt, az az egyiket aztán a maga palotájának terén, a másikat a Delhitől északra húzódó Hegyháton állíttatta fel a maga dicsőségére. Nem volt könnyű dolog a magas, súlyos kőoszlopokat régi helyükről kiemelni, nagy távolságból odáig szállítani s végül új helyükön felállítani. — Asóka a II. fejezetben említett Maurja-dinasztia legnagyobb uralko-

dója volt Kr. e. a III. században. Lelkes buddhista lévén, ennek a tannak elvein alapuló törvényeit és előírásait egész országában kihirdettette és oszlopokra vagy sziklákba vésve elhelyeztette. Ezek közül valók a Delhibe átszállított oszlopok is; különösen a Firózábádban álló maradt jó állapotban, úgyhogy az eredeti feliratok ma is egészen jól olvashatók.

De amikor az öreg Firóz Sáh meghalt, mégis bekövetkezett az, amittől elődei rettegetek. A XIV. század végén a mongol-tatár áradatnak új vezér állt az élére. *Timur Lenk*, akit a nyugati krónikák Tamerlánnak neveztek. A tatár fejedelem betört a Pandzsábba hatalmas lovashadaival és közvetlenül Delhi alatt lecsapott a hindusztáni szultán, Mahmud Tughlak haderejére. Hiába küzdött vitézül a hindusztáni sereg, a félelmetes hordák döntő győzelmet arattak. Delhi behódolt és Timur Lenk magas hadisarc ellenében bántatlanságot ígért a város népének. De a zsákmányoláshoz szokott tatár harcosok nem sokat hederítettek erre, a fegyelem nem lehetett erős, vagy Timur Lenk maga sem törődött a szerencsétlen város sorsával. Elég az hozzá, hogy a mongolok három napig öldököltek és raboltak Delhiben. Ez már Dzsingisz Káhn óta szokássá vált a mongolok vagy török-tatárok közt: ha egy fejedelemség, vagy város készséggel behódolt, megkímélték, de ha fegyverrel kellett legyőzniük az ellenállást, akkor nem ismertek kegyelmet. Végre Timur megelégte Delhit, felkerekedett és hadaival a Pandzsábba, majd Szamarkandba vonult, mindenfelé pusztulást és halált hagyva lovának nyomában. Az elmenekült Mahmud Sáh visszatért a meggyötört fővárosba, de nemsokára meghalt. Vele végetért a Tughlak dinasztia kora.

A rákövetkező uralkodónemzetségek, az úgynevezett *Szejjid*-, *Lodi*- és *Szur*-dinasztiák nem építettek újabb városokat. Az első dinasztia alapítója, *Khizr Khán*, azzal jutott hatalomra, hogy elárulta urát, az utolsó Tughlakot, Timur Lenkhez pártolt és ennek távozása után nevében, mint alkirály névleg átvette Delhi uralmát. Mahmud Sáh halála után a tényleges hatalmat is kezébe kaparintotta.

Három utódja után *Bahlol Lodi*, egy pandzsábi afghán fejedelem foglalta el Delhit s a Lodi-dinasztia alapítójává lett. Visszaszerezte a Gangesz síkság jórészét, amely a Tughlakuralom zavaros idejében elszakadt a hindusztáni birodalomtól. Utóda, *Szikander* és több Lodi-uralkodó hosszabb-rövidebb időre Ágrába tette át székhelyét. Delhiben jóformán csak síremlékeik hirdetik egykori uralmukat. Ezek Firózábádtól délre állnak, a delhi térség közepén, többnyire dzsangal veszi körül őket. Itt emelkedik e kor legnagyobb szabású műemléke, az úgynevezett Khairpuri mecset is.

A Lodi-fejedelmek alkotásai is tömörek, súlyosak, komorak, de azért már gazdagabbak és művészeibbek a Tughlakok puritán emlékeinél. A falfelületeket nem törik meg olyan merész, hatalmas ívnyílások, mint az első két dinasztia mecsetjein, a lendület és könnyedség, a szárnyaló képzelet is hiányzik belőlük. Valószínű, hogy a Tughlakok alatt már bennszülött muzulmánok építették Delhi alkotásait s a Tughlak-korszakban éppen a megelőző korszak túlzottan hindu szellemű művészete ellen irányult a visszahatás, amely az iszlám szigorú szelleméhez méltóbbnak találta a ridegebb, egyszerűbb, komolyabb formákat s a kevesebb díszítést. Ennek a puritánságnak ellenhatása kezd aztán jelentkezni a Lodi-dinasztia alkotásaiban. A hindu építőszellemnek ismét szerep jutott. A Lodi kornak építményei, minden egyszerűségük és komorságuk mellett, előkelő, nyugodt, kiegyensúlyozott hatást tesznek és tiszta építészeti szempontból is értékesek. Kitűnően megépített kupoláikon ezúttal először jelenik meg a jellegzetesen hindu szimbólum, a mindenséget jelképező lótuszvirág lefelé fordított kelyhe, az úgynevezett *kalasa*, mint a kupola koronája. A Lodi-korszak építőstílusában kezd kibontakozni az a gazdag, nagyszerű művészet, amelyet majd a mogulok fognak kiteljesíteni. A környezet, amelyben állnak, kietlen, csöndes pusztaság, vagy bozótos dzsangal s ez még fokozza szomorú hangulatukat. Szinte érezni, hogy azok, akik ezeket az épületeket emelték, nem nagyon értek rá örülni az életnek.

Másfél évszázadon át nem létesült újabb város Delhi térségein. Új, friss erejű népnek kellett jönnie, hogy az «örökváros» síkján ismét új, nagyszabású alkotások szülessenek meg. Ez az új, valóban feszülő erejű nép ezúttal abból a törzsből származott, amelynek régebbi hajtásai olyan pusztító veszedelmet zúdítottak egykor Delhire és Indiára. Timur Lenk egyik utóda, a mongol-tatár származású *Báber*, a csagatáj-törökök fejedelme, akinek anyai ágon Dzsingisz Khán is őse volt, ismét egyesítette uralma alatt a középpázsiai török-mongol törzseket és elindult velük dél felé. A maguk nyelvén *mogul*, helyesebben *magal* (mongol) volt a nevük s ez a szó bátor, vitéz harcost jelent. A mogulok valóban vitéz harcosok voltak és az élükön álló vezéri nemzetség, a Timuridák, nagy ősök ideje óta már finomultabb, magasabbrendű műveltség hatásai alatt nőttek fel. A perzsa műveltség ebben az időben már általánosan uralkodóvá vált Ázsia muzulmán népei közt. A tanult emberek a szent arab nyelven kívül mind tudtak perzsául. Az udvari élet, a politika, a hadvezetés nyelve a perzsa lett és ismerete a nép szélesebb köreiben is elterjedt. Az akkori Ázsia muzulmán urait a perzsa irodalom és művészet nevelte, perzsa miniszterek, tudósok, költők és művészek álltak szolgálatukban.

A mogul hadak Báber («Oroszlán») vezetése alatt a XVI. század első negyedében elfoglalták Afgánisztánt és betörték a Pandzsádba. Mihamar ott álltak a Gangesz síkság nyugati szegélyén. 1526-ban — a mi mohácsi vészünk évében — a mogul haderő éppoly megsemmisítő csapást mért az utolsó Lodi-szultán vezérlete alatt felsorakozott hindusztáni seregre, mint a törökök II. Lajos hadára, azzal a különbséggel, hogy itt a kisebb had győzött a nagy túlerővel szemben. És mint Mohácsnál történt, az akkor egészen új fegyvernem, az ágyú, a panipati síkon is döntő módon szólt bele a harcba. A mongolok az akkori idők értelmében egészen modern felszereléssel rendelkeztek, s harcmódoruk is elsőrangú volt. Báber bevonult Delhibe. De a mogul uralom ezzel még nem vált állandóvá Hindusztánban. Fia, *Humájún*, pár év múlva vereséget szen-

vedett és legyőzője, az afghán *Sér Sáh* megalapította Delhi-ben a rövid életű Szur-dinasztiát. Mindamellett még Humájun hozzákezdett, hogy újabb várost, helyesebben erőseget emeljen Delhi terén. Ezt a nagy és büszke erődöt, amelyet Sér Sáh fejezett be, *Purána Kílának*, «régi erőd»-nek nevezik. Purána Kila tehát Delhi *hatodik* városa s körülbelül a településekre szolgáló hatalmas delhii térség közepén emelkedik.

A vereséget szenvedett Humájun élete örökös harcok, bújálások és újabb próbálkozások közepette telt el. Csak élete végén sikerült újra meghódítania Hindusztánt, bevonult Delhibe, de alig egy év múlva meghalt. Végső győzelmében már oroszlánrésze volt egészen fiatal fiának, Akbárnak, akit az indiai mogulbirodalom igazi megalapítójának tekinthetünk.

Akbárt a történelem méltán Nagynak nevezi. 1556-ban a Purána Kila várában rendezte be székhelyét és főhadiszállását. Ez a hatalmas erősség meglehetősen épségben fennmaradt, a benne lévő épületek szintén. De legpompásabb alkotásai Sér Khánra emlékeztetnek, például a Sér Khán mecset és a Sér Mandal csarnoka. Érdekes a mély kút is, amelybe hosszú lépcsősor vezet le. A dombtetőn épült vár ebből a mély kútból kapta vizét.

Akbár egyelőre nem sok alkotással gazdagította Delhit, de apjának, Humájun nagymogulnak a síremléke, amelyet ennek özvegye építtetett, egyike Delhi leghatalmasabb, legnagyobb és legnagyszerűbb építészeti műveinek. Künn emelkedik a szabad síkon, nem messze a Purána Kila mogul erődjétől és uralkodik a környéken. Magas talapzaton áll s ez még inkább kiemeli. Büszke, tágas ívnyílások és imponáló kupola fokozzák hatását. Ez az első épület Indiában, amely az elkövetkezendő mogul korszakot hirdeti; nagyvonalú, kiegyensúlyozott, előkelő, de nem súlyos vagy nehézkes, hanem könnyed és finom. Ugyan még nem olyan könnyed és gazdag pompájú, mint a későbbi mogul alkotások, különösen a mogul fénykor művei Delhiben és Ágrában, de magán viseli a kibontakozó új stílus ígéretét.

Nagy Akbárnak sokat kellett hadakoznia, hogy Hin-

dusztánt valóban a magáénak nevezhesse. Elsősorban le kellett győznie a vitéz és harcias rádzsputokat. A rádzsputok a muzulmán hódítások kezdete után visszahúzódtak Rádzsputána hegyei és pusztái közé s ott keményen örködtek függetlenségük fölött. Időnkint ugyan hűbéresei lettek Delhi szultánjainak, de mihelyt alkalom kínálkozott, visszacserezték önállóságukat. Több rádzsput fejedelemség állt fenn ezen a területen. Akbárnak le kellett győznie ezeket, ha azt akarta, hogy trónusa megszilárduljon. S a Rádzsputána ellen vezetett hadjáratoknak alkalmasabb bázisul kínálkozott Ágra, mint Delhi. Delhi észak felől védi a Gangesz síkságot, de Ágra délebbre fekszik, egészen közel a rádzsput hegyvidék pereméhez. Ezért hát Akbár áttette székhelyét Ágrába. Ágra azelőtt is volt már egyszer-más-szor Delhi urainak fejedelmi székhelye, de Akbár hozzálátott, hogy egészen nagyszabású várossá és erősséggé építse ki. Utóbb egészen új székvárost is alapított, Fatéhpurt, Rádzsputána hegyvidékének szegélyén. De ezekről majd szó lesz, amikor Agrát és környékét fogjuk felkeresni.

Az első mogul császárok, Akbár és fia, *Dzsehángir*, aránylag ritkán tartózkodtak Delhiben s ezért a város kevés alkotással gyarapodott uralmuk alatt. Dzsehángir nagymogul is inkább Agrát tette székhelyévé, de élete jó-részt Lahorban, a Pandzsáb fővárosában töltötte, mert ez közelebb feküdt hadjáratainak színteréhez. Lahort igen sok remek épülettel gazdagította, különösen kedvenc felesége, a szép és művelt perzsa *Nur Dzsehán* («A világ fényessége») lelte nagy örömét az épületek vagy még inkább a díszkertek tervezésében és létrehozatalában. Amikor férje meghalt, síremlékét is Lahor mellett, a Sáhdera nevű szép díszkertben építtette föl. A timurida mogul dinasztia alapítója, Báber, Kábulban van eltemetve, s Humájunon kívül a mogul korszak nagy uralkodói közül egynek a sírja sem áll Delhiben. Csak a birodalom hanyatlása után temetkeztek ott a nagymogulok, de már nem építettek pompás, nagyszabású emlékműveket.

De ha Delhi elhanyagoltan magára maradt is három-negyed évszázadon át, mégis a mogul császárság hozta

létre benne a legpompásabb, legnevezetesebb és legtartósabb műalkotásokat. Dzsehángir fia, Sáh Dzsehán nagymogul, aki Ágrában is szebbnél-szebb művekkel örökítette meg emlékét, 1638-ban elhatározta, hogy ismét Delhit teszi székhelyévé.

A mogulbirodalom fénykora volt ez. Hatalma szilárdan állt egész Északindióban, sőt Afgánisztánban és Turkesztánban is; a Dekkan nagyrésze szintén a mogul császárnak hódolt, a rádzsput fejedelmek pedig, — akiket Akbár legyőzött, de megbecsült, mint a hindukat általában — hűséggel szolgálták már India császárait. De a hatalmas birodalom ura már nem elégedhetett volna meg a mogulok első delhii erősségével, a szerény Purána Kilával, hiszen addigi székhelye, Ágra, párját ritkította nemcsak Indiában, hanem az egész muzulmán világban pompájával és gazdagságával. Egészen méltó otthont és székvárost akart teremteni magának Sáh Dzsehán, «A Világ Ura». Felépítette hát várkastélyát a régi erődtől és Firózábádtól északra, a Dzsamna partján. Ezt *Lál Kót*-nak, azaz Vörös várnak nevezte el. A várkastély előtt a síkság felé elterülő hatalmas térségen felépíttette a muzulmán világ egyik legnagyobb és legdíszesebb mecsetjét, a híres *Dzsama Maszdzsidot*. A vár alatt és a mecset körül pedig létrejött Sáh Dzsehán új városa, a *hetedik Delhi*: *Sáhdzsehánábád*.

Sáhdzsehánábádot erős fallal vették körül és a nagy, pompás város magához vonzotta a régebbi települések lakóit. Ezúttal először váltak a régebbi városhelyek lakatlanokká, Tughlakábádtól eltekintve, amely urainak kihalta után mihamar rommá változott. A lakosság lebontotta házait a régebbi településeken és az anyagot felhasználta az új, minden előzőnél nagyobb és biztonságosabb város falain belül. Sáh Dzsehán a városban is több értékes középületet emelt és megnyitotta a *Csandni Csauk* (Chandni Chowk) széles útvonalát, az «Ezüst utat», amelyet ma is bazárüzletek szegélyeznek. Ez a hetedik Delhi mainapig is él, ez az igazi Delhi, a jelenkor Delhije.

A folyóparton épült Lál Kót várkastélya a legtökéletesebb és legszebb, amit a muzulmán alkotószellem Delhiben

alkotott, s az egész világon is egyedülálló a maga nemében. Az emberi alkotások magukon viselik létrehozóik lelkületének nyomait; erős, nagycélú, büszke és hatalmas kor alkotásai s ezért tartósak, nagyvonalúak, sajátos jellegűek és gazdagok. Sáh Dzsehán, az akkori világ egyik legnagyobb és leghatalmasabb birodalmának teljhatalmú ura milliók százait költötte műveire Delhiben és Ágrában. A hindu művészet ismét teljesen jogához jutott és a hindu szellem tevékeny részt vett a delhii alkotások létrehozásában. Akbár megértette és nagyrabecsülte a hindukat, barátságukat kereste és ezzel a bölcs magatartásával megnyerte őket ügyének; ezt a türelmes, széleslátókörű felfogást fia és unokája is megőrizte, s tág teret nyitottak a hindu tehetség érvényesülésének. De a hindu művészet hatásain kívül e kor műemlékein már a *perzsa hatás* is feltűnő szerepet játszik; a díszítmények képzeletdús gazdagsága és elegáns könnyedsége, az épületek finom, levegős egyensúlya, általában a mogul uralom fénykorát jellemző emelkedett előkelőség a kifinomult perzsa kultúrából eredt. Perzsa volt az udvari nyelv, perzsául írták emlékirataikat a mogul császárok, perzsa stílusban festették le arcképeiket a művészek. Ez az utóbbi jelenség voltaképpen szöges ellentétben áll az ortodox iszlám elveivel, mert a Korán szigorúan elítéli az élőlények ábrázolását. A mogul uralkodók azonban, jóllehet ortodox szunnita muzulmánok voltak, fenntartás nélkül befogadták az «eretnek» perzsa síiták nagyszerű kultúráját. Bár épületeiken általában kerülték az élőlények ábrázolását és megelégedtek a csodálatosan finom növény- és virágmintákkal, udvarukban kiváló hindu és perzsa festőművészek is dolgoztak s e kor remek, elefántcsontra festett miniatűr arcképei megőrizték az utókor részére a mogul nagyok vonásait, amelyeken már alig-alig lehet felismerni a marcona, kezdetleges tatár-mongol ősök jellegzetességét. Az indiai festészet, amelynek legrégibb emlékei az adzsantai falfestmények, új irányt kapott a nagymogulok korában s alkotásait a műtörténet az úgynevezett «mogul iskolához» sorolja.

A Vörös vár erős, magas falai mögött valóságos tündér-

város palotái csoportosulnak. Udvarok, paloták és csarnokok váltakoznak virágos kertekkel és díszes erkélyekkel. Ha a Dzsamna felől tekintünk végig a fehér márványpaloták hosszú során, valóban az az érzésünk, hogy az Ezeregy-éjszaka csodás kastélyainak egyikét látjuk, amelyet varázserőjű dzsinnek építettek egy holdfényes éjszakán. De a Dzsamna a XVII. század óta ismét cserbenhagyta Delhit és jó másfél kilométerrel távolabb ásott új medret vizének. A vár folyóparti oldalát széles, lapályos térség választja el a folyótól, de Sáh Dzsehán korában a fal fölé emelkedő márványpaloták még a közeli folyó vizében tükröződtek. A hatás még csodálatosabb lehetett akkor.

A Lál Kót két nagy kapuja közül ma csak az úgynevezett Lahori Darváza (kapu) áll nyitva. Erős kapuvédő bástya bejáratán haladunk keresztül, aztán földött árkádok alatt udvarra érünk. Túl ezen nagy ív alatt kijutunk a *Naubat Khána* nevezetű épület elé, amely — mint neve is mutatja — a zenekar helye volt. Újabb nagy udvar túlsó oldalán pompás csarnok oszlopsorai fogadnak. Ez volt a *Diván-i-ám*, azaz a nyilvános kihallgatások csarnoka. Itt fogadta a császár naponta a kihallgatásra jelenteket a *darbár* szertartásán. Messze földről, India távoli tájairól, Afgánisztánból és Középáziából jöttek ide a hűbéres fejedelmek, mahárádzsák, rádzsák, szultánok, navábok, khánok, hogy a birodalom ura előtt hódoljanak és jóakarátát biztosítsák országuk részére. Az oszlopcsarnok keleti, zárt falának közepén emelt erkélyen állt a nagymogul trónusa. Az egykorú utazók és európai művészek, akik huzamos időt töltöttek a mogul udvarban, csodákat írtak erről a trónusról. «Pávatrónus»-nak nevezték, mert két oldalán egy-egy nagy aranypáva állt, telerakva csillogó drágakövekkel. A trónust magát is számtalan drágakő borította. Mérhetetlen értéket jelentett ez a trónus, a mogulbirodalom dicsőségének jelképe. A trónuserkély előtt márványpad áll, erre lépett föl a nagymogul minisztere, hogy a kérvényeket és egyéb kormányzati írásokat átnyújtsa urának, vagy átvegye tőle a névvonásával jelzett fetvákat. A nagymogul mögött szolgálattévők álltak a császári

jelvényekkel; a timuridák ősi török-mongol jakfark-zászlájával, s a pávatollakból fűzött legyezővel. Lenn a csarnokban pedig arannyal, drágakövekkel csillogó vezérek, államférfiak, magasrangú tisztviselők, udvaroncok, hódoló fejedelmek és díszruhás szolgálattevők gyülekeztek össze. A hordák régi katonás szelleme uralkodott a mogul államban is: minden állami tisztviselőt vagy tisztet katonai rangosztályba soroltak s ilyen címekkel ruháztak fel: «Ötszáz lovas parancsnoka», vagy «Ezer, kétezer, ötezer, stb. lovas parancsnoka». A címek nem voltak örökölhetők, mi több, még a magánvagyon is a trón örökölte birtokosának halála után. Az özvegyekről és gyermekekről viszont az uralkodó gondoskodott.

Ekkor a mogul udvarban már Európa képviselői is megjelentek; portugál követek Délindióból, vagy angolok a XVII. század folyamán létesült indiai brit kereskedőtelepekről... S amikor a Nagyúr kegyesen letekintett ragyogó ékköves trónusáról a mélyen hajbókoló angol követekre, bizonyára nem gondolt volna arra, hogy ennek az idegen kereskedőnépnek az ivadékai fogják majd egykor ledönteni trónusáról Timur Lenk és Báber utolsó utódját....

A trónuserkély hátfalát színes kőberakásos minták díszítik; olasz mesterek dolgoztak ezeken. A mogul hatalom és gazdagság sok idegen művészt és kalandort csalt Delhibe. Olasz és francia iparművészek járultak hozzá, hogy Sáh Dzsehán alkotásait még pompásabbakká tegyék. A színes kőberakás stílusa olasz eredetű, de a minták, — növények és virágok, ritkábban madarak stilizált rajza, színes kőből fehér márvány alapba mélyesztve — egészen perzsa szellemről tanuskodnak. Ez az úgynevezett «pietra dura» munka mindennél inkább jellemzi a mogul fénykor díszítőművészetét és épületeit.

Folytatva útunkat a várkastélyban, a nyilvános kihallgatások csarnokából kertnek kiképzett újabb udvarra jutunk s szemközt meglátjuk a folyó felé néző homlokzat egyik épületét, az úgynevezett *Rang Mahált*, a «Színes Palotát». Ezt, sajnos, a mogul császárság bukása után nagyon elhanyagolták, egyideig a Delhiben állomásozó

britindiai hadsereg tisztjei étkezőnek használták, de ma már meglehetősen helyreállították eredeti formájában. A falakat festett díszítmények ékesítik, innen nyerte nevét.

De Sáh Dzsehán várkastélyának igazi csodái csak itt kezdődnek. Balra — északnak — a Rang Maháltól a nagymogul egykori magánlakosztályának és hálótermének épülete következik. Itt újabban az egyik helyiséget berendezték a mogul időkből származó bútorokkal, szőnyegekkel és kárpitokkal. A kép felidézi azt a hangulatot, amikor az egész palota még élettől visszhangzott. Ennek a palotának egyik legszebb része a Dzsamna felé kiugró nyolcszögletű torony (*Musszaman Burdzs*), helyesebben erkély. Csipkeszerű finomsággal faragott márványtáblák fődik az ablaknyílásokat és az erkélyről végig lehet tekinteni az alatt, a fal tövében elterülő térségen. Ezen az erkélyen jelent meg szokás szerint minden reggel Hindusztán ura, hogy a lenn összegyűlt népnek megmutassa magát. Ez volt a «darsan» (mutatás, nézés, láttatás) szertartása. A régi feljegyzések szerint sok polgár volt Delhiben, aki addig hozzá se látott napi munkájához, míg meg nem pillanthatta a Nagyúr «fényes orcáját», mert ez véleménye szerint szerencsét hozott. Valójában az lehetett a szokás alapja, hogy a nép látni óhajtott, él-e még az uralkodója, hiszen a bizonytalan időkben, az örökös politikai fondorlatok közepette «sohasem tudhatta az ember», hányadán áll a dolog a palotában. Mert a mogul dinasztiát is utólérte a török-mongol népek közt szokásos, rendezetlen és bizonytalan trónöröklés átka. Nem voltak szentesítettnek nevezhető törvények vagy jogszokások, amelyek minden eshetőségre félreérthetetlenül szabályozták volna az utódlást. A nagymoguloknak sok feleségük és még több fiúk volt, s kényük-kedvüktől függött, melyiket jelölik ki örökösökül, s ebbe természetesen belejátszott az asszonyok mesterkedése és a palota nagyjainak fondorkodása is. A legtöbb mogul uralkodó úgy jutott trónusra, hogy még apja életében fellázadt, letaszította apját a trónusról, eltette láb alól fivéreit és általában gondoskodott arról, hogy ne akadjon esetleges trónigénylő az élők sorában.

A nyolcszögletű torony erkélyéről teljes pompájában

láthatjuk az észak felé következő legközelebbi palotát. Ezek a paloták, helyesebben csarnokok egymáshoz csatlakoznak s mindannyit összeköti a márványpadló közepén végigfutó csatorna. A színes kövekkel kirakott márványcsatornában az észak felől odavezetett víz csobogott végig a paloták és csarnokok során. A csatorna helyenkint a padló márványtáblái alatt tűnik el, hogy odább ismét előbukkanjon. Másutt alacsony vízesésen zuhogott alá a mesterséges patak. A víz nemcsak díszül szolgált, hanem arra is, hogy a forró évszakban a termeket lehűtse.

Abban a palotában, amelyhez a toronyerkély járul, két csarnokot páratlanul szépen díszített márványfal választ el egymástól, középen csipkefínomságú faragással áttört márványablakkal. A válaszfal közepén az «Igazság mérlege» (Mizan-i-adl) kirakott képe látszik. Az egész csarnok, de különösen ez a fal, telesteli van leírhatatlanul finom díszítmények mintáival. Az áttört márványcsipkés tábla alatt vezet át a padló csatornája.

Északon a *Diván-i-khász*, azaz a magánkihallgatások csarnoka a következő épület. Alapjában véve egyszerű a kompozíciója, a szép körvonalú, nagy oszlopok és a fölébük hajló ívnyílások azonban olyan csodálatos összhangot eredményeznek, hogy a műtörténészek méltán nevezik ezt a csarnokot a mogul építészet legszebb remekének. Mindenesetre egyike a legkiválóbb alkotásoknak. Felülete nincsen túlhalmozva díszítménnyel, nem olyan gazdag, mint az «Igazság mérlegé»-nek terme, de annál előkelőbb és finomabb a hatása. A középen széles márványtalapzat, asztalra emlékeztető állvány emelkedik; ezen állt egykor a trónus. Itt fogadta a nagymogul a minisztereit, a magánkihallgatásra jelentkezőket, itt beszélte meg a legfontosabb államügyeket, de gyakran időzött itt pihenve is, a zene lágy hangjait hallgatva. Az ívnyílások és oszlopok közt egyik oldalon a Dzsamna felé nyílt kilátás, a másik oldalon pedig a virágokkal díszes kertudvarra. A márványfelületeket és a vízcsatorna fenekét borító dús díszítmények egykor ezer színben ragyogtak, a mintákat belemélyítették a márványba és a vájatokat fél-drágakövekkel töltötték ki.

Ma már csak a minták körvonalai, az üres vájatok mutatják a díszítmény ábráit, mert amikor 1857-ben a britindiai haderő visszafoglalta Delhit a felkelőktől, a megszálló katonák szuronyheggyel fessegették ki a köveket a falból. Még így is szép, pompás hatást tesz a sok díszítmény, de alig képzelhetjük el, milyen felségesen szép, álombaillően csodálatos lehetett ez a csarnok, amikor még Sáh Dzsehán és legkedvesebb felesége, Mumtaz-i-Mahál pillantása pihent meg a színes kőberakások finom mintáin. Sáh Dzsehán azonban tudatában volt, micsoda remekmű ez a csarnok. Az egyik ívhajlás fölött ezek a perzsa sorok állnak bevésve:

Agar Ferdausz bar ru-i-zemin aszt,

Hamin aszt vá, hamin aszt vá, hamin aszt vá!

Magyarul: «Ha a Paradicsom a Föld színén van, akkor ez az, ez az, ó ez az!»

Az bizonyos, hogy a legmerészebb képzelet sem álmodhat szebb, légiesebben finom és nyugalmasabb hangulatú csarnokot, mint ez a «Földi Paradicsom». . . S ez a gondolat vezette bizonyára Sáh Dzsehánt akkor is, amikor a paloták során végigfutó patakot a «Paradicsom folyójának» nevezte el.

Ezen a palotán túl a fürdőház, a *Hammam* következik. Csupa márvány itt is minden s a falakat meg a medencéket szintén gazdag képzeletre valló díszítmények borítják, amelyeket egykor a tarka kőberakás tett színessé. A török fürdő legelőkelőbb formáját láthatjuk itt. Nagy medencék foglalják el a termék közepét, kisebb szobákban is medencék mélyednek a padlatba, különböző hőfokú vízzel töltötték meg valamennyit, amikor még Delhi és India urai fürödtek bennük. Voltak gőz- és izzasztókamrák is. Az egyik oldalhelyiségben az egykori fűtőberendezés nyomait lehet látni. Itt melegítették a vizet és forrón vezették a csövekbe, amelyek nemcsak a medencéket táplálták, hanem a padló márványa alatt elrejtve az egész helyiséget fűtötték. Mert az év két-három hónapjában Északindia a hideget is ismeri. Mihelyt leszáll a Nap, csipőssé válik a levegő és bizony néha még jég is képződik éjszaka a vizek szélén.

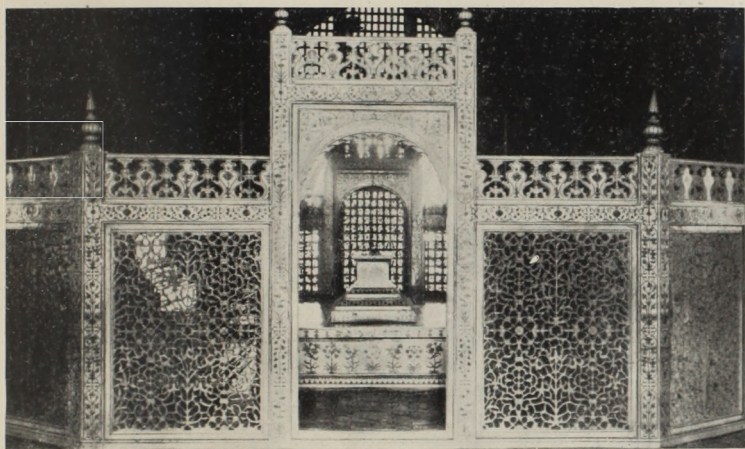
A fürdő épülete mellett, a kert felé néz a finom kis fehér *Moti Maszdzsid*, a «Gyöngy mecset», faláról a «Földi

Paradicsom» oszlopcsarnokába verődik a napfény. Ezt a kis házi mecsetet Sáh Dzsehán fia, Aurangzib — uralkodói nevén I. Álammír — építtette. Odébb aztán szebbnél-szebb díszkertek következnek, vízmedencékkel és mesterséges zuhatagokkal, alájuk az e célra szolgáló mélyedésekbe színes mécseket állítottak esténként. A kertek mögött, fallal leplezve, mély kút, úgynevezett *baoli* áll, ez földre eresztett toronyhoz hasonlít és több emeletén lépcsőkön lehet lemenni a víz színéig.

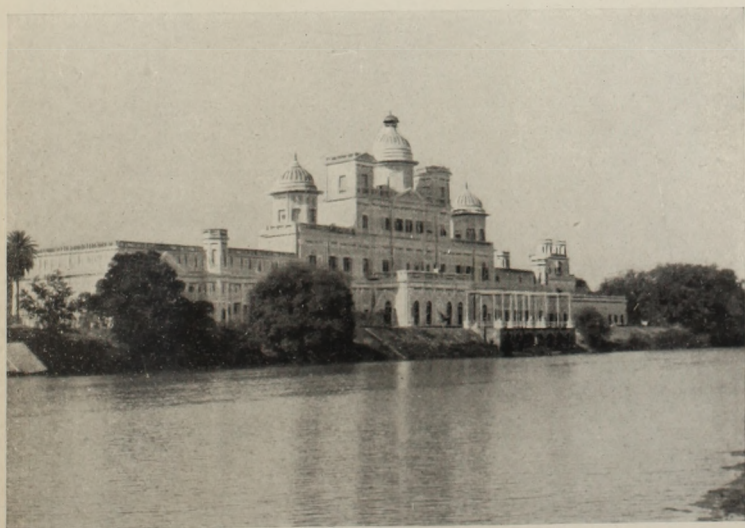
Tovább északnak, a vár kiugró háromszögében az udvartartáshoz tartozó raktár- és személyzeti épületek álltak és állnak nagyrészt ma is. Ha visszatérünk a Rang Mahálhoz, innen a vár déli részébe indulhatunk. A folyópart felé néző homlokzaton több csarnok következik itt is, bár ezek nem olyan ragyogóak és pompásak, mint az előbb leírt paloták. Itt van a *Mumtaz Mahál*, «az Ékesség palotája», a Nagyúr asszonyai laktak benne. A környező épületek is a *zenanához*, vagyis az asszonyok lakosztályához tartoztak. Ma a Mumtaz Mahálban régiség-múzeum van, tele a régi Delhire emlékeztető dokumentumokkal és tárgyakkal.

A várkastély déli részét dísztelen kaszárnyaépületek és raktárak foglalják el, mert britindiai csapatok tanyáznak itt. Ezek sora előtt kell elhaladnunk, hogy elérjük a kastély déli kijáratát, a Delhii kaput, amelyet egyébként zárva tartanak. De érdemes megnéznünk, mert a belső kapu történelmi emlék. Egy-egy hatalmas kőelefánt áll őrt a kapu két oldalán. De ezeket e század elején Lord Curzon indiai brit alkirály állíttatta ide. Eredetileg is elefántszobrok álltak a kapu mellett, de Aurangzib nagymogul, Sáh Dzsehánnak már föntebb említett fia és utóda, ledöntette az állatábrázolásokat, mert elvakult, fanatikus muzulmán volt.

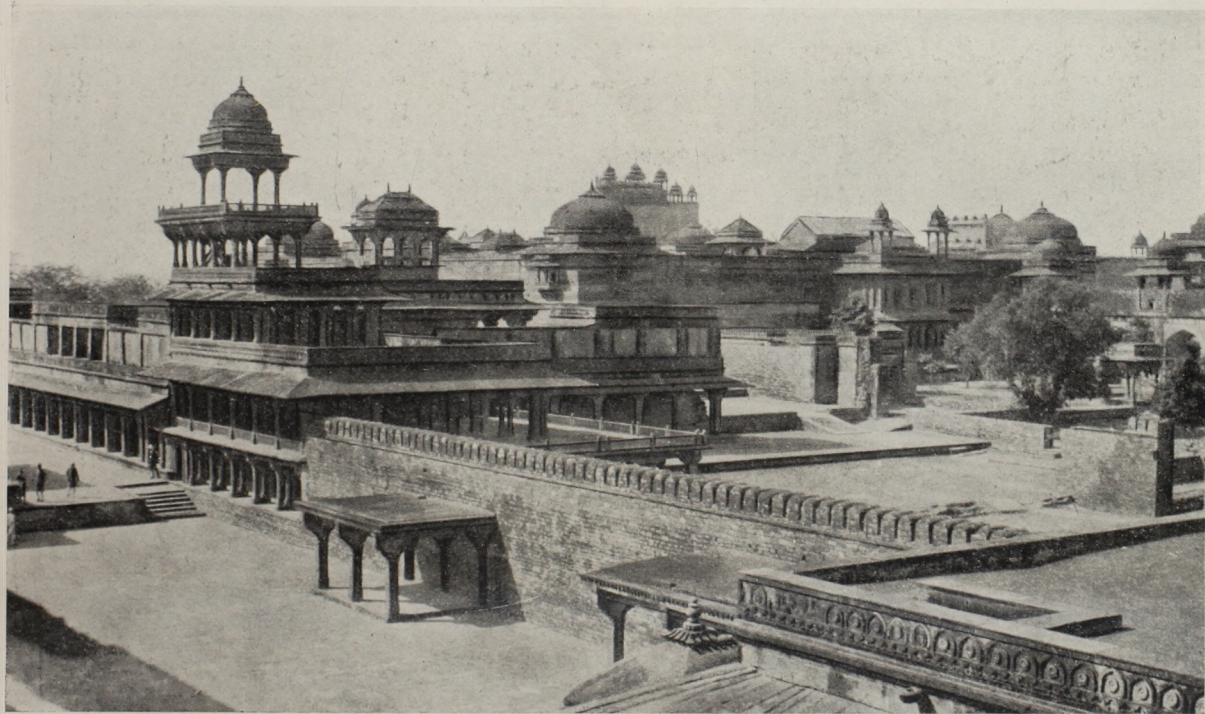
A Vörös vár mogul csodáival alig lehet betelni. Hosszú időt töltöttem Delhiben és indiai éveim folyamán ismételten is újra ellátogattam Hindusztán nagymúltú fővárosába, de egyetlen alkalommal sem mulasztottam el, hogy megint végigjárjam ezt a páratlan várkastélyt. Át kell élni minden zugának a hangulatát, hogy szemünk és lelkünk egészen

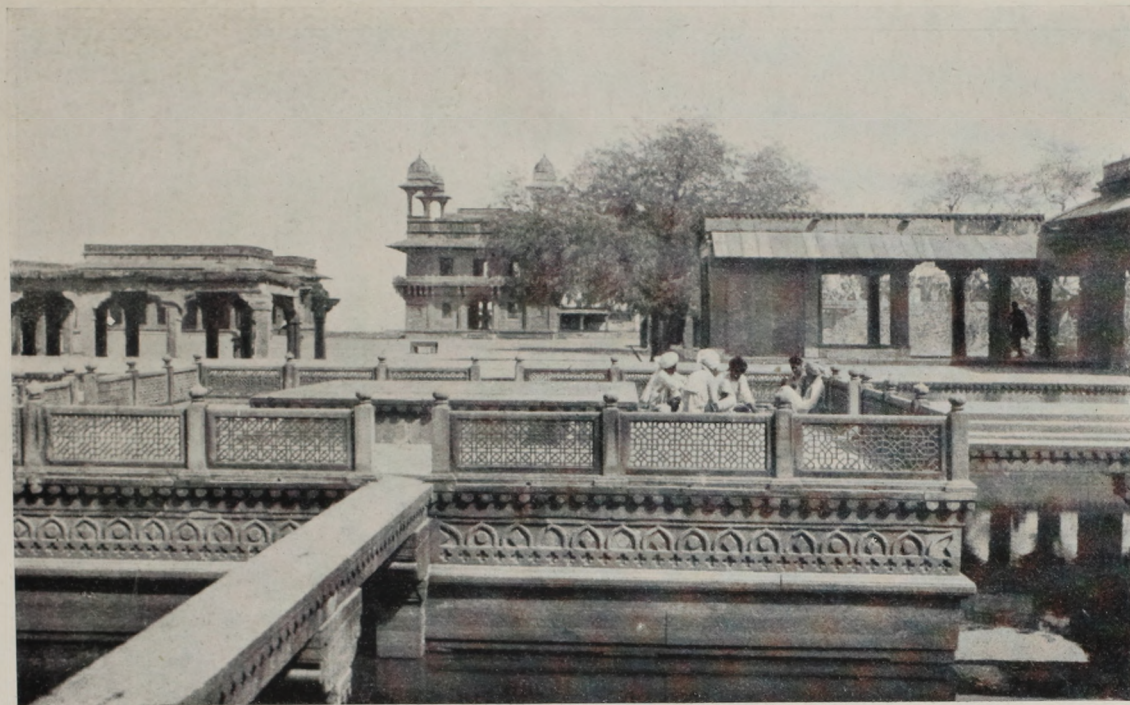
A Tádzs Mahál sírkamrája.

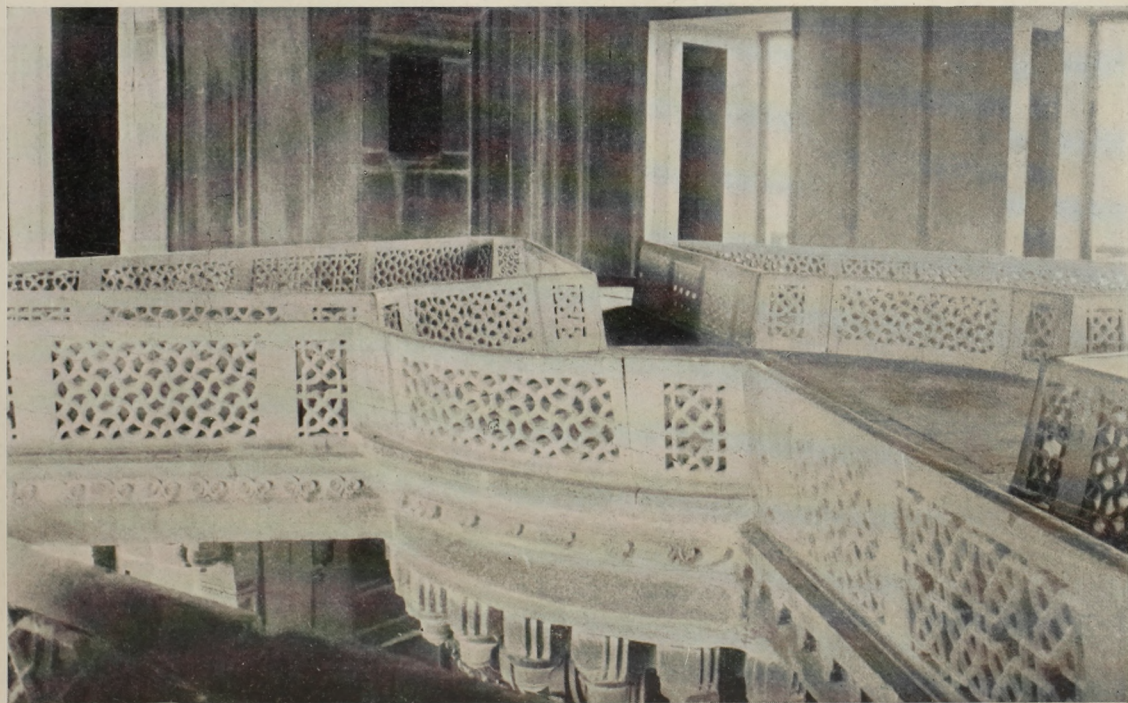
A Gumti folyó Lakhnauban.

Fatépur látképe, balra a Pancs Mahál (Ötemeletes Palota).

Márványsziget a fatépurai várban, hátul a Diván-i-Kász épülete.

Akbár trónjának helye az oszlopfőn, a Diván-i-Kász épületében.

kitáruljon szépségei előtt. Sajnos, a siető turista kénytelen végigszaladni a paloták és csarnokok során és közben is nyugtalanítja a továbbutazás kitűzött időpontja, meg az a kényelmetlen érzés, hogy még sok mindent kell megnéznie Delhiben és környékén. Lenyűgöző hatást tesznek ezek a műrecek a futólagos szemlélőre is, de a sok benyomás zűrzavarosan összekavarodik és a boldogtalan turista pár nap múlva már azt sem tudja, mit hol látott. Kénytelen az utikönyvekből pótolni azt, amit az élő találkozásból elvesztett vagy elfelejtett. Nagy kár, mert ha valami, akkor Delhi s mindennél inkább a mogul Delhi megérdemli, hogy testestől-lelkestől átengedjük magunkat hangulatának és szépségeinek. Akkor mintha megszólalnának a kövek és a mult megelevenedik képzeletünkben, élettel töltve el Sáh Dzsehn örökszép alkotásait.

De ez a könyv sem nyúlhat a határtalanságba és a turisták példáját követve sietnünk kell, mert Sáh Dzsehnábád — az igazi Delhi — nagy városa vár reánk és hátra van még Delhinek ezideig utolsó, nyolcadik városa is...

A Vörös várat elhagyva a *Dzsama Masdzsid* óriási épülettömegére esik a tekintetünk. Nem kerülhetjük el, de nem is szabad elkerülnünk. Magas lépcsőzet fölé imponáló kapuépület emelkedik a homlokzatán. A mecset belső udvarát emeletes fal veszi körül, ívnyílásokkal megszakítva, a felső emelet pedig födött, oszlopsorok közé zárt folyosó, körül lehet járni benne a fal jórészét. A fal négyszögének két oldalán is kapuépítmények állnak, a szemközti, hátsó fala pedig maga a mecset. Ez az oldal nyugat felé néz, mert közepén áll a mihráb-tábla, a középső nagy kupola alatt. Ez — mondtuk már — a mecset legfontosabb, sőt egyedül fontos alkotórésze. A muzulmán világban a mihráb-tábla fala mindenütt Mekka felé néz, Indiában tehát nyugat felé fordul. Arravaló ez, hogy az imádkozó hívek arccal Mekka felé forduljanak. És ennyi elég is, mert a muzulmán bárhol elvégezheti napi öt imáját. A mecset az iszlámban nem olyan szerepet játszik, mint a kereszténység templomai. De különösen az ünnepeken

összegyűl a hívők serege, hogy együttérzésüket kifejezve közösen mondják el imájukat és meghallgassák az imám szónoklatát. A mecsetekhez járuló nyulánk tornyok, a minaretok arra szolgálnak, hogy a muezzin a torony erkélyéről kiáltó szóval emlékeztesse a híveket az imák idejére. Sok nagy mecset, különösen a régi időkben, a tudományok középpontja is volt, madrászák (mecsetiskolák), az iszlám egyetemei alakultak ki körülöttük. De vallásos szempontból, ismételjük, a mecset minden alkatrésze csak dísz, a szenthelynek kijáró tisztelet jele, lényeges egyedül a mekkai irányt jelző mihráb-fal.

A delhii Nagymecsetet építtetője, Sáh Dzsehán nemcsak India, hanem a muzulmán világ legnagyobb szerűbb valláscélú épületének szánta. Mindenesetre a legkiválóbb ilyen alkotások egyike az egész világon. Stílusában teljes érvényre jut a mogulok fénykorának fejlett építőművészete. Azonban mintha már túlzásba kezdene esni ez a művészet és az egyszerű formákat lenézve felületes hatásokkal is emelni akarná a hatást. A régebbi, komoly kupolákat itt már a kiöblösödő alju «hagyma»-kupola váltja fel, s a kupolák felszínét sötét sávokkal karéjokra osztották, mint ahogyan a két karcsú és elegáns minaretet is hosszában végigbordázták ilyen beosztással. Ezek a felszínes, a szerkezettől egészen független részletek később majd a mogulvilág hanyatló korában elburjánzanak és az épületek nagyvonalúsága helyet fog adni a külső üres cikornyáknak. Itt azonban még a konstrukció, a tömegek és formák önmagukért élnek és igazi építőszellemről tanúskodnak. A három kupolát a hindu eredetű jelkép, a lótuszkehely koronázza, a közepükből kiemelkedő csúcsdíszekkel; láttuk, hogy ez a hindu szimbólum a Lodi-dinasztia épületein jelent meg először az indiai muzulmán építészetben; ezentúl általános jellegzetességévé válik ennek s megkülönbözteti az úgynevezett indo-szaracén stílust az iszlám más vidékein épült kupoláktól.

A belső udvar is nagyhatású. Közepén a vallásos mosakodásokra szolgáló vízmedence terül el, s a kupolák alatt imponáló oszlopcsarnok szolgál a mihráb-fal előteréül.

A különböző szín- és árnyalathatások, a diszítmények is mind hozzájárulnak az előkelő összhatáshoz.

Nagy ünnepeken — például a Ramadán böjti hónapját lezáró Bajrám ünnepén — óriási tömegek lepik el a Dzsama Maszdzsidot. A falak árkádjai alatt, a falak tetején, a kaputornyokon is minden talpalatnyi férőhelyet elfoglalnak a hívők. Ilyenkor — és más ünnepi alkalmakkor is — az iszlám híres indiai vezérei, nagy szónokai beszélnek a hívők tömegéhez. Nagy megtiszteltetés, ha valaki itt, Delhi nagymecsetében szólásra állhat fel. Annál nagyobb megtiszteltetés volt hát az, amikor néhány évvel ezelőtt egy magyar tudóst, *Germanus Gyulát* kérték fel arra, hogy mint az iszlámnak kiváló idegen ismerője, beszédet mondjon a Dzsama Maszdzsid népes gyülekezete előtt, még pedig a szent arab nyelven.

Elindulhatunk sétánkra Delhi városában. A régi világ képeivel a modern idők jelenségei és mozzanatai vegyülnek itt össze. A régies bazársorok boltjai nagyjából ma is olyanok, mint Sáh Dzsehán idejében, de német edényt, cseh üveget, japáni és angol szőttesárut lehet kapni bennük. Talán csak a díszműkereskedők és az élelmiszerárusok helyiségei őrizték meg a régi hangulatot. India népe ma is ugyanazokkal az eledelekkel él, mint ősei évszázadokkal ezelőtt, a díszműves boltok pedig, ha jobbára az idegen kedvéért is, de India jellegzetes, régi ipari és művészeti termékeit árusítják. Delhi ma is az elefántcsontfaragás nagy központja.

Delhi — az egykori Sáh dzsehánábád — szíve, helyesebben fő ütőere a már említett Csandni Csauk, az Ezüst út. Végén a *Fatépuri Maszdzsid* vörös, kupolás kőépülete áll, méltó, bár igénytelenebb alkotása a mogulok fénykorának. Szép műemlék még a Delhi Darváza közelében épült *Szonéhri Maszdzsid*, de ez az épület már a mogul hanyatlás korából, a XVIII. század közepéről való, s inkább finom, aprólékos és kecses, semmint nagyvonalú.

A város téglából épült erős falainak legnagyobb része ma is épségben fennáll, csak egyes szakaszait bontották le, például a modern vasúti állomás környékén. A régi város-

falat nagy kapubástyák törik meg, a kapuk nevei : *Adzsmiri Darváza* (Adzsmiri kapu), *Khuni D.*, *Kábuli D.* stb. Ennek az utóbbinak közelében törték rést 1857-ben a brit ágyuk s itt hatoltak be az ostromló csapatok a felkelők központi fészkébe. A Kábuli kapu közelében esett el behatoló csapatai élén Nicholson tábornok is és vérnyomos, golyószakgatta zubbonyát a Vörös vár múzeumában őrzik.

De ne vágjunk elébe az eseményeknek, ha már Delhi városainak sorsát követve a történelmi eseményeket is áttekintjük. A mogul Delhi s vele együtt a mogul birodalom Sáh Dzsehán idejében érte el hatalmának és dicsőségének tetőfokát. Sáh Dzsehánt fia, *Aurangzib* letaszította trónjáról, haláláig fogolyként tartotta az ágrai várban és eltéve láb alól fivéreit, a mogul trón birtokosává lett. De Aurangzib, noha sok tekintetben kiváló és tehetséges ember volt, mégis a mogul birodalom sírját ásta meg. Nem követte három nagy elődjének bölcs példáját, hanem fanatikus vakbuzgósággal kezdte üldözni a hindukat, súlyos adókat vetett ki mindenkire, aki nem volt az iszlám követője, s ezzel elidegenítette a nép nagy tömegeit magától és a nagymogulok trónjától. A birodalmat, amely már elődje alatt a Dekkan nagy területeit zárta magában, még jobban megakarta növelni. Csaknem egész életét lenn délen, a Dekkanban hadakozva töltötte. De a hindu ellenhatás már fölébredt. A XVII. század végefelé új, erős ellenfél támadt messze délen : a hindu *maráthák* harcias népe volt ez. Tehetséges, lángeszű és nagyakaratú fejedelmük, *Sívadzsi* vezetése alatt még a hatalmas mogul császárral is ujjat mertek húzni. Aurangzib nem bírta legyűrni a maráthákat. Ott halt meg a Dekkanban s utolsó percében talán megérezte, hogy recsegő-ropogó birodalmat hagy utódaira, jóllehet terület dolgában Delhi urainak indiai birtoka sohasem volt nagyobb. Egyszerű síremléke *Rauzában*, a hajderábádi Daulatábád közelében áll.

Utódai aztán sorra vesztették el, amit őseik megszereztek. Folytonos palotaforradalmak gyöngítették a kormányzást. Másfél évszázad alatt, a XVI. század közepétől a XVII. végéig, négy nagymogul hosszú uralmára

szilárdította meg a birodalmat, de most az uralkodók gyors időközökben váltották fel egymást Delhi trónján és az orgyilok vagy méreg nagyobb szerepet játszott ebben, mint a nyílt lázadás, amellyel a legtöbb előző nagymogul csikarta ki apjától a trónt, amikor már megelégtelte annak túl hosszúra nyúló uralmát. De mindennél nagyobb mértékben siettette a mogul hatalom összeomlását a hinduk fokozódó ellenállása, amelynek magvát az elvakult Aurangzib vetette el. A maráthák létrehozták a hindu szövetséget és ez, marátha vezetéssel, mihamar végetvetett a mogul uralomnak. A birodalom egyes részei elszakadtak, az egykori muzulmán helytartók önálló fejedelmekként sajátították ki a rájuk bízott területet — mint például a Nizám-ul-mulk («a Birodalom helytartója») a dekkani Hajderábád hatalmas országát — és Delhi császára már csak névleg viselte hangzatos címét. Eljött az idő, amikor a gúnyvers azt mondhatta az egyik «nagymogulról», hogy «Delhitől Palamig terjed a birodalma», ami annyit jelent, mintha azt mondanók, hogy Pesttől Soroksárig.

És közben, a XVIII. század közepe óta, egyre inkább előtérbe lépett Indiában egy új, egészen idegen erő: a *brit hódítás*. A szerény kezdetekből a zavaros körülmények lehetőségei kifejlesztették az egyre merészebb célú angol előretörést. *Clive* győzelme a bengáli naváb hadai fölött angol fennhatóság alá juttatta Bengált, s Hindusztán árnyékcsászárai a marátha fenyegetés elől a brit pártfogásban kerestek menedéket. Az angolok és britindiai bennszülött csapataik végül valóban megtörték a maráthák erejét, s még előbb, 1803-ban bevonultak Delhibe. A mogul császárt meghagyták névleges hatalmában, de valóság szerint immár az idegen hódítók uralkodtak.

Érthető, ha ebben a korban Delhi megnyirbált szárnyú urai nem gondoltak többé nagyszabású alkotásokra. Örültek, ha a meglévőt megóvhatták és megtarthatták. Kincseik is megcsappantak. A híres «páva-trónt» pedig 1739-ben elvitte magával Tehránba a perzsa Nadir Sáh, aki legyőzte a Hindusztánban befészkelte maráthákat, még mielőtt az angolok végleg leszámoltak volna velük.

Delhi utolsó városa szinte napjainkig az maradt, amelyet Sáh Dzsahán alapított. Az angol fennhatóság ideje alatt sok angol építészeti mű is létrejött a mogul városban. De a jellege mégis megmaradt, nagyjából még mindig a mogul uralom fénykorának emlékét őrizte. S a mogul trónus egykori fényének halványan pislogó szikrája is elég volt ahhoz, hogy amikor az indiai brit kormányzat bennszülött csapatai 1857-ben fellázadtak az angol uralom ellen, biztató fényt lássanak kialvó szövétnekében. A lázadó szipáik (angolosan *sepoys*: bennszülött katonák) Delhi felé marsoltak és a nagymogulok kései utódját felszólították, hogy csatlakozzék a felkeléshez. Bahádur Sáh gyűlölte az angolokat, de különben sem volt választása: a lázadó seregek kényszerítették arra, hogy még mindig hatásos uralkodói címével mintegy törvényessé tegye a mozgalmat. A birodalom függetlenségének helyreállítása volt az a jelszó, amely a sokféle egyéni cél vagy céltalan gyűlölet fűtötte ellenállásnak fokozott erőt volt hivatva adni. A felkelés igazi vezére azonban Náná Szahib volt, az utolsó marátha bráhma-uralkodó fogadott fia, mert engesztelhetetlenül gyűlölte az angolokat és arról álmodozott, hogy visszaállítja a marátha hatalmat. A mogul császár jóformán foglya volt az őt támogató lázadóknak Delhi várkastélyában.

De az aránylag csekélyszámú angol csapatok, a mellettük híven kitartó szikh ezredek támogatásával, sorra megtörték az ellenállást, felszabadították az egyes városokban védekező maroknyi angol helyőrségeket és végül a lázadás fészke, Delhi ellen vonultak. Kemény harcok árán bevették Hindusz tán fővárosát és véget vetettek az ellenállásnak. Az utolsó mogul császár nagy ősenek, Humájunnak a sírboltjába menekült. Ott fogták el az angolok, fiaival együtt. Ezeket az utolsó mogul hercegeket utóbb agyonlőtte egy angol tiszt. Bahádur Sáh pedig, Báber utolsó sarja, száműzetésben fejezte be életét.

A lázadásnak azonban nemcsak felelőtlen bujtogatás és az idegenek gyűlölete volt az oka, hanem elsősorban az, hogy a brit uralom akkoriban tényleg elviselhetetlen

teherré vált. Indiát egy angol kereskedőtársaság, a «Kelet-indiai Társaság» hódította meg s üzleti érdekeinek védelmére hadsereget is szervezett és a megszerzett területeken közigazgatást rendezett be. Ellenőrizetlen és nagyrészt felelőtlen kormányzat volt ez és a londoni parlament többnyire csak utólag idézte törvény elé a vétkeket, de a legnagyobb bűnösök akkor is gyakran elkerülték a megtorlást. Az indiai brit hódításnak nagy és tiszteletreméltó angol hősei voltak, de megvoltak a maga hiénái is, akik csak a vagyonszerzésre és harácsolásra gondoltak. A kort tárgyaló angol történészek és közírók is leplezetlenül megállapították, hogy az «East India Company» uralmi rendszere túrhetetlenül rossz és botrányosan korrupt volt. Az 1857-i nagy szipái lázadásnak (*Sepoy Mutiny*) egyetlen igazi eredménye az volt, hogy a birodalmi vizsgálat után feloszlatták a Keletindiai Társaságot és a Brit Korona közvetlen birtokába vette Indiát.

Az angol király mintegy a történelmi jogfolytonosság alapján vette fel az India császára (*Kaiser-i-Hind*) címet, mint a mogul uralom utódja. Viktória királynő használta először ezt a címet, amelyet egyébként magyar, budapesti származású ember, *Leitner* dr., a jeles tudós, a pandzsábi egyetem alapítója ajánlott a britindiai kormányzatnak, amikor az uralkodó új címéről vitatkoztak. De, jöllehet India angol császára a Delhiben székelő nagymogulok utódjának tekintette magát, személyének képviselője, az alkirály (*Viceroy*, ejtsd: Vájszraj) nem Delhit, az ősi hindusztáni fővárost választotta a britindiai kormányzat székhelyéül, hanem ez továbbra is az angol alapítású Kalkatta (Calcutta), Bengál fővárosa maradt, ahonnan a brit hódítás kiindult. Így volt ez egészen 1912-ig, amikor a nemrég elhunyt V. György angol királyt India császárává koronázták. Igen helyes megfontolással Delhiben tartották meg a nagyarányú koronázási ünnepséget s ekkor kimondották, hogy azontúl ismét Delhi lesz az Indiai császárság fő- és székvárosa. Ugyanakkor elhatározottak, hogy a kormányzat székhelyéül új várost építenek Delhi síkján, az úgynevezett Raiszina területén, a mai Delhitől délre.

A világháború és a rákövetkező zavaros, forrongó idők késleltették a terv megvalósulását, de a háború után erélyesen hozzáláttak az új város felépítéséhez. Amíg ez elkészült, a brit kormányzati épületek a régi delhii angol település helyén, a várostól északra húzódó Hegyháton, a sokszor emlegetett Ridge-en voltak elhelyezve. 1930-ban aztán felavathatták Delhi legújabb, *nyolcadik* városát, *New-Delhit*, az «Új-Delhit.»

Mint ahogyan a multban minden erős, tartós uralomra berendezkedő hatalom felépítette a maga városát Delhiben, ugyanúgy az a szándék vezette a britindiai kormányzatot is, hogy a maga uralmának méltó kifejezőjévé tegye az új várost. New Delhi tervezésében a modern idők városépítési elvei és tanulságai érvényesültek. Tér volt bőven, pusztá síkon hozták létre a várost. Szegélyei azonban érintkeznek a multak patinás emlékműveivel. Egyik legpompásabb sugárútjának — *Prithvi Raj Road* — a végén mintegy tiltóan emelkedik a késői mogul kor egyik szép műve, Száfdar Dzsang síremléke a város délnyugati szögletében; keleten a mogulok első erőssége, a Purána Kila határolja; délkeleti végén Humájun hatalmas síremléke emlékeztet a mulandóságra; északkeleten Firózábád romjai hirdetik a mementót; a Delhi városából Új-Delhibe vivő út mellett pedig Dzsaj Szingh régi csillagvizsgálójának fantasztikus épületei beszélnek arról, hogy a csillagokban megírt sors elkerülhetetlen...

Nagy merészség, büszke önbizalom és messzetekintő elszántság kellett ahhoz, hogy a mai India idegen urai itt, a multak óriási temetőjében, az elporladt hatalmak romjai közt építsék fel uralmuk központját. A város valóban nagy akaratról és magabízó erőről tanúskodik. Az angolok nyilván fel akarták venni a versenyt a régi Delhi urainak alkotókészségével és a kormányzati épületeket olyan arányokban tervezték, hogy mellettük még a nagymogulok palotái is eltörpüljenek. Mi több — igen helyesen — indiai stílust adtak építményeiknek. De, sajnos, az idegen szellemű építések ennek a stílusnak csak külső sajátosságait tudták kifejezésre juttatni; műveik, valljuk meg őszintén, a

tiszta és nagy művészet szempontjából messze elmaradnak Sáh Dzssehán alkotásai mögött. Nagyszabásúak, de nem nagyvonalúak. Mindent felhasználtak, ami drága, jó és szép, de mindez kissé kérkedésnek hat és az eredmény nem az a nyugodt, felemelő szépség és fenség, mint amit nemcsak a mogulok fénykorának, hanem például Kutabud-Dinneknél művei is hirdetnek. Vajjon mit fognak mondani teszem a XXIII. század műtörténészei, amikor összehasonlítják New-Delhinek akkor már «régi» építészeti emlékeit a még régebbi korok műveivel? Mi lesz az ítéletük arról a letűnt korról, amelyet mi ma jelennek tudunk?

De hagyjuk a jövő gondját a jövőre. New-Delhi palotái, az *alkirályi palota*, a *Secretary*, a *Nemzetgyűlés palotája* büszkén fehérlenek az új város szívében. Mert ez a város hófehér. Vakítóan ragyog az indiai napsütésben. Fehérek a város házai is mind. Hatalmas terek, széles fasorokkal szegélyezett modern sugárutak, mértani szabályossággal beosztott összekötő utak és utcák szelidelik ezt az ízig-vérig modern kertvárost. A házak csaknem kivétel nélkül kertekben állnak. Modern a házak formája is, egyszerű, világosvonalú tömbök, fehér kockák vannak elszórva a kertek és fasorok sötétzöld keretében. New-Delhi jellegzetes hivatalnokváros, vagy helyesebben a kormányzat lakóhelye: a házakban csupa olyan ember lakik, akik valamilyen kapcsolatban állnak a kormánygépezettel, tisztviselők, vagy a Nemzetgyűlés tagjai, akik vagy felépítették házukat New-Delhiben, vagy — ami gyakoribb — az e célra készült házakat bérlik ottartózkodásuk idejére, ha ugyan nem elégednek meg a nagy szállodával. Mert New-Delhi csak féléven át éli sürgő-forgó hivatalos életét, ősztől tavaszig; amikor aztán a hindusztáni síkságon beáll a forró évszak, New-Delhi összecsomagol és a kormányzat szervei, az alkirály, a Nemzetgyűlés házai, minden felköltözik félesztendőre Szimlába, a Himálaja első hegyei közt 2000 m magasan fekvő városba. New-Delhiben csak a hivatalok expozitúrái maradnak, meg azok, akiket sorsuk és tisztségük egész éven át Delhihez köt. Még az üzletek jórésze is átköltözik Szimlába, vevőiket követve.

New-Delhi, Delhi nyolcadik városa elé nagy problémák merednek. A világpolitika nagy kérdései és válságai visszhangot vernek a kormányzati épületek fehér csarnokai-ban. A világtörténelem nem állt meg, halad tovább a maga kifürkészhetetlen útján. India urainak nehéz kérdéseket kell megoldaniuk, ha azt akarják, hogy sokáig uralkodhassanak Delhiben. A rátermettség és a jószándék megvan bennük. De a tartós siker nem mindig ezeken múlik. Kiszámíthatatlan erők dolgoznak a mélyben és nem tudhatjuk, mit hoz a holnap. Az kétségtelen, hogy a «Pax Britannica» — minden elkerülhetetlen hibája mellett — békés fejlődést biztosított és biztosít ma is Indiának. Soha azelőtt nem volt India egyetlen, minden területét egybefoglaló, egységes ország. Még Asóka, a nagy buddhista császár, vagy a legnagyobb nagymogulok sem egyesíthették ezt az egész, óriási területet jogaruk alatt. Az új, nagyszerű egység új, odáig ismeretlen eszmék szülőjévé vált. India népei lassankint ráébredtek arra, hogy minden helyi, faji és vallási különbségeken túl mindnyájan India fiai. A nyugati műveltséggel megismerkedve, megtanultak új szemmel látni, világviszonylatban gondolkozni és beletekinteni az eseményeket mozgató erőkbe. Az indiai nemzeti gondolat egyre erősebbé fejlődik. Nyugati hatás hívta életbe ezt a mozgalmat, de természetes következménye, hogy végül a nyugati, idegen uralommal szemben is ítéletet gyakoroljon. A nagy küzdelem ma még sokszor fonák jelenségekben jut kifejezésre, a nemzeti törekvések gyakran — bár sokszor csak látszólag — gyerekes megnyilvánulásokban törnek ki, akárhányszor igazságtalanul ítélik meg a brit kormányzat igyekezeteit, de rátapintanak ennek komoly fogyatékoságaira is. India népei egyre nagyobb részt kívánnak maguknak sorsuk intézésében és a kormányzat, akarva-nemakarva, példájával és intézményeivel lassankint kiképzí India fiait arra, hogy maguk tudjanak intézni mindent, amit eddig idegenek intéztek helyettük. A brit uralom olyan tanítómestere lett Indiának, aki szeretné tanítványait mindörökké az iskolaszobájában tartani, de hiába, mert a tanítványok előbb-utóbb ki akarnak

lépni az élet terére, hogy maguk alkalmazzák mindazt, amit megtanultak.

India a brit világbirodalom hatalmának és gazdagságának legfőbb alapja. Angolország akkor vált Brit birodalomná és a világ első nagyhatalmává, amikor Indiát koronájának ékszerei közé illeszthette — és addig marad nagy világhatalom, ameddig ez a drágakő nem hull ki foglalatából... Ezt a politikailag nagyon érett és bölcs angolok is tudják. S ezért igyekeznek megőrizni maguknak Indiát. Lehet, sőt valószínű, hogy az idők változásának engedve nem állják útját a feltörekvő nemzeti erőknél; minden jel arra vall, hogy a brit irányítás belátja ennek szükségét és lépésről lépésre kiépíti az új, modern nemzeti Indiát. Mert ha nem így tesz, akkor az építésre felhasználható erők rombolókká válhatnak és ki tudja, mit hozhatnak...

Ez a nagy körvonalakban vázolt probléma ezer részlet-problémát rejt magában és New-Delhi urainak mindegyik szembe kell nézniük. Mert a megoldástól függ, vajjon Új-Delhi, Hindusztán örökvárosának legújabb városa hosszú évszázadokon át fogja-e hirdetni egy szilárd uralom dicsőségét, vagy pedig csak a letűnt múlt ereklyéinek számát szaporítja, — amikor majd felépül Delhi kilencedik, tizedik városa is...

Delhi sorsa képletesen India sorsa. Ma még inkább, mint régen. S amint végigjártuk Delhi nyolc városát, egy kicsit beletekinthettünk a sors katlanába is, amelyben népek és hatalmak végzete vet fortyogva tajtékot.

V.

Élet a mai Delhiben.

Ha az ember hosszabb időt tölthet India fővárosában, akkor a környék műemlékeinek bejárásán kívül alkalma nyílik arra is, hogy a város életével megismerkedjék. Delhiben — magáról Delhi városáról van itt szó, nem New-

Delhiről — tarkán vegyül össze a bennszülött népesség élete az angolos, modern élet képeivel. Mondottuk, hogy Új-Delhi inkább a hivatalos, kormányzati székváros: a mindennapos városi élet azért ma is a Sáh Dzsehán alapította Delhiben folyik s igen sok angol üzlet, szálloda s egyéb intézmény maradt benne az új város felépülte után. S az angol üzleteken kívül itt van a legtöbb nagy indus cég üzlete, amelyek már egészen modern berendezéssel látják el nemcsak a modern viszonyok közt élő indus úriosztály, hanem az angolok szükségleteit is. Ezek a modern üzletek főleg a Kasmiri kapu környékén találhatók.

Ott vannak aztán a szállodák, a Maidens Hotel, a Cecil Hotel, az Elysium és a Savoy Hotelek, meg a délutáni vagy esti zenés helyiségek. Ezekben ma már nemcsak európaiak jelennek meg, hanem egyre nagyobb számban az indus úriosztály tagjai, mi több, nők is. Nagy szó ez Indiában, mert ott még nem is olyan régen szinte elképzelhetetlen volt, hogy jó családból való nők nyilvánosan megjelenjenek olyan helyeken, ahol férfiak — idegen férfiak! — vannak. Ma már azonban egyáltalán nem ritkaság, ha fiatal nők megjelennek a délutáni teákon a nagy szállodákban, sőt az sem kelt nagyobb feltűnést, ha résztvesznek a táncban, kecsesen járva az amerikai táncokat a goai portugál muzsikások jazz-zenéjére.

Az indus urak, akik ilyen helyekre járnak, természetesen a legmodernebb körökbe tartoznak és európai módon öltözködnek. Legföljebb a turbánt tartják meg, különösen a szikhek, mert követik vallásuk előírását és sohasem nyírják a hajukat, szakállukat: hosszú hajukat fejük tetején kontyba kötik s a jellegzetesen csavart szikh turbánnal takarják el. De ez nem akadályozza őket abban, hogy egyébként ne öltözzenek egészen modern nyugati eleganciával; ellenkezőleg, választékos öltözké tekintetében többnyire tútesznek a telivér angolokon is. A hindu urak modernebbjei már turbánt sem viselnek, hanem tetőtől-talpig nyugati módon öltözködnek. A muzulmánok szintén. De az indus nők, még ha modernek, akkor sem cserélik fel az ősi indiai köntöst a modern Nyugat női divatjának ter-

mékeivel. A régidivatú, de mindig szép, festői és előkelő hatású *szári*-t viselik s ezt az 5—6 méter hosszú, finom anyagból szőtt leplet mesteri ízléssel csavarják, redőzik alakjukra. A lepel szegélyét arany, ezüst hímzés, vagy finom virágos minták díszítik. Klasszikus viselet ez, a régi görög köntösre emlékeztet. Rövidujjú ingblúzféle járul a szárhoz, szintén hímzett szegéllyel. Aztán a sok szebbnél-szebb ékszer, többnyire nagyértékű családi darabok, a fejlett indiai ötvösipar remekei. Csillog-villog a sok drágaság, a nagy gyöngyök, a rubinok, smaragdok, gyémántok sokasága pompásan hat hamvasbarna nyakukon és karjukon. Sok úrinő ma is követi a régi szokást és aranykarikát visel a bokáján, noha lábát modern selyemharisnya és magas-sarkú, európai szabású cipő fűdi. Ebben az egyben behódoltak a nyugati divatnak, s jól is tették, mert mi tagadás, a finom rajzú, könnyű, modern női cipő és a selyemharisnya előnyösebb megjelenést kölcsönöz a hölgyeknek, mint a mezítlábra húzott széles, lapostalpú papucs, ha ezt még oly dúsan kihímezték is arannyal-ezüsttel. Az indus nők jóízlését és ítélőképességét dicséri, hogy ennyit átvettek, de semmi egyebet, a nyugati divatból. Legföljebb még a modern bundát, amelyet az ősi szári fölé öltenek, amikor autóikba szállnak. De jól tudják, hogy a szári mindennél jobban megfelel lényüknek, szebb és hatásosabb, mint a legdrágább párisi divatkreáció. És a szárikban éppoly fényűzést lehet kifejtteni, mint a legdrágább nyugati ruhákban. Csodálatosan szép darabokat látni; az anyag, a színek, a hímzések vagy brokátszövéssek kimeríthetetlen változatosságot hozhatnak ebbe az alapjában véve egyszerű és évezredek óta nem változó köntösbe. Némelyik szárit talán már az illető hölgy dédanyja is viselte, valóságos családi kincs, de mégis finomabb, pompásabb hatást tesz, mint akármelyik angol hölgynek esetleg Párisból, Londonból rendelt «nagyestélyije». És nem megy ki a divatból soha! Micsoda előny ez a nyugati nőkkel szemben, akiknek minden idényben új ruhákat kell csináltatniuk, vagy átalakíttatniuk a tavalyit, hogy ezt senki — főleg a barátnőjük — fel ne ismerje!

Igaz, amikor először látjuk, kissé furcsa, hogy a síma feketehajú, barna, vagy kreolos arcú, szinte kivétel nélkül karcsú, finom mozgású hölgyek ebben a méltóságteljes, előkelően, sőt szoborszerűen ősi köntösben valami szmókingos úrhoz tapadva tangót, rumbát, vagy two-steppet járjanak, de aztán megszokjuk. És a tánc, mint a nyilvános helyeken való megjelenés, még távolról sem általános szokás az indiai úrinők közt. Csak a nagyvárosokban élő családok váltak ennyire modernékké, sőt ezek közt is főleg csak azok, amelyek közel állnak a modern közéletben szereplő körökhöz. Elsősorban a párszik, aztán az előkelő hinduk alkalmazkodnak a modern szokásokhoz, ritkábban a szikhek és sohasem a muzulmánok, már értve ez alatt a muzulmán hölgyeket, mert a modern muzulmán urak egyáltalán nem írtóznak attól, hogy résztvegyenek a nyilvános életben, sőt — mi tűrés-tagadás — a whiskyt, vagy a bort sem mindig vetik meg...

Az indus nőknek, mondtuk, szinte mindig szép alakjuk van, szép a szemük, szép a fogsoruk, szép, lágy a mozgásuk, — de sajnos, az arcuk a mi fogalmaink szerint, ritkán szép. A bőrük gyakran egyenetlen, hibás vagy zsírosfényű, amit még a puder sem tud mindig eltüntetni s a vonásaik is ritkán ütnek meg azt a mértéket, amelyet a Nyugat női szépségnek tart. Viszont el kell ismerni, hogy ha egy indiai nő minden tekintetben szépnek mondható, akkor varázslatosan, különösen és titokzatosan szép.

Az utcákon, a városban persze az előkelőkkel legfőlegbbsen csak autón találkozunk; a járókelők az egyszerűbb osztályokból kerülnek ki itt is, mint mindenütt. S az egyszerűbb indusok túlnyomó többsége még ragaszkodik a régi szokásokhoz és erkölcsökhöz. A modern idők hatása a köznép ruházatkódolásán is meglátszik. Európai ruhadarabokat kevernek össze indiaiakkal és az eredmény nem mindig a legművészebb. Delhi utcáin is aránytalanul kevesebb nőt látunk jönni-menni, mint férfit. A régimódi nő életének kerete az otthon, a ház; munkája, életcélja a családhoz köti. Odahaza régimódi öltözkédést viseli, de ha mégis megjelenik az utcán, fátyol fűdi arcát. Még

sok hindu nőét is, pedig a hindu vallás nem írja ezt elő, mint a muzulmán szokás. A muzulmán nők közt igen gyakori a *burka* nevezetű viselet: fehér sátorhoz fogható lepel ez, bő redőkben fűdi az alakot tetőtől talpig, csak a szemek helyén van rés, de ezt is ritkás fátyol takarja. Mint valami mozgó zsák vonul el mellettünk a burkába öltözött muzulmán nő, sejteni sem lehet, mit rejt a burok. Igazán zsákban macska...

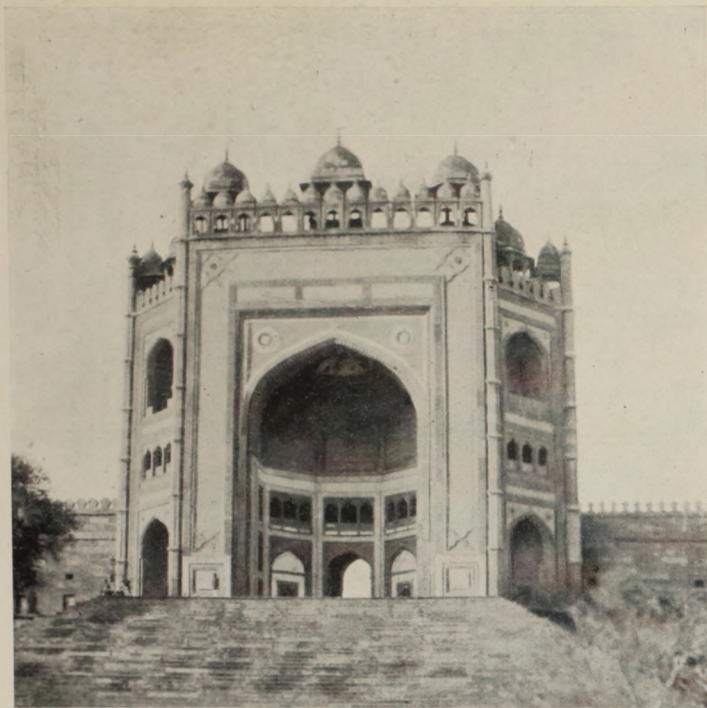
Pedig Delhi utcáira is bevonultak a modern idők vívmányai. Villamos csilingel vagy autóbusz pöfög végig a szélesebb utakon s ezeket a járműveket az egyszerű nép használja, mert az előkelők autón járnak. Európai embernek nem is illik felszállnia a közúti járművekre. Viszont, ha nem is előkelő dolog, de nem «tabu» az európai gentleman számára, hogy a kétkerekű tongát, vagy a kétfogatú bérkocsit vegye igénybe. Autótaxi is rendelkezésre áll.

A város lakói túlnyomó többségben indusok, még pedig főleg muzulmánok. Delhi az indiai iszlám nagy központja. Hanem azért hindu és szikh is akad szép számmal. Ruhájukról, turbánjukról és más hasonló jelekről lehet megkülönböztetni a sokféle felekezet és csoport tagjait. Delhi nem hiába főváros, India minden részének képviselőivel találkozhatunk utcáin. A szűk határszéli pathánokkal éppúgy, mint a messze Délindia barnabőrű dravidáival. A Nemzetgyűlés tagjai közt India minden részéről való férfiak foglalnak helyet és legtöbbször magával hozza az ülőszakra legközelebbi hozzátartozóit és megszokott személyzetét. Ezek aztán gyakran láthatók a város utcáin, mert sok képviselő lakik benn Delhiben. Inkább csak az előkelő, magasrangú politikusok, vagy egészen modern közéleti emberek keresnek szállást, vagy bérelnék házat maguknak és családjuknak New-Delhi modern kertvárosában.

Delhi pályaudvara nyüzsgő, sürgő-forgó kaptárra emlékeztet. Fontos pont ez az észak indiai vasúti hálózatban, sok nagy vonal találkozik itt. Mint az indiai nagyobb állomásokon, Delhiben is kényelmes hálótermek állnak az I. és II. osztályú utasok rendelkezésére, helyesebben a váró-

termek hosszú, széles nádfonatos padjai hálásra is alkalmasak és igen sok utazó — még angol urak, tiszték is — ezekben a várótermekben töltik az éjszakát, ha csak egy-két napig van dolguk a városban. Ez az intézmény nagy előny az indiai vasutakon, mert az utazó megtakaríthatja a meglehetősen költséges szállodát. Vannak külön kis hálósobák is, ezekért sem kell sokat fizetni, míg a várótermeknek hálásra való használata díjtalan. Csak a *csaukidárnak*, a terem őrének szokás «baksist» adni, ennek ellenében viszont ügyel a poggyászsra, úgyhogy ezt is nyugodtan otthagyhathja az ember a váróteremben lefoglalt fekhely-padja alatt. Ágyneműt mindenki magával visz Indiában az utazásra, mert nincsenek hálókocsik. Az ágynemű-köteg, a *bedding*, vagy *biszar*, nélkülözhetetlen alkatrésze az indiai útifelszerelésnek. A pályaudvaron modern berendezésű fürdőszobák is vannak, az étkező elsőrangú; így egészen kényelmesen és olcsón eltölthetünk egy-két éjszakát. Valahányszor csak útjaim közben megálltam egy-két napra Delhiben, magam is a pályaudvar lakója voltam. S ez sokat jelent, mert a jobb szállodákban napi 10—20 rupián (20—40 p.) alul nem lehet szabadulni.

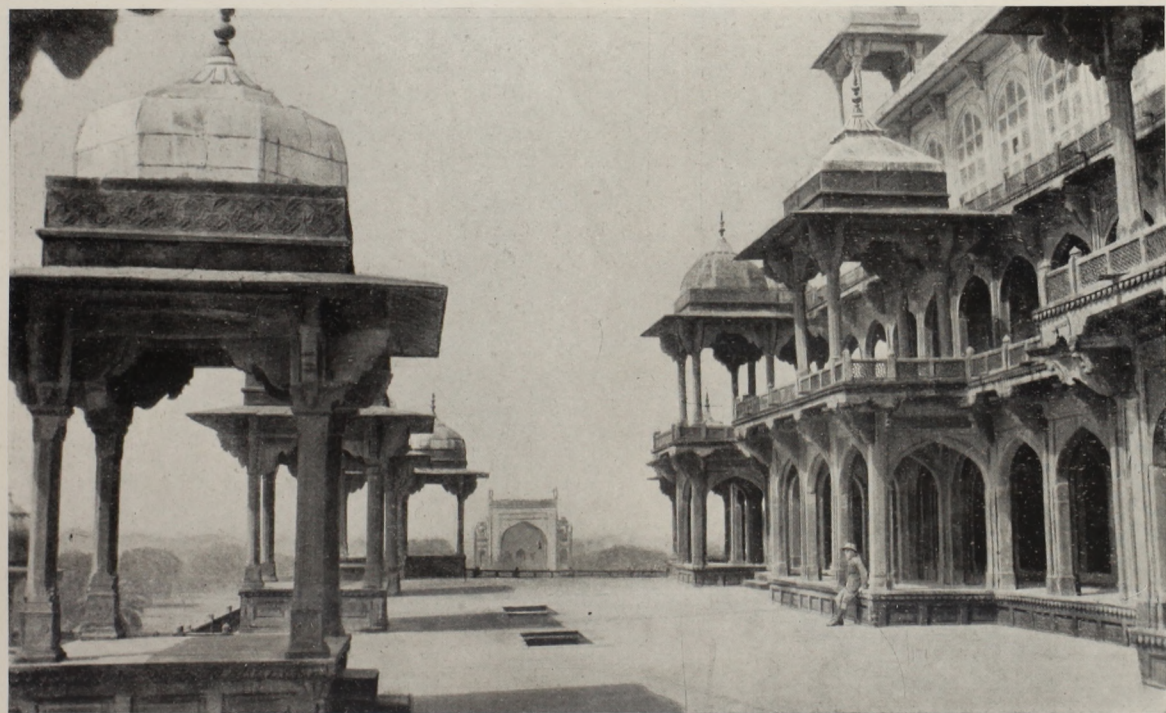
Egy alkalommal hallatlan vakmerőséggel — *hindu szállodába* mentem lakni, amikor pár napra megint Delhibe rándultam. Ez aztán már igazán súlyos «tabu» az európai úriember részére! Angol gentleman inkább az utcán hálna, semhogy bennszülött szállodához ereszkedjék le. De hát én nem voltam angol, nem sokat törődtem az Indiában a fehérek közt uralkodó irattal, de szigorúan betartott törvénnyel, mert elvégre látni, megismerni, tanulmányozni akartam az indiai életet s ebben nem gátolhattak holmi vaskalapos előítéletek, vagy illemszabályok. Nem is bántam meg a «félrelépést», mert a hindu szálloda nagyon tiszta és rendes volt, az indus konyhát amúgyis már régen megszerettem s a hotel igazgatója, a vendégekkel együtt, rendkívül nagy megtiszteltetésnek vette, hogy — az intézmény fennállása óta először — egy európai úriember is megszállt náluk. Sok érdekes, jellemző indus alakokkal és szokással ismerkedtem meg így és a szálloda hindu

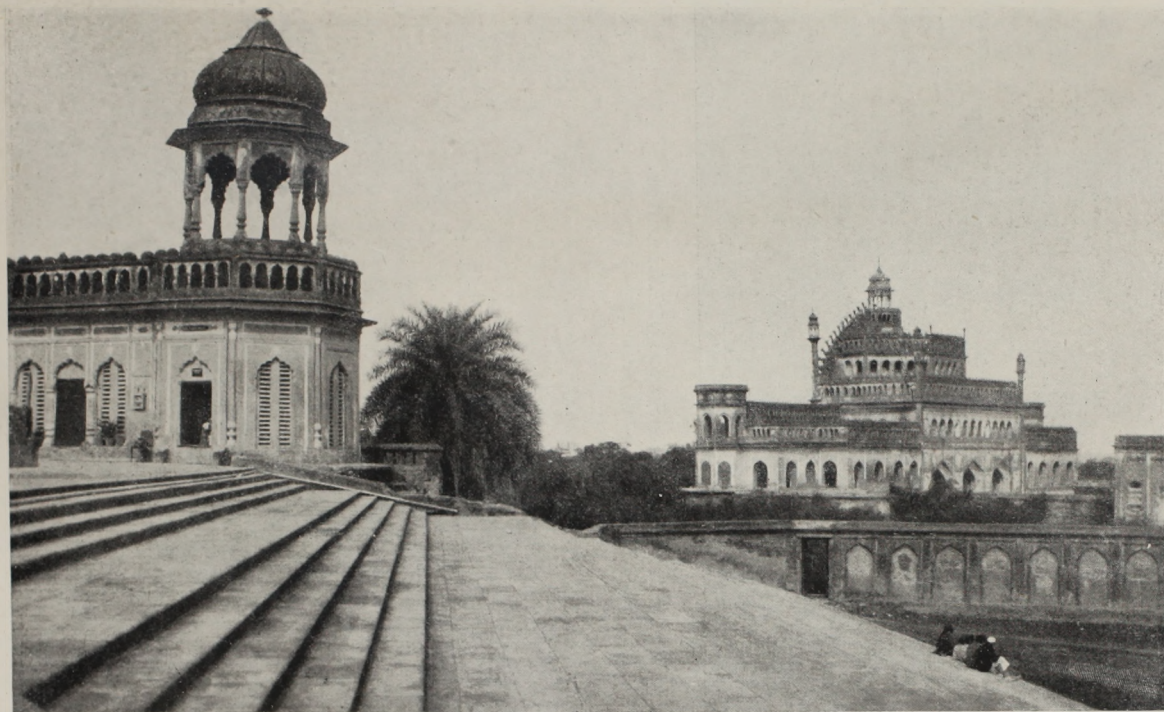
A fatépurai Buland Darváza
(Magas kapu).

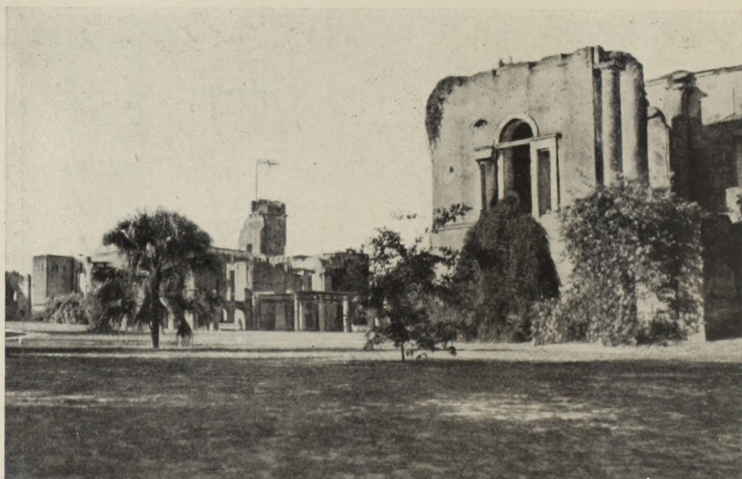
Mumtáz-i-Mahál császáresszony egykorú
arcképe.

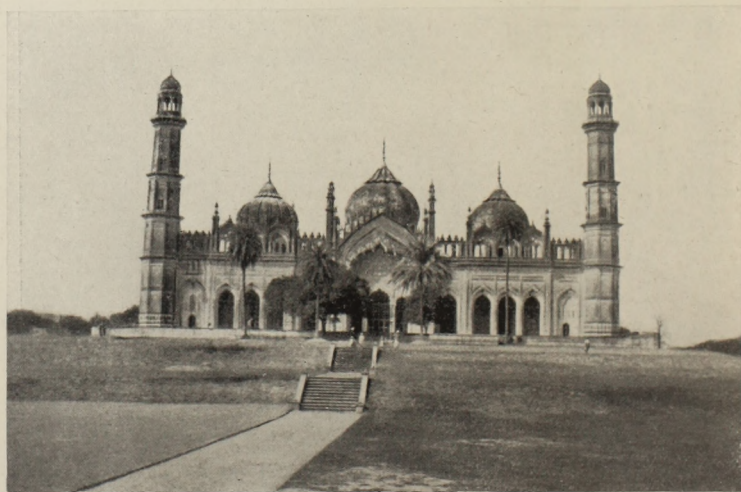
—Részlet Nagy Akbár síremlékéről.

A Husszeinábád Imámbara és a «Török Kapu» Lakhnauban.

A «Residency» romjai Lakhnauban.

A lakhnaui nagymecset.

lakói azóta bizonyára lelkes elismeréssel gondolnak arra, hogy a magyarok mennyire más emberek, mint azok a fehérek, akikkel általában dolguk szokott akadni. Tanárok, tisztviselők, kereskedők voltak a szállóvendégek közt, némelyikkel nagyon tanulságos beszélgetést folytathattam. Jómodorú, szerény, művelt, gondolkozó ember volt a legtöbb, semmi tekintetben sem maradtak el az Indiában élő európaiak túlnyomó többsége mögött.

Nem mulasztottam el persze, hogy felkeressem Delhi-ben a magyar származású *Schwaiger Imrét*, India legismertebb műgyűjtőjét és legelőkelőbb műkereskedőjét. Schwaiger már igen régóta él Indiában, angol állampolgár, otthon van Delhiben. Palotának beillő háza valóságos múzeum. Értékesnél értékesebb műkincsek töltik meg, még a kertben is szobrok állnak. Nagyon kedvesen, szívesen látott és kifogástalan magyarsággal beszélgetett velem. Nem felejtette el anyanyelvét. Megmutogatta remek festménygyűjteményének féltveőrzött darabjait, a mapákban tartott, szekrényekben elzárt pompás képeket, a rádzsput, Khángra-völgyi és mogul iskolák szebbnél-szebb műveit. Sok értékes darabot ajándékozott a delhii Vörös várban levő múzeumnak s a londoni British Museumnak, de nem feledkezett meg a budapesti Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeumról sem, mert ott nem egy szép műtárgy alatt olvashatjuk az ajándékozó Schwaiger Imre nevét. (Ez a kis, de igen becses múzeum különben *felvinczi Takács Zoltán* szakavatott keze alatt számottevő értékekkel gazdagodott és többek közt Delhi vagy Hindusztán művészetének sok jellemző darabjával dicsekedhetik.)

Delhi régi és pompás műemlékei után érdekes ellentét volt meglátogatnom egy gazdag, modern indus úr palotáját. Az illető igen előkelő szerepet játszik Delhiben. Hindu, még pedig az Árja Szamádzs reformszektájának a híve. Hatalmas vagyona van és dícséretére válik, hogy ebből a művészetre is áldoz. Az is dícséretére válik, hogy palotáját indus stílusban, indus mesterekkel és iparosokkal építtette. De a márványfalú termekben már nagyon vegyes berendezés fogadja a vendéget. Európai tucathútorok, kér-

kedő bársony- vagy brokáthuzatokkal terpeszkednek el a sokkal finomabb és művészibb indiai darabok mellett és lerontják ezek hatását. Valósággal kutatni kellett, hogy a csúf és ízléstelen holmi közt ráakadjak az igazán szép tárgyakra. A falakon pedig a kevészámú de értékes indiai festmények szinte elvesztek a szörnyű, modernnek és európainak csúfolt mázolzmányok közt. Nem, úgylátszik, a régi idők finomult műízlése, a hindu és perzsa kultúrán, kifejlődött ítélőképesség nem szállt örökségképpen a vagyonnal együtt e ház urára... S általában, igen ritka kivétellel ez az elszomorító tünet szökik szemünkbe, ha a mai gazdag és előkelő indus urak házaiba lépünk. A modern, gyakorlatias nyugat első hatása az volt, hogy a befolyása alá jutott indusok elfelejtették a maguk kultúráját, anélkül, hogy a nyugati kultúra legjavát elsajátították volna. Felemás, hibrid keverék pótolja mindezt, a fogalmaknak és eszméknek hasonló zagyva keverékét áruva el.

Sietve a Dzsama Maszdzsídba menekültem, hogy a mecset békés, nemes légkörében elmerengjek a multakon, amikor India nem volt még modern, de előkelő művészettel tudott alkotni. Az igazán modern szellem tagadhatatlan értékei azért lassan-lassan már egészséges gyökereket vernek India talajában. India lassan változó szelleme ösztönösen ki tudta szedni minden újabb hatás legjavát, tehát a modern világ hatását is fel fogja dolgozni, kivonatolva belőle azt, amit szervesen a magáévá tehet és feledésre ítélve mindazt, ami értéktelen rongy és csak arra érdemes, hogy minél előbb elfeledjék.

VI.

Ágra, Fatépur és Szikandra.

Végigjártuk Delhi nyolc városának legjellemzőbb emlékeit, nem mindet, hiszen ahhoz egész kötetet kellene megtölteni leírásukkal, de nem is célunk útikalauzt írni. Minden korszak fontos és jellegzetes műveit figyelembevettük és

képet adtunk róluk. Most aztán beszállhatunk a Bombay Mail vonat valamelyik kényelmes kocsijába és elindulhatunk Ágra felé.

Nem hosszú az út Delhitől Ágráig, kb. csak 160 km. Ma a póstavonat sebességével pár óra alatt megtehetjük, de a mogulok korában az udvar és kísérete számtalanszor utazott ide-oda a két város között, lóháton, tevéen, szekéren, s akkor bizony jóval tovább tartott a vándorlás. A mogulbirodalom fénykorában Ágra és Delhi felváltva, de gyakran egyidejűleg játszották az uralkodói székhely szerepét. Ágra kétségtelenül a nagymoguloknak, még pedig elsősorban Akbárnak és Sáh Dzsehánnak köszönheti nagyságát.

Az Ágra név még a hindu időkben ered s éppúgy túlélte a város újabb elnevezéseit, mint ahogyan Delhi neve túlélte Tughlakábád, Firózábád és Dzsehánábád nevét. A mogul uralom előtt is némelyik hindusztáni uralkodó időnként székhelyévé tette Ágrát, de először Nagy Akbár fejlesztette fontos központtá. Önmagáról *Akbárábádnak* nevezte el és felépíttette a híres ágrai várat. Jobban mondva újraépíttette a Dzsamna fölé emelkedő régebbi erődöt. Utódai aztán egészen nagyszabásúvá fejlesztették Ágra várát.

Mert Ágra éppúgy a Dzsamna mellett fekszik, mint Delhi, azzal a különbséggel, hogy a vár dombja magasabban emelkedik a környező sík fölé, mint Sáh Dzsehán delhii várkastélya, s a terep alakulása folytán a Dzsamna Ágrában alig változtatta meg medrét, ma is a vár alatt hőmpolygeti vizét. Említettük, hogy Akbár azzal töltötte életének jórészét, hogy a vitéz rádzsputokkal hadakozott. Ezek a harcias hindu törzsek még az első nagy muzulmán hódítások korában visszahúzódtak a síkságról Rádzsputána kopárabb, hegyes vagy sivatagos vidékére s ott erős várakat építettek függetlenségük biztosítására. Akbár a rádzsput területhez közel fekvő Ágrát alkalmasabb bázisnak találta hadjárataihoz, mint a távoli Delhit. Ezért tette hadműveletei alapjává s ezért léptette elő székhelyévé.

De Nagy Akbár jelleme talán még jobban megmagyarázza, miért nem elégedett meg a régebbi hindusztáni ural-

kodók, a Tughlakok vagy Lodik székvárosával, Delhivel. Timur és Báber utódában hallatlan tetterő és alkotóvágy feszült; mindenre rányomta egyéniségének bélyegét, újat akart létrehozni minden téren. Eredeti, lángelméjű ember volt a mogulbirodalom igazi megalapítója. Szeretett a semmiből valamit teremteni, ezért inkább a jelentéktelen Ágrát fejlesztette nagygyá, s ez a törekvése készítette utóbb arra is, hogy egy pusztá hegy tetején valóban a semmiből egészen új várost teremtsen: Fatépur csodavárosát.

Akbár lelkületének megértéséhez tudni kell, hogy őseredeti tehetségét, lángeszét és hatalmas képzelőerejét kevésbé korlátozta a könyv-tanultság. Ez a nagy ember és uralkodó a maga korában az egész világ legnagyobbjai közé tartozott, de nem tudott írni-olvasni. De ismerte az életet, ismerte az embereket, ismerte a világ természetét. Gyermekkora óta gyűjthette tapasztalatait, mert ifjúsága nem volt csupa öröm: hánytvetett életű apja, Humájun sorsát osztotta, ismerte az életveszélyt, a bujkálás, a nélkülözés és kegyelemkenyér keserűségeit, suhanckorában már apja mellett harcolt mogul lovasai élén és tevékeny része volt az indiai mogulbirodalom visszaszerzésében. Nem elméletekben gondolkozott, hanem a való tényeket és emberi vonásokat vette fontolóra. Így például ő volt az első indiai muzulmán uralkodó, aki világosan megértette, hogy a hindu többség jóindulatú együttműködése nélkül Indiában lehetetlen tartós és szilárd hatalmat megalapozni. Nem volt rabja még a vallásának sem; hittel, meggyőződéssel követte az iszlámot, de nem a megölő betűre esküdött. Esze, lelke nem ismert korlátozást és meglátta az elpusztíthatatlan szellemi értékeket a hindu tanokban, annak ellenére, hogy az ortodox iszlám nézőpontjából a hindu vallás «ördögi bálványozás» volt. És megértette a kereszténységben élő hatalmas formálóerőt is. Bráhmanokkal és az udvarába jött jezsuita hittérítőkkel hosszasan elbeszélgetett, vitatkozott velük, de nem azért, hogy meggyőzze őket, hanem hogy megismerje felfogásukat. E tekintetben hindu módra gondolkozott: egyenrangú nagy értéket látott minden őszintén, igazán vallott és követett hitben. Akkor a keresztény-

ség Indiában még nem játszott fontos szerepet, legfőljebb délen, a portugál hódítás területén; viszont a hinduság a mogul birtokok területén is mindenütt többségben volt. Ezért a hinduizmusban nagyobb, lényegesebb erőt és szellemi rendeltetést látott, s politikai szempontból teljesen igaza is volt, amikor a hinduknak elsőrangú jelentőséget tulajdonított. Még hadjárataiban is az a cél vezette, hogy a legyőzött hindukat utóbb barátaivá tegye. Amikor Csitorgarh várát, a rádzsputok egyik fontos erősségét ostrommal bevette, a falakon hősi halált halt két rádzsput fejedlem emlékét nagy tiszteletben tartotta: elkészíttette szobraikat és a királyi hatalom jelképeként elefantszobrok hátán ülve ábrázoltatta a két hindu hőst. Így adta meg a tiszteletet a vitéz ellenségnek is, ellentétben a régi muzulmán szokással, amely a «hit ellenségeitől» minden becsülést megtagadott. Ez és egész magatartása végül csakugyan eredménnyel járt, a hinduk behódoltak, elteltek iránta bizalommal. Bráhman minisztereket vett maga mellé, bár ezt muzulmán nagyjai nem jó szemmel nézték. Majd rádzsput, tehát hindu hercegnőt kért és kapott feleségül, hogy ezzel is megpecsételje a hindukkal szerzett szövetséget. A hagyomány szerint három felesége volt, egy muzulmán, egy hindu és egy keresztény. Így akarta jelképesen kifejezésre juttatni, hogy ezzel a három nagy vallással bensőséges frigyre lép.

Amit Ágrában Akbár kezdett, azt unokája, Sáh Dzsehán tetőzte be műveivel. Az ő uralkodása alatt lett Ágra — mint később Delhi is — nagyszerű műemlékekben gazdag, valóban fejedelmi város.

A vár a várostól délkeletre, a folyó partján emelkedik. Három nagy kapuja van, a Delhii kapu, az Amar Szingh kapuja és a Vizi kapu. Az egykori főkapu, a Delhi Darváza, ma zárva áll, illetve csak az erődben állomásozó britindiai katonaság használja. Zárva tartják a Vizi kaput is, így le kell kerülni a vár déli oldalára, hogy az Amar Szingh kapun jussunk be a Kilába (*Kila*: vár, erőd). Lejtős úton, bástyafalak közt haladunk fölfelé, aztán jobbra fordulunk és meglátjuk elsőnek a *Dzsehángiri Mahált*, azt

a palotát, amelyet valószínűleg Akbár kezdett építtetni, de fia, Dzsehángir fejezte be. A vörös homokkőből készült épület pompás, nagyszabású hatást tesz, de még nem olyan könnyed és levegős, mint Sáh Dzsehán korának alkotásai. Bástyatorony és rajta erkélyekkel ellátott kilátó szögell ki a palotának, amely a várfal és a Dzsamna felé néző homlokzata előtt. A palotából nagy benső udvarra lépünk. Az északi nyitott csarnok oszlopai, s az egész kiképzés teljességgel hindu jellegű, s arról a szellemről tanuszkodnak, amely Akbárban, a hindu kultúra nagy tisztelőjében elfogulatlanul élt. Amint déltől észak felé folytatjuk utunkat, az úgynevezett *Anguri Bágh* (Szőlőskert) terére érünk. A tér virágágyait különös rajzú alacsony kőpárkányzat választotta el egymástól, a közöket macpázsit tölti be. Keleti oldalán áll a *Khász Mahál*, a fejedelmi magánlakosztály palotája. Nagy, oszlopos csarnoka erősen emlékeztet a delhii «Földi Paradicsom» épületére, valószínűleg ezt az ágrai palotát vették mintául amahhoz is. Sáh Dzsehán lakott itt, amikor Ágrában tartózkodott. Ennek a palotának tartozéka az úgynevezett *Szaman* (helyesebben *Muszaman*) *Burdzs*, a «nyolcszögletű torony». Fínomfaragású, karesú oszlopokkal körülvett erkélyéről pompás kilátás nyílik a Dzsamnára és a távolabb délen fehérlő Tádzs Mahálra. A hagyomány szerint ezen a toronyerkélyen halt meg Sáh Dzsehán, utolsó pillantásával is a feleségének emelt csodálatos síremlékre tekintve. A torony eredeti neve *Jaszmin Burdzs* volt (Jázmin-torony).

Innen a *Sis Mahál* — «Tükörpalota» — épületéhez érünk. Ilyen tükörpalotát majdnem minden régi mogulkastélyban találunk, úgylátszik, nagyon kedvelték különös hangulatát. Hasonló *Sis Mahál* van a lahori várban is, amelyet Dzsehángir nagymogul építtetett. Az ágrai Tükörpalota két szobájának falát — mint a lahorit szintén — gazdag mintázat szerint berakott színes, domború tükördarabok borítják. A termekben még díszkutak vannak, amelyek vize mesterséges vízeséseken hullott alá a medencékbe, úgyhogy a zuhatag mögé gyertyákat állíthattak. A fény, amint az aláhulló vízfüggönyön megtörve a falakon

táncolt, ezernyi kis fénypontot gyújtott fel a domború tükröcskében és színes villogás töltötte be a helyiséget. A két terem nem is kap más megvilágítást, ablakai sohasem voltak; az egész csak a különös, hangulatos és művészi fényjáték hatásának kedvéért készült. Manapság az ör vagy a vezető kis gyertyát gyújt meg és ide-oda mozgatja a gyöngé fényforrást, de ennyi is elég ahhoz, hogy mese-szerű, egészen valószínűtlen, álmohangulatos ébresztő fények csillanjanak fel valamennyi színes tükördarabban, amelyek a tetőt és a falat takarják. Sajnos, ezt a műemléket nem állították tökéletesen helyre s azért a hatása sem egészen oly lenyűgöző, mint a lahari Sis Mahálé, mert ez az utóbbi kifogástalan, eredeti állapotában látható.

A Sis Mahál előtt balra fordulva kijutunk a *Diván-i-Ám* terére, ennek keleti oldalán a remek *Diván-i-ám*, vagyis a nyilvános kihallgatások csarnoka áll. Ez talán még könnyebb, még levegősebb, mint Delhi várának csarnokai, csak talán nincsenek olyan tökéletes egyensúlyban a formái, mint amott. A felső rész és a tető mintha túl súlyos volna a könnyed, vékony kettős oszlopokhoz mérten, amelyek a tetőt emelik. A szaracén ívek azonban nagyon szépek. Ez is Sáh Dzsehán alkotása, de ha már láttuk Delhi mogul csodáit, akkor megérthetjük, hogy Sáh Dzsehán ott tetőzte be művét, amelyet itt Agrában kezdett.

A *Diván-i-ám* mögött nagy négyszögletes tér, az úgynevezett *Maccsi Bhaván* (Hal-tér) terül el. Árkádok veszik körül, a folyópartra néző oldalon pedig nyitott terraszc szélesül ki, s ennek egyik oldalán van a *Diván-i-khász*, a magánkihallgatások csarnoka. Fínom, elegáns épület ez, jellegzetes alkotása a mogulok fénykorának. Az innen észak felé következő épület az egykori *Hammamot*, vagyis fürdőházat foglalta magába, sajnos, a fürdők csak romokban maradtak meg, nem olyan tökéletes jókarban, mint a delhi fürdők. Elképzelhetjük azonban, hogy itt is ugyanaz a fényűzés, kényelem és pompa vette körül a Nagyurat, Hindusztán császárá, amikor napi fürdőjét vette, mint Delhiben.

A fürdőépülettől nyugatra az udvar hölgyeinek szük-

ségleteire szolgáló kis bazár épületei állnak. A császári asszonyok és a körükhöz tartozó nők — muzulmánok lévén — nem mehettek ki a városba vásárolni, azért itt külön kis bazárban szerezhettek be mindent, amire szükségük volt — vagy helyesebben, miután nőkről beszélünk: amire nem volt szükségük... Mert az udvarbeli asszonynépet ellátták minden szükségessel; a kis bazár inkább arra szolgált, hogy a szükségesen felüli, de éppen ezért annyira nélkülözhetetlen csecsebecséket, dísztárgyakat, finom szőtt kelméket, selymet, bársonyt, brokátot, hímzéseket, szőnyegeket, remekbe készült elefántcsontfaragásokat, bera-kott asztalkákat és dobozokat megvehessék. A bazár udvarán a kalmárok kirakták áruikat és visszavonultak, hogy jelenlétük ne zavarja a hölgyeket. A császári asszonyok, leányaik és kísérőnőik aztán szemügyre vehették a sok drágaságot.

Itt, a bazár mellett építették Sáh Dzsehán rendeletére a kicsiny, de nagyon szép és kecses *Nagina Maszdzsidot*, hogy a nők a lakosztályok közvetlen közelében lévő mecsetben végezdhessék el ájtatosságukat.

Ezen a fehérmárvány mecseten túl, nyílt térségen átkelve elérjük a hatalmas és dús *Moti Maszdzsidot*, vagyis «Gyöngy mecsetet». Ezt is Sáh Dzsehán építtette a XVII. század közepén. Külseje vörös homokkőből való, de belül fehér márvány, s fehérségét halvány erezet színezi. A mecset-udvar négyszögét három oldalon fődött árkádok szegélyezik, s ezeket — mint Delhiben a Dzsmáa Maszdzsidsnál — a homlokzati főkapú és kétoldalt a mellékkapuk szakítják meg. A tágas udvar közepén itt is az elmaradhatatlan víz-medencét látjuk, szemközt pedig, a nyugati oldalon a három nagy kupolával betetőzött, igazi mecset-csarnok és a mihráb-fal áll. Ezt a falat három sor hatalmas oszlop előzi meg. A mecset oszlopcsarnokának igazán magasztos hangulata méltó ehhez a mogul alkotáshoz. Fergusson, az indiai építészet kíváló ismerője joggal mondhatta róla, hogy «a maga nemében a világ legtisztább stílusú és leg-elegánsabb épületeinek egyike».

Az ágrai vár építészeti alkotásai talán nem mind olyan

csodálatosak, mint az utánuk készült delhii mogul várkastély épületei, de mindenesetre ezek legtöbbjével vete-
kedhetnek, s nagy előnyük az, hogy az ágrai várban nem
egymásután sorban következnek a csarnokok, mint Delhi-
ben, hanem szeszélyesebben csoportosulnak. Így egyszerre
többet lehet áttekinteni közülük és amint a különböző
pontokról más és más csoportokban, meglepő kompozíciók-
ban látjuk az épületeket, ez valahogyan életteljesebb, moz-
galmasabb hatást tesz, mint Delhiben a glédába sorakoz-
tatott csarnokok, úgy hogy csak külön-külön élvezhetjük
őket. Aztán az ágrai vár toronyerkélyeiről hasonlíthatat-
lanul szebb és tágasabb kilátás tárul elénk a Dzsamna felé,
mint Delhiben. Ha tehát Delhi csarnokai egyenkint túl-
tesznek a legtöbb ágrai műemléken, Ágrának mégis van
valami sajátos egyéni varázsa, amely talán még feledhetet-
lenebbé teszi.

Az ágrai mecset, a nagy nyilvánosságnak szánt *Dzsámi Maszdzsíd* lenn áll a vár alatt, északra a Delhi Darvázatól,
de sajnos, nemes homlokzatát részben eltakarják az igen
idétlenül közéje s a vár közé épített vasúti állomás épületei
és más vulgáris építmények csoportjai. Fenn a várban is
elkedvetlenítő hangulatba csöppenünk, ha a látott csodák
után tovább akarunk sétálni. A vár északi és nyugati oldalát
katonai laktanyák és raktárak foglalják el; az ágrai brit
helyőrség csapatai állomásoznak a nagymultú erődnek
ebben a részében. Legföljebb annyiban érdemes mégis
bekukkantanunk a barrakok közé, hogy egy kissé elgon-
dolkozzunk a világ forgandó során. Egykor a nagymogulok
hordája tanyázott itt, pompás arab paripákon kócsagforgós
manszabdárok lovagoltak ki és be a Delhii kapun; ma
pedig a régi harcosoknak kései leszármazottjai kháki egyen-
ruhában, vállukon modern ismétlőfegyverrel állnak őrt a
kapuban és szőke, vörösképzű angol tisztek előtt vágják
feszes vigyázzba magukat. A barnaképzű legényeket nem
kell féltetni; még tizedik unokájuk is otthon lesz Ágra
várában és Indiában — de vajjon milyen tisztek előtt fog
szalutálni?

A mogul hadsereg nagyszerűen meg volt szervezve. Az

egykori feljegyzések szerint, amelyek alapján Sarkar indiai történész találó képet adott a mogul világról,* Sáh Dzsehán idejében, tehát a XVII. század közepén a császári haderőnek az a része, amely közvetlenül a nagymogul parancsnoksága alatt állt, 200,000 lovasból, 8000 manszabdárból, vagyis tisztból, 7000 nemesi önkéntesből és lovas muskétásból, valamint 40,000 gyalogos muskétásból és tüzerből állott, ehhez még 185,000 főnyi lovasság járult a császári hercegek és más főnemeseik vezetése alatt. Ez a 440,000 főt számláló haderő a birodalom központjában, Delhiben és Ágrában tanyázott, vagy a császár vezetése alatt vonult hadba. Kívüle még a tartományok és kerületek faudzsdárjai — hadparancsnokai — is szépszámú haderővel rendelkeztek. A mogulbirodalom egész fegyveres ereje Sáh Dzsehán korában több mint 900,000 főből állt. Óriási szám ez az akkori világ haderőihez viszonyítva. Igaz, hogy óriási területet kellett biztosítania, Turkesztántól a Dekkanig, az Arab tengertől a Bengáli öbölíig.

A mogul hadseregnek köszönhető az a felbecsülhetetlen előny, hogy India háromnegyed részében ma is minden bennszülött érti és beszéli a hindusztáni nyelv *urdu* nevezetű változatát. Urdu mongol szó; tábort, *hordát* jelent. A mogulok táboraiban úgyszólván Hindusztán minden népe képviselve volt, de kívülük igen jelentős tömeget tettek ki a perzsa, afghán-pathán, török és mongol harcosok is. Ebből a sokféle nyelvből alakult ki aztán a «tábori» — urdu — idióma. Az északindiai hinduk legelterjedtebb nyelvjárása, az úgynevezett *hindi* szolgáltatta az urdu-hindusztáni nyelv-tan alapját és vázát, a szókincs aztán főleg perzsa, hindi és arab szavakból alakult ki, de török és mongol kifejezések is meghonosodtak benne. Ez a nyelv bizonyára már a mogulok előtt kezdett kialakulni, s a muzulmán uralom alá került Hindusztánban, a mogul uralom alatt elterjedt mindenütt, ahol Delhi császárainak hadai állomásoztak. Mihamar nemcsak a hadsereg, hanem a nép általános érintkezőnyelvévé fejlődött, utóbb pedig a közigazgatás is alkal-

* *Jadunath Sarkar*: Studies in Mughal India.

mazta. Nagy könnyebbség ez Indiában, mert számtalan nyelv és nyelvjárás otthonos. Az urdu-hindusztáni segítségével mindenütt közvetlenül érintkezhetünk India népével, csak éppen a legdélibb rész dravida lakói nem ismerik, tehát egyedül azon a területen nem használatos, ahová a mogulok uralma nem jutott el annakidején.

Az urdu-hindusztáni, kevert jellegének és szellemének megfelelően, mainap is továbbfejlődik. Újabban nagyon sok angol szó vert gyökeret benne és vált közhasználatúvá Észak- és Középpindiában. Egyébként a britindiai hadsereg tisztjeinek és a polgári közigazgatás tisztviselőinek vizsgát kell tenniük az urdu-hindusztániból, mint ahogy minden fehér embernek, aki huzamosan Indiában él, meg kell tanulnia legalább a nyelv alapelemeit és kulináris változatát, mert különben nem tud értekezni a szolgaszemélyzetével. Angolul az iskolázottakon kívül csak elenyészően kevés indus ért. Az urduban sok szó egészen hasonlít a megfelelő magyar kifejezéshez, ez azonban nem rokonság bizonyítéka, hanem csak arra utal, hogy a beléje került kölcsönszavak hasonló forrásból szintén kölcsönszavakként jutottak a magyarba. Az ilyen egyező szavak túlnyomórészt török vagy perzsa eredetűek, mint pl. *dzseb* (zseb), *idher* (ide), *udhar* (oda), *rakhná* (rakni, valahol tartani), *torná* (törni), *intizán* (intézkedés, szabályozás), *kard* (kard) stb.

De térjünk vissza Ágrába.

Sáh Dzsehán, mondtuk, Ágrából Delhibe tette át székhelyét. Ezt megelőzően mint uralkodó csak öt évig élt Ágrában s ez alatt az idő alatt hozta létre a vár legszebb épületeit és kezdte el a Tádzs Mahál építését Ágra közelében. 1638-tól kezdve kb. tizenkét éven át többnyire Delhiben lakott és ottani várkastélyának csodáit építtette föl. De hiába szerette annyira Delhit, élete végét mégis kénytelen volt Ágrában tölteni. Fia, a már többször említett Aurangzib 1658-ban fogságra vetette és Ágra várában tartotta haláláig, amely hét év múlva következett be. Aurangzib aztán végleg és hivatalosan Delhit tette a mogulbirodalom fő- és székvárosává.

Sáh Dzsehán életének legfőbb és szívének legkedvesebb

alkotása mégis Ágrához fűződik. Ez az alkotás: a *Tádzs Mahál*, a «Síremlék palotája». Ha azt mondjuk, hogy ez a mű volt «szívének legkedvesebb», az nem jelent annyit, hogy boldog öröm fűződött volna ehhez az alkotásához. Ellenkezőleg, a nagymogul életének legkeserűbb, legvígasztalhatatlanabb fájdalma volt az az ösztönző erő, amely a Tádzs Mahál igazgyöngyét úgy termelte ki magából, mint ahogyan a gyöngytermő kagyló a testét gyötrő szilánkot lénye legbecsesebb anyagával építi körül.

Sáh Dzsehán legnagyobb, mondhatni egyetlen szerelme akkor kezdődött, amikor még egyszerűen csak Khurram hercegnek nevezték. A mogul császárok közt — mint sok más keleti uralkodócsaládban, — hagyományos szokás volt, hogy amikor valamelyik herceg elfoglalta a trónt, új, dicsőítő nevet vett föl. Khurram herceget még tizenöt éves korában apja, Dzsehángir császár eljegyezte kedvenc első feleségének unokahúgával, *Ardzsmand Banu Bégammal*,* aki egy évvel volt fiatalabb vőlegényénél. Amikor a herceg elérte huszadik évét, megtartották a menyegzőt. Ez 1612-ben történt. A fiatal pár boldogan élt együtt és boldogságukat az sem zavarta meg, hogy Sáh Dzsehán politikai tekintetéből még két másik feleséget vett magához. Érzése mindvégig Ardzsmandhoz fűzte. Mogul szokás szerint Ardzsmand Banu is új nevet kapott: *Mumtáz-i-mahál* lett a neve, «a Palota Ékessége». Sáh Dzsehán 1628-ban foglalta el a trónt, de mint a mogulbirodalom ura is olyankor volt legboldogabb, ha Mumtáz-i-mahál közelében lehetett. Ezt a különös, soha el nem múló szerelmet frissen megőrizték, pedig a szép, perzsa származású császárásszony a házasság tizenkilenc éve alatt tizennégy gyermeket hozott a világra. Az utolsó gyermek életéért azonban a maga életével kellett megfizetnie. 1631-ben halt meg Mumtáz-i-mahál és ura csaknem esztét vesztette bánatában. Feljegyezték, hogy egy álló hétig jóformán szavát sem lehetett hallani, csak a feleségét siratta, s nem volt hajlandó résztvenni az államügyek intézésében sem. Komolyan gondolt arra, hogy elfordul a

* *Bégam* (angolosan írva: Bégum) «úrnőt» jelent.

világtól és fakírrá lesz, de belátta, hogy elhivatott kötelessége van s ezt nem szabad cserbenhagynia. De azontúl nem viselt többé színes, tarka köntöst, nem tűrt illatszert maga körül, nem akart ékszereket látni vagy zenét hallani, mert mindez a feleségére s a vele töltött boldog esztendőkre emlékeztette. Addig sötét haja és szakálla rövid idő alatt megszürkült. «A császári hatalomban nem lelem többé örömemet, maga az élet sem ér már számomra semmit!» szokta volt mondogatni.

A népies hagyomány szerint Muntáz-i-mahál a halála előtt megfogadtatta urával, hogy olyan síremléket emeltet hamvai fölé, amilyen nincsen az egész világon. De valószínűbb, hogy a vígasztalhatatlan nagymogul maga határozta el, hogy annak az asszonynak, aki a világon mindenél drágább volt előtte, a világ legcsodásabb síremlékét fogja felépíttetni. Ágrától délre kiválasztott egy nagy, szabad térséget a Dzsamna partján és birodalmában kihirdette, hogy az építőmesterek terjesszék elébe terveiket. A tervrajzok közül kiválogatta a legmegfelelőbbeket s megcsináltatta fából az épületek modelljeit. Végül pedig kiválasztotta azt, amelyet mind közt legtökéletesebbnek talált és hozzálátott az építtetéshez. Sarkar föntebb idézett munkája az egykorú feljegyzések alapján felsorolja mindazokat a mestereket, akik a Tádzs Mahál létrehozatalában résztvettek. Íme a névsor: az építést *Mukarramat Khán* és *Mir Abdul Karim* vezette; *Isza* ágrai kőművesmester és *Pirá delhii* ácsmester irányította az építőmunkát, a kupolát pedig *Iszmail Khán Rúmi* építette meg; a sirázi *Amanat Khán* készítette a tughra-írásjeleket, amelyek az épületet díszítik, *Banuhár Dzshát Mál* és *Zorávar delhii* szobrászok készítették a csipkefinomságú kőfaragómunkákat; míg a Tádzsot körülvevő díszkertet a kasmiri *Rám Mál* hindu kertész tervezte és létesítette. Az építkezés közel húsz évet vett igénybe. A költségek ötven lakh (ötmillió) rupiát tettek ki, de ez valószínűleg csak magára a főépületre vonatkozik, mert egy másik egykorú munka, a «Diván-i-Afridi» szerint az egész költség kilenc krór és tizenhét lakh (91.700,000) rupiára rúgott. Újabb kutatások azonban

kevesebből beszélnek, az összeg 18 és 32 millió rupia közt váltakozik. Ez is hatalmas summa, hiszen a pénz vásárlóereje akkoriban sokszorta nagyobb volt, mint manapság. A nagy összegbe nyilván bele kell számítani a Tádzs két oldalán emelt épületeket, a hatalmas bejárókaput, az egész kertet, a márvánnyal kiépített csatornákat, a vízműveket, a Tádzs és környékének őrzésére és karbantartására rendelt személyzet lakóhelyeit, az ezek ellátását szolgáló bazárt, szóval minden építkező költséget.

Sáh Dzsehán az ágrai és nagarc sini kerületekben harminc falut alapítványul jelölt ki, hogy azok minden jövedelme — annakidején évente 100,000 rupia — a Tádzs fenntartására fordíttassék. A síremlék kertje előtt létesített utastanyák és bazárüzletek bére is a fenntartás költségeit volt hivatva biztosítani. Ezekből a jövedelmekből fizették nemzedékeken át a Tádzs őrzésére és karbantartására kijelölt családok tagjait és tartották el a muzulmán fakirokat és egyéb szent embereket, akik a Tádzs mecsetjében tanyáztak. Ilyen muzulmán szent emberek ma is vannak a Tádzs körül, hogy szünetlen imákat mormoljanak Muntáz-i-mahál és Sáh Dzsehán porai fölött. Mert a nagymogulnak is természetesen az volt az óhaja, hogy mindhalálig szeretett felesége mellé temessék el.

Egyes európai írók révén elterjedt az a nézet, hogy a Tádzs Mahált — európai építész tervezte. Ez teljesen alaptalan állítás. A francia Tavernier, aki a mogul udvarban évtizedeket töltött, emlékirataiban részletesen beszámol a Tádzs építéséről és európai létére bizonyára nem mulasztotta volna el megemlíteni, ha európai művész alkotta volna ezt a világsodáját. De *Austin de Bordeaux*, a nagymogul szolgálatában álló francia ötvös résztvevett a munkában, valószínűleg ő készítette az ezüstajtókat és az aranyrácsot, amely eredetileg a cenotáfiumot vette körül. A minták azonban keleti, indiai vagy perzsa stílus szerint készültek. Az ezüstajtók és az aranyrácsok már régen nincsenek meg, Szurádzs Mál dzsát vezér a XVIII. században martalócaival kifosztotta a síremléket és a becses fémből való alkatrészeket elvitte magával. Amit tehát ma lát-

hatunk a Tádzs Mahálon, az mind indiai vagy más ázsiai mesterek műve. Lehetséges ugyan, hogy a színes kőberakásokon, a remek «pietra dura» munkán olasz művész is dolgozott. De a minták itt is mind perzsa rajzúak és hasonló munka azóta és manapság is készül úgy Ágrában, mint Delhiben.

Ágrából a Tádzsához közeledve csak itt-ott pillanthatjuk meg a kert lombjai fölött elő-elővillanó fehér minareteket és a kupolát. Valószínűleg szándékosan rendezték úgy, hogy az épületet teljes egészében csak akkor lehessen meglátni, amikor a látogató belép a kert hatalmas kapuján. Így egyszerre, teljes hatásával jelenik meg és ez a hatás valóban lenyűgöző. A kert kapuja maga is figyelemre méltó építmény. Vörös homokkőből készült, felületét fehérmárvány díszítmények borítják, tetejét pedig huszonhat kisebb fehérmárvány kupola koronázza. De az egész csak keret a magas, nagyszerű kapuívnek, ez pedig méltó kerete annak a feledhetetlen képnek, amely elénk tárul, amikor a kapuépület boltozata alá lépünk. Mesteri hozzáértéssel számították ki a Tádzs alkotói a hangulati hatás legmagasabb fokát. A kapu felől közeledve a síremlékhez, az előtér minden részlete hozzájárul, hogy a Tádzs hatását fokozza és kiemelje. A sötét ciprusok sorai, a kapuépülettől a Tádzs emelt talapzataig húzódó márványcsatorna perspektívája, a csatorna közepén kiszélesülő vízmedence négyszöge, a víz színén lebegő fehér lótuszokkal s a Tádzs homlokzatának a vízen tükröződő képével, mindez sötétebb előtérül szolgál, mögüle nagy ellentétként szökken a magasba a síremlék fehér tömege. Ha tömegről beszélünk, ehhez mindig a tömörség és súly érzete járul, de itt nem lehet szó ilyesmiről. A Tádzs Mahálban éppen az a legcsodálatosabb, hogy az elhelyezés, a formák elosztása, az egész kompozíció és keret együttes eredményeképpen a fehér márvány palota szinte súlytalannak látszik, mintha a föld fölött lebegne. Ez a hatás sokszorosán fokozódik, ha holdfényben látjuk a Tádzsot. A holdfény sajátos hatása még jobban feloldja a formák súlyát és csak az összhangjukat emeli ki. A kékeszöld ragyogásban úszó

márványpalota kiemelkedik az ég háttéréből és ugyanakkor egybeolvad vele. Az egészzet mintha valami leírhatatlan kékségben csillámló átlátszó fátyol borítaná, s ez páratlan egységbe foglalja a képet. S a holdfényben az előtér még sötétebbé válik, a ciprusok egészen fekete árnyképei s tömör előtér együttesen a föld, a talaj sűrű súlyát hangsúlyozzák ki, ezzel még ellenállhatatlanabbá fokozva a Tádzs csillogó formáinak ég felé emelkedő könnyűségét. Mintha jelkép volna : a Föld nehéz anyagából kiszabaduló lélek indul szárnyaló útjára a mennyek felé. És ezt a hatást tökéletessé teszi az, hogy a Tádzs mögött a Dzsamna mély medre húzódik, a túlsó part pedig alacsonyabb lapályt szegélyez ; így a kert felől nézve a Tádzs Mahálnak egyedül a tiszta égbolt a háttére. Nem lehet mindez a véletlen műve. Akik a Tádzsot tervezték, tudták jól, miért éppen ezt a pontot választották és miért oldották meg így a részleteket.

A Tádzs Mahál elgondolása a maga idejében is újszerű, rendkívüli volt. Nem hasonlít a mogul kor egyetlen más síremlékéhez sem. A kupolával tetőzött négyszögletes épület magas talapzat fölé emelkedik, s a talapzat négy sarkában egy-egy minaret áll őrt a síremlék körül. Ez a négy különálló minaret külön jellegzetességet ad a műnek. Nélkülük jelentéktelenné, mindenesetre hatástalanná válnék az egész. A tökéletes egyensúlyt, a könnyedséget, a légies fölemelkedés hatását a főépület és a négy torony együttesen biztosítja. S azoknak, akik szeretik intellektuális fölényüket azzal hangsúlyozni, hogy mindenben hibát keresnek — s ilyenek a Tádzs Mahált sem kímélték — figyelmébe lehet ajánlani a következő kísérletet : próbáljuk a mű részleteit, arányait, tömegének elosztását képzeletben vagy akár képen *megváltoztatni*. Próbáljuk meg, hogyan hatna a mű, ha például a négy saroktorony magasabb vagy alacsonyabb lenne, közelebb vagy távolabb állnának a középépülettől, ha a palotát magát magasabbnak vagy alacsonyabbnak, szélesebbnek vagy keskenyebbnek vennők, a kupolát pedig nagyobbbnak vagy kisebbnek. Még a kupola alatt az épület négy sarkát és négy oldalhomlokzatát bezáró oromdíszítések látszólag alárendelt részleteit sem

lehet megváltoztatni a nélkül, hogy az összhatás ne váljék nyomban zavarossá, kiegyensúlyozatlanná. Minden változtatás megszüntetné a nagyszerű összhangot és azt az egységes, tökéletes megoldást, amely minden részletet egymás mellé rendel, semmit sem enged előtérbe lépni s más részletek rovására érvényesülni. Ebben a kompozícióban rejlik a súlytalanság, a lebegő könnyedség s amellet mégis patétikusan komoly megjelenés hatása. És ha így tekintjük a Tádzs Mahált, akkor nem túlzás azt mondani róla, hogy *tökéletes* alkotás.

Pedig nagyon merész dolog bármely emberi művet tökéletesnek nevezni. A keleti ember nem olyan önhitt, mint mi nyugatiak és készakarva kerüli a tökéletesség látszatát is. Az indiai iparművészet minden termékén szemünkbe ötlík valami szándékos elnagyolás, a mintából kiütő kis eltérés, valami kis folt, amely tudatosan azt fejezi ki, hogy emberi műnek nem szabad hibátlannak, tökéletesnek lennie. Ha a Tádzs Mahált mégis tökéletesnek nevezhetjük, akkor ez annyit jelent, hogy itt az emberi alkotókészség elérte a felsőfokát és a cél eszméje alázatosan alárendelte az egyes művészek munkáját az egésznek. A szerény alázat ezen a művön a személytelen összeség céljának ebben a hangsúlyozásában rejlik.

Vegyük elő a világ híres építészeti remekeinek képeit és tegyünk kísérletet a fenti műtéttel: próbáljunk gondolatban változtatni rajtuk. Csak nagyon kevés mű marad, amely nem tűri az ilyen változtatást. Pedig, ha valamit másképpen is elképzelhetünk és megoldhatunk, akkor az adott megoldás sem lehet az egyetlen megfelelő megoldás. Kitűnő példa erre a kalkattai *Victoria Memorial Hall* épülete. Ezt az angolok büszkén «India modern Tádzsának» szeretik nevezni. Hatásos épület, az tény, de papíroson született, nem az alkotó szellem hozta létre. Tizenkétféle változtatással megbolygathatnók arányait, s akkor sem lenne jobb vagy rosszabb. És a Tádzs megváltoztatott arányainak elképesztő hatását a valóságban is láthatjuk: Dél-indiában, Aurangábádban áll a *Bibi Makbara* nevezetű síremlék, amelynek építője a Tádzsot akarta utánozni, de

kisebb méretekben és megváltoztatva az arányokat. A saro-
roktornyok túl magasodva lenyomják a központi épületet,
mintha ezt kalapáccsal beverték volna a földbe. Az egész
játéknak, gyerekes próbálkozásnak hat, kisszerű és jelen-
téktelen.

A Tádzs Mahált a főntebb említett, kákán is mindig
csomót kereső kritikusok hasztalanul próbálták lefokozni,
nem árthattak neki. Talán többet ártottak azok a szép-
lelkek, akik a másik végletbe esve könnytől fuldokló, szív-
repezető dicshimnuszokat zengtek róla és erőtlen, lagy-
matag érzelgősség nyúlós masszáját kenték Mumtáz-i-ma-
hál síremlékére. Az ilyen áradozásokban az érzelmes törté-
net olcsó irodalmi elemei egybekeverednek a művészet
és építészet félreértett vagy egyáltalán nem értett elemei-
vel és az eredmény a lelkendező szuperlativuszoknak olyan
émelyítő áradata, hogy ez sok komolyabban mérlegelő, jó-
ízlésű emberben eleve már bizonyos gyanakvást és ellen-
szenvet ébreszthet a Tádzs Mahállal szemben. Megvallom,
magam is némi gyanakvó bizalmatlansággal néztem a
Tádzzsal való találkozás elé, de nem voltam elfogult sem-
milyen irányban. Képekről, leírásokból tudtam már annyit,
hogy az ágrai mű tagadhatatlanul figyelemreméltó. Ha-
nem amikor a bejáró nagy kapuívének keretében először
láttam meg a valóságot, akkor elfeledkeztem — legalább
egyelőre — minden elméletről, minden kritikai szemponttól
és akarva-nemakarva kitárultam a lenyűgöző, ellenállha-
talan hatás előtt.

Mondottam, hogy a holdfény emeli ki legjobban a
a Tádzs elgondolásának minden elemét. De a holdfény ott
a hindusztáni síkon egészen más, mint aminek mi a mér-
sékelt égöv alatt ismerjük. Azok a hatásos, az érzelgős szép-
lelkeknek annyira kedves képek a holdfényben úszó Tádzs-
ról, amelyekkel annyiszor találkozunk — tökéletesen ha-
misak. Az ilyeneket ügyes fényképészek retussálják szín-
padias hatásúvá, egészen sötét eget téve a fehérén kiemel-
kedő épület mögé, a sötét eget csillagokkal hintve tele s a
kész képet valószínűtlen kékre színezve. *A Tádzsot ilyen
megjelenésben még soha élő szem nem látta!* Az e könyvben

közölt fényképet magam készítettem holdfényben, s ha a szürke kép nem is érzékeltetheti a szín és hangulat hatását, legalább tónusában megközelíti a valóságot. Az indiai holdfény igen erős, áthatóan kékeszöld világítás és az egész égboltot is világossá teszi. Nincs itt nyoma sem annak a hatásos és teatrális ellentétnek a sötét ég és a villogó épület közt, amelyet az említett «korrigált» fényképek mutatnak. Igen, az épület fehér formái kékesen csillognak, de a háttérül szolgáló ég nem fekete, még csak nem is sötétkék, sőt a csillagok sem szípkáznak rajta olyan erős fénnel, mint a holdfénytelen éjszakák csillagai Indiában. Az egészen előmlő titokzatos, sejtelmes szín, az egységes atmoszféra hatása azonban ezerszer csodálatosabb, mint az a bizonyos mesterkélt és meghamisított kép. Elismerem, hogy ezt a hangulatot és hatást semmiféle kép nem adhatja vissza. De ez még nem ok arra, hogy a szentimentális rajongóknak a valóságok iránt vak elképzelése szerint alkossunk képet magunknak a világ egyik legtökéletesebb és legcsodálatosabb emberi művéről.

A Tádzs Mahál anyaga fehér márvány, a felületet a már többször ismertetett színes kőberakással és nagyon dekoratív hatású tughra jelekkel faragott írással díszíték. De a színes kőberakás mintáival itt nem bántak olyan pazarul, legalább az épület külső felületén, mint Delhi csarnokaiban. Ez is helyes mérsékletéről tanúskodik, mert így a díszítmény valóban csak díszíti a Tádzsot, de nem bontja meg nemes anyagának fehér összehatását. Belül aztán gazdagabban alkalmazták a díszítést. A kupola alatt, a nagy benső csarnok közepén áll a márvány cenotáfium, a jelképes sír. Öröklámpa világít fölötte. De le kell mennünk a kriptába, hogy az igazi kőkoporsót láthassuk. Ez pontosan a jelképes cenotáfium alatt áll. A két szarkofágot csodálatosan finom művű márványrácszat veszi körül, színes kőberakással dúsan ékesítve. A sírkamra, helyesebben sírterem hangulata is lenyűgöző, amint a halvány lámpafény a kerítés márványcsipkéin áthatol.

Itt alussza álmát Sáh Dzsehán, a «Világ Ura», akit a hatalmas birodalom minden dicsősége és gazdagsága sem

tudott megvigasztalni feleségének elvesztéseért. S itt aluszsza álmát ura mellett Mumtáz-i-mahál, az a csodálatos és kivételes asszony, aki urának töretlen szerelmét meg tudta tartani haláláig, s akinek ígézetét nem rontotta meg a sokszoros anyaság. A házasságnak, a törvényes szerelemnek elévülhetetlen, örök apotheozisa ez a frigy és két kivételes, nem mindennapi ember halhatatlan szerelmének emléke öltözött csodálatos testbe a Tádzs formáiban. S az ilyen szerelem az emberek szürke, minden szépet és nagyot eltipró világában olyan ritka s olyan rövidéletű, hogy a Tádzs Mahál már azért is kivételes csoda, mert ilyen szerelem emlékét őrzi. Sáh Dzsehánnak lehettek és voltak is súlyos emberi hibái, de ez a nagy-nagy érzés, amely egész életét betöltötte és a halállal is diadalmasan szembeszállt, jóváteszi bűneit és szépséges emberi értékkel emeli ki az elmúltak sokaságából. Mumtáz-i-Mahál pedig bizonyára nem volt mindennapi nő, ha a nagymogult, akinek számára semmi és senki sem volt elérhetetlen, ennyire le tudta bilincselni, hogy még halála után sem feledkezett meg róla soha.

Mert feljegyezték, hogy Sáh Dzsehán, amikor élete utolsó hét esztendejét fia foglyaként az ágrai várban töltötte, szinte folyton ott ült a Jázmin-torony erkélyén és szeme csaknem szakadatlanul a távolból fehérló Tádzs Mahálon nyugodott. Bizonyára megváltás volt számára a halál, amely ott érte az erkélyen.

A síremlék fehér palotáját nyugatról és keletről egy-egy vörös homokkőből emelt épület környezi. Mecset az egyik, ma is ájtatos fakirok tanyáznak benne és zarándokok imádkoznak, a másik pedig gyülekező csarnok, egykor valószínűleg a nagymogul és felesége emlékére tartott ünnepségeket rendezték benne. Mind a két épület finom, előkelő alkotás és méltó a Tádzhhoz. De szerényen meghúzódnak mellette, teljes hatásuk alig érvényesül a síremlék felől nézve, csak akkor, ha átkelünk a Dzsamna túlsó partjára s onnan vesszük szemügyre a Tádzs Mahált és környékét. Innen is nagyszerű látvány a síremlék, de legtökéletesebb hatást mégis akkor fejt ki, amikor a bejáró kapu felől a kerten át közelítjük meg, ahogyan tervezői elgondolták.

A Tádzsot a nap minden szakában érdemes fölkeresni. Vagy legjobb, ha az ember hosszú időt tölt a helyszínén. Minden világításban más és más a hangulata, de mindig szép. Csodálatos, amikor a felkelő Nap első sugaraiban villog, páratlan, amikor a napnyugta piros sugarai festik meg, feledhetetlen a korahajnal szürkületében és az alkony homályában éppúgy, mint a déli verőfény tüzében. De a holdsütés sugárfátyla emeli ki szépségét legmaradéktalanabbul, mint ahogy a legszebb nő is még igézőbb lesz, ha a lényéhez legjobban illő színű és vonalú ruhát ölti magára.

*

A mogul uralkodók Ágra környékén is sok figyelemreméltó emléket hagytak. A Dzsamna tulsó, bal partján több szép síremlék áll, köztük elsősorban az úgynevezett *Itimad-ud-daula* síremlék. Ghijász Bég, Dzsehángir híres feleségének, Nur Dzsehánnak apja nyugszik itt. Az aránylag kis épület egyike a mogul korszak legfinomabb, legnemesebb műveinek. Részletekbe menő, mondhatni filigrán finomságú kiképzése és díszítése nem megy a kompozíció és az előkelő arányok rovására. Az *Itimad-ud-daula* a maga nemében éppen olyan tökéletes alkotás, mint a Tádzs Mahál.

Távolabb a folyó mentén fölfelé áll az úgynevezett *Csini-ka-rauza*, a «Porcellán síremlék», Dzsehángir udvarának egyik nagyja, Afzal Khán porai nyugosznak benne. Afzal Khán, mint a mogul időkben sok előkelő ember tette, még életében felépíttette síremlékét. Az így előre elkészített jövőendő nyugvóhely kedvenc pihenője volt az áhítatos muzulmánoknak. El-elmentek oda, baráti körben kis ünnepeket rendeztek a síremlék kertjében vagy magányosan elmélkedtek a múlandóságon. A mogul időkben a perzsa kultúrával együtt a perzsa költészet is otthont nyert a művelt indus muzulmánok közt. Háfiz, Rúmi és Omár Khajjám szépséges dalai visszhangot keltettek szívükben és a múlandóság gondolatának keserű ürmét szerették az élet piros, részegítő borával elegyíteni, s a folyékony, igazi bort sem vetették meg, Háfiz és Khajjám példáját követve.

Ez ugyan nem volt ortodox felfogás, de mondtuk, hogy a perzsa szellem s az iszlámnak belőle fakadó legmagasabbrendű kultúrája foglyul ejtette őket, s vele együtt a *szúfizmus* is, az iszlám perzsa szellemű misztikája. Ez lényegben közeli rokona a hindu misztikának. A Csini-ka-rauza színes porcellán vagy helyesebben majolika lapokkal volt díszítve, a szép mintájú lapok egyrésze még jó állapotban van.

Ágra közelében áll a legnagyobb nagymogul, Akbár síremléke. De mielőtt felkeresnők, előbb ki kell rándulnunk Nagy Akbár életének legjellegzetesebb művéhez, *Fatépur* városába.

Vonaton vagy gépkocsin tehetjük meg a kb. 40 km-es utat. Fatépur tulajdonképpen már Rádzsputána területéhez tartozik, de története elválaszthatatlanul a hindusztáni mogul uralomhoz fűződik és másfél évtizeden át Hindusztán fővárosa volt. De meg kell látogatnunk azért is, mert Akbár jellemét ebből az alkotásából mindennél jobban megismerhetjük.

Akbár, a mogul birodalom igazi megalapítója, mondtuk, szeretett semmiből teremteni. Előbb Ágrát tette székhelyévé, de rádzsputánai hadjáratai alatt egy alkalommal egy pusztta hegyháton táborozott s a hely nagyon megtetszett neki. Vonzónak találta ezt a hegyet azért is, mert egy híres muzulmán szent, Szelim Csisthi ott tanyázott a vadon magányában. Akbár minden vallást nagyrabecsült és muzulmán létére természetesen nagy tisztelettel hódolt a híres *pir* (szent) előtt. Élete fő feladatát különben is abban látta, hogy a rádzsputokat legyőzze, majd barátaivá tegye, s ezért a Rádzsputána peremén álló hegyet különösen alkalmasnak vélte arra, hogy ott hívja létre új székvárosát. S amit Akbár akart, az meg is történt. Néhány év alatt megszületett a *Szikri* rádzsput falu fölé emelkedő domb tetején *Fatépur*, a «Diadal városa». Akbár az iszlám és a hinduizmus, sőt részben a kereszténység tanaiból új, általános «indiai» vallást akart alkotni. Ezt az egybefogó szellemet a város építésében is irányítónak tette. Fatépurnak csaknem minden jelentékeny épülete — természetesen a

Nagymecsetet kivéve — erős hindu hatást mutat, némelyikük pedig tökéletesen hindu jellegű alkotás.

Akbár 1570-től 1585-ig tartotta székhelyét Fatépurban, de mint ahogyan egyetlen parancsszava hívta életbe ezt a különös várost, ugyanúgy ítélte halálra egyetlen határozatával. Fatépur még alkotójának életében elhagyatott, néptelen kísértetvárossá lett. A hagyomány szerint részben a vízellátás nehézségei, részben pedig az készítette a nagymogult erre a lépésre, hogy a *pír*, Sejkh Szelim, akinek remetetanyája köré Akbár hatalmas mecsetet építtetett, panaszkodott a közeli város zajára, mert ez őt szent elmélyedésében zavarta. Lehet, hogy a fogékonylelkű és minden mély hitet nagyrabecsülő Akbár a szent panasza is hatással volt, de kétségtelen, hogy a természet törvényei siettettkék Fatépur végét. Nem lehet emberi települést pusztá hatalmi szóval életképessé tenni. Fatépur helye semmiképpen sem felelt meg azoknak a követelményeknek, amelyek az életrevaló települések mindenkori előfeltételei. Láttuk, hogy Delhi fekvése egyenesen arra szánta ezt a várost, hogy mindig fontos szerepet játsszék; Ágra helyzete is érthetővé teszi jelentékeny várossá való fejlődését, de Fatépur a rádzsput vadon szegélyén áll, kényelmetlenül elérhető domb tetején, félreesve minden fontos kereskedelmi vagy stratégiai útvonaltól. Csak mély, nagy gonddal kiépített kút biztosíthatta a vízellátást, de ilyen kutat is csak a hegy tövében építhettek és a vizet embererővel vagy számárháton kellett felhordani. Akbár hatalma ugyan biztosította a várost, de ha például fordul a kocka és Fatépur az ellenfél ostrom alá veszi, mihamar tarthatatlanná vált volna, mert a hegy tövében, a vár körzetén kívül létesített *baoli*-kutat aligha tudták volna megvédeni. Az élelmiszerellátás sem volt könnyű, mert messziről kellett hozni mindent a kopár környékre. Amíg Akbárt hadi tevékenysége túlnyomóan Rádzsputánához kötötte, még valahogy megfelelt Fatépur, de még a rádzsput hadjáratok alapjául is alkalmasabbnak bizonyult Adzsmir, éppen ezért Akbár haladéktalanul elfoglalta és kiépítette. Elég az hozzá, hogy még Nagy Akbár hatalma sem volt elég ahhoz, hogy a föld-

rajzi törvények fölé kerekedhessék. Fatépur létrejött, másfél évtizeden át ragyogott, aztán elmúlt.

De halottaiban is csodálatos. Szinte minden köve épen maradt, ma is olyan, mint amilyen négyszáz évvel ezelőtt lehetett. Csak a könnyen leszerelhető alkatrészeket, ajtókat, ablakokat, fémvereteket hordta szét a környék népe vagy portyázó martalócok cipelték el, ami mozdítható volt. A mecset és Sejkh Szelim Csisthi később épült síremléke körül különben sem halt ki az élet, mert imámok, mollák, fakirok és tanítványaik ütöttek tanyát ott és muzulmán zarándokok manapság is felkeresik. A néptelen, kihalt város, épségben fennálló épületeivel, egész hangulatával valóban kísérteties hatást tesz. Ez a hatás felsőfokra hatványozva árad Fatépurból, ha holdvilágos éjszakán járjuk be, amikor lépteink alatt visszhangot verve kondul a márványpadló és a vörös kövezet. A falrepedésekből gyíkok surrannak elő és az elhanyagoltabb épületek kövei közt kígyók tanyáznak.

Az *Archeological Department of India* helyreállította a már romlásnak indult műemlékeket és kitűnően karbantartja ezt a páratlan, köberótt történelmi dokumentumot. A város alatt, az egyik kapu előtt állami Dák Bangló (*Dak Bungalow*: hivatalos utasház) áll, ott a látogató megszállhat. Érdemes legalább két-három napot szentelni Akbár egykori székvárosának.

A városba három út vezet, egy északkeleten, a régi császári bejárat helyén, amelynek közelében az utastanya áll; egy hatalmas díszkapu a mecset oldalán, a várhegy délnyugati végén; s egy északnyugaton, a régi karavánsszállás mellett. Ha az utastanya felől indulunk sétánkra, először a *Diván-i-ám*, a nyilvános kihallgatások csarnoka ötlük szemünkbe. Ez itt tulajdonképpen nem csarnok, hanem tágas térség, csak a Nagyúr trónjának egykori helyén emelkedik kis oszlopos csarnokféle. Határozottan hindu jellegű aztán a beljebb következő *Pancs Mahál*, az «Öt-palota», vagyis ötemeletes csarnok. A vízszintes és függőleges tagoltság egyenes vonalait itt nem törik meg a szaracén építészetre jellemző ívek és hajló vonalak; a régi hindu gerendakonstrukció és faragott díszítés stílusa uralkodik ezen a palotán.

A földszint oszloppárjai közt nincsen két egyforma, akárcsak Delhi első városának régi hindu oszlopcsarnokában. De ezek az oszlopok itt Fatépurban legalább öt évszázaddal később készültek amazoknál és stílusuk úgy viszonylik a régi hindu oszlopokéhoz, mint a román a klasszikus görög-höz. Az ötemeletes palota nyitott oszlopcsarnokai levegős és árnyasan hűvös tartózkodóhelyet biztosítottak a forró évszakban és kellemesek voltak a fülledt, meleg esőzés idejében is. A felsőbb emeleteken az udvar hölgyei levegőztek, míg a legfelsőbb emeleten zenekar játszott.

Fatépur legérdekesebb épülete azonban a *Diván-ikhász*, a magánkihallgatások csarnoka. Ez — mint Akbár elgondolásai általában — annakidején határozottan forradalmi megoldás lehetett. Sehol Indiában, de talán a világon sem találhatunk hasonlót. Az aránylag kis épület négyszöge egyetlen termet zár magába, s ennek kellős közepén egyetlen oszlop áll. Az oszlop, jellegzetes «cseppkő» kapitálisával megfelel a terem négy sarkában alkalmazott ugyanilyen kiképzésnek, s egész faragásával, határozottan hindu alkotás. A kiszélesedő oszlopfő tetején elegendő tér van, ott állt Akbár trónszéke, s ezt a kis térséget, mint valami erkélyt, faragott és áttört mintájú márványrács veszi körül. A trónerkélyről négy híd ágazik szét a terem emeletén körülfutó galéria négy sarkáig, s a hidakat is márványrács szegélyezi. E fölött a csarnok magas teteje zárja le a sajátos belső teret. A kihallgatásra megjelentek lenn a földszinten, az oszlop lába körül gyülekeztek, a nagymogul az oszlop tetején lévő trónerkélyen ült; a négy hídon, közel az uralkodóhoz a négy főminiszter állt, az emeleti galérián pedig az udvartartás nagyjai és fontosabb szolgálattévői helyezkedtek el. Meglepő megoldás volt ez és Akbár páratlan eredet ségére vall. Talán jelképesnek szánta az egészet: a középben, a hindu szimbolikában a világot jelképező oszlopfő tetején trónol a Nagyúr és parancsának végrehajtói a négy világtáj felé közvetítik akarátát...

Említettük föntebb, hogy Akbár a hagyomány szerint egy muzulmán, egy hindú és egy keresztény nőt vett feleségül. A három szultána mindegyikének külön palotát

építtetett Fatépurban. Legalább a hagyomány nekik tulajdonítja az egymás mellett következő három palotát. Az egyik kétségtelenül *Dzsódh Báinak*, a rádzsput hercegnek az otthona volt és kiképzése klasszikus példája a hindú építészet stílusának. A keresztény feleséget a hagyomány Mirjamnak vagyis Máriának nevezi és a neki tulajdonított palota falait freskók díszítették, szárnyas angyalokat ábrázoló falképek töredékeit fedezték fel rajtuk. De lehet, hogy ezek az angyalok nem keresztény vonatkozásra emlékeztetnek, mert a régi perzsa festmények is hasonló formában jelenítették meg a *firisteket*, a muzulmán mennyország angyalait. A keresztény feleség hagyománya különben sem bizonyítható történelmi adatokkal, de maga a tény, hogy Indiában ilyen hagyomány keletkezhetett, jellemző Akbár s arra a hatásra, amelyet bölcs vallás-tiszteletével és türelmével az indus népre tett.

De a hindu jellegű környezetből egyszerre az iszlám légkörébe jutunk, amikor belépünk a hatalmas mecset udvarára. Bár az egykori szentnek, Sejkh Szelim Csisthinek fehérmárvány síremléke, amelyet a *pír* halála után Akbár emeltetett a mecset udvarán, hindú formákban gazdag, azért az egész hely mégis az iszlám ájtatos hangulatát ébreszti és nagyszabású építészetét példázza. A magas kupolák a városban mindenütt láthatók, s egész Fatépur legimpozánsabb alkotása: a mecset — s egyben a város — legnagyobb kapuja, az úgynevezett *Buland Darvaza* (Magas kapu). A hegyoldalban a kapu talapzatául és előteréül szolgáló magas lépcsősor még fenségesebb hatást ad az építménynek. Akbár diadalkapunak szánta és valóban diadalmas erő öltött benne kő- és márványtestet.

A vár tulsó, északnyugati oldalán leereszkedve a bástyafalak közt vezető úton kijutunk a hegy alá. Az egykori nagy karavánszeráj tömbje áll itt, az út másik oldalán pedig a nagyszabású kútépület, a többemeletes, mélyen a földbe eresztett *baoli*. Valamivel távolabb a vár-hegytől emelkedik a *Hiran-minár* (Őz-torony), amelynek oldala mintha elefántagyarakkal volna teletüzdelve. Az agyarak azonban nem igaziak és ha azok lettek volna, ma

már nem volnának ott . . . A hagyomány szerint a torony Akbár kedvenc hátaselefántjának sírját jelzi, s a nagymogul a torony tetejéről nyilazott az őzekre, amelyeket hajtói arrafelé tereltek.

Fatépúr a mogul alkotókedv és erő legjellemzőbb emléke, hiszen itt valóban ez a fékezhetetlen erő tombolta ki magát, minden gyakorlatias cél nélkül, bár a legnagyobb nagymogul bizonyára azt hitte, hogy életrevaló művet alkot. Művészi szempontból kétségtelenül elévülhetetlen értékűt alkotott, csak éppen a természet és az emberi élet törvényeit hagyta figyelmen kívül, már pedig ezek a leg-hatalmasabb világhódítónál is hatalmasabbak.

*

Nagy Akbár félszázados uralkodás után tért meg őseihez. Síremlékét Ágrától kb. 10 kilométernyire, *Szikandra* nevű helység mellett építtette föl fia, Dzsehángir. Az emlék méltó a mogulbirodalom igazi alapítójához. Hajlamait is kifejezésre juttatja, mert a hindu építészeti elemek túlsúlyban vannak a többemeletes, hatalmas síremléken. Ez az összes mogul síremlékek közt a legnagyobb méretű, mint ahogyan Akbár is a legnagyobb volt nemzetségében.

A kapuépület maga is nagyszabású, de még impozánsabb és eredetibb a síremlék. Tágas park közepében áll. A fák közt és a széles kövezett úton szürke majmok játszadoznak és kergetődznek. Jóindulatúak, tudják, hogy senki sem bántja őket. Kedvesen, barátságosan szedegetik ki a banánt az ember kezéből.

A síremlék hangulata szinte megrendítő. Valahogyan meg kell éreznie a fogékony embernek, hogy erre az emlékműre a nagyság árnyéka terül rá. Pedig Akbár haló porait nem rejti a sírpalota. Dzsát martalócok a mogul uralom hanyatlásának korában kifosztották, s gyűlöletükben elégettek Timur Lenk legnagyobb utódának testét. De a sajtáságos épület legmagasabb emelete, a fenségesen szép, nyitott csarnok közepén álló cenotáfium mégis a legnagyobb nagymogul nagyságára emlékeztet. A jelképes márványporsón Allah kilencvenkilenc szent neve áll bevésve és a környező, csipkéhez fogható finomságú faragott márvány-

táblák, a padló fehér és sötétszürke kockái, minden, az egész térség, a légkör, a hangulat annyira felemelő, hogy még az idegen is önkénytelenül halkra fogja szavát. Érezzük, hogy itt igazi emberi nagyság emléke él, olyan emberi nagyságé, amely túléli az anyagot, a testet...

*

Az utókor igazolta, hogy Nagy Akbár helyesen látta India problémáját: *a hinduk nélkül nem lehet Indiában tartós hatalmat megalapozni*. Amíg utódai ezt szem előtt tartották, a vitéz rázspat fejedelmek hindu hadai diadalmasan küzdöttek a mogul birodalomért még messze Közép-ázsiaiában is, de amikor Aurangzib, az utolsó, akit még «nagy» mogulnak lehet nevezni, elfeledkezett az intő tanulságról és elvakult fanatizmusában üldözni kezdte a hinduságot, a rázspat fegyverek is mihamar a mogul birodalom ellen fordultak s a hindu maráthák lándzsáival összefogva porba döntötték Báber és Nagy Akbár örökét. De ami jót és hasznosat az igazán *nagy* mogulok alkottak, az nem ment veszendőbe. Indiaszerte láthatjuk koruk élő nyomait, intézményekben, törvényekben, szokásokban. Az angol uralom a mogul korszak állami gépezetének igen sok intézményét egyszerűen átvette és modern szellemével hatékonyra fejlesztve mai napig is alkalmazza. A mai India nem képzelhető a mogul uralom tartós hatásai nélkül. Ha más nem, hát a már említett urdu-hindusztáni nyelv hirdeti e kor eleven hatóerejét. És a számtalan műemlék lépten-nyomon arra emlékeztet minket, hogy a közép-ázsiai pusztákról származott török-mongol lovasnépek, mint mindenütt, ahová eljutottak, Indiában is nagyszerűt tudtak létrehozni, mihelyt a művelődés eszközeit a velük született államalkotó képesség szolgálatába állíthatták.

*

A modern Ágra töretlenül éli tovább életét s itt, a muzulmán hatalom egykori székhelyén, még mindig a hindu szellem áll előtérben. A város egyik legérdekesebb és legértékesebb intézménye az *Agra College*, a hindu főiskola.

Ezt a marátha származású guáljari (gwaliori) maharádzsa XVIII. századbeli alapítványának felhasználásával az angolok létesítették 1823-ban. A szanszkrit nyelv és a hindu kultúra ismerete áll az oktatás középpontjában, kiváló *panditok*, *sásztrik* és *vidjálankarok** tanítják az intézet hat-száznál több növendékét. Modern orvosi főiskola is van Ágrában, s ez, a Hindu kollégiummal együtt, az allahábádi egyetem kötelékébe tartozik.

Ágra híres központja az iparművészeteknek is. Réz- és zománcmunkák készülnek, de a mogul épületekről ismert «pietra dura» finom perzsamintájú kőberakás-munkáinak legnagyobb része is innen kerül ki. Jellegzetesen ágrai ipar az alabástromfaragás, rendkívül finom, szép darabokat lehet látni a bazár üzleteiben.

De Ágra legnagyobb kincse, páratlan büszkesége és legfőbb vonzóereje mégis mindig a mogulok legfenségesebb műve, a Tádzs Mahál marad...

VII.

Múlt és jelen a hindusztáni síkon.

Amikor Delhiből Ágrába utaztunk, nem állottunk meg sehol, mert a mogul idők emlékeit keresve egyelőre nem fordultunk a régebbi múlt emlékei felé. De most Ágrából ismét elindulunk Delhi felé. Ezen az útvonalon, úgy 50 km-nyire Ágrától fekszik *Mattra* (Muttra) s ez a város megérdemli, hogy foglalkozzunk vele.

Hindu nevének eredeti formája *Mathura* volt és Mathurát, mint az «istenek városát» már Ptolomaiosz is megemlítette. De a város még régebbi múltba tekinthet vissza. A hindu hősregék tudnak róla és a legújabb idők ásatásai igazolták Mattra nagy korát. Ha a legendákat nem vesszük tekintetbe, a történelmi Mattra is legalább harmadfélezer esztendő. A régi város ugyan a mainá

* Hindu tudományos rendfokozatok címei,

távolabb állott a Dzsamnától, de a település vándorlása bizonyára azzal függ össze, hogy a Dzsamna elhagyta egykori medrét.

Mathura az indiai buddhizmusnak is egyik fontos központja volt. *Fa Hien*, a tudós kínai zarándok, aki Kr. u. az V. században bejárta Északindiát, húsz nagy buddhista *vihárát*, vagyis kolostort talált itt. A buddhizmus mindenütt virult Északindiában, de a Kr. u. IX. századtól kezdve megindult hindu ellenhatás erősen csökkentette jelentőségét, majd India nagy részéből fokozatosan kiszorította a közben megmerevedett buddhizmust. Ami megmaradt belőle Indiának ezen a vidékén, annak az első muzulmán hódítók adták meg a kegyelemdöfést. Az iszlám fanatikus bajnokai egy kalap alá vették a buddhizmust a hinduizmussal és mindkettőt pusztították. De a hinduizmus gyökerei mélyen az indiai talajba nyúltak s ezért túlélte az üldöztetés és elnyomatás korszakát.

A mattrai régészeti múzeum (Museum of Archeology) a környéken folytatott ásatások eredményét foglalja össze gyűjteményében. Szobrok, faragványok, töredékek kerültek felszínre s ezek az egymásra következő korszakok legbecsesebb dokumentumai közé tartoznak. Az úgynevezett indo-szkitha uralom (Kr. e. I. század), főleg Kaniska kusán-szkitha király korából pompás buddhista jellegű szobrok vannak itt, többek közt magának Kaniskának, az északi buddhizmus nagy pártfogójának életnagyságú szobra. E korszak plasztikája még a görög hatást mutatja. De a Gupta dinasztia (Kr. u. IV. sz.) uralkodói alatt a hindu kultúra is nagy fellendülését érte meg s ennek a kornak szobrászati maradványai közt igen sok darab mutatja a görögös hatástól mentes, igazi indiai művészet értékeit. A hinduizmus nem ütközött össze a buddhizmussal mindaddig, amíg ez az utóbbi megmaradt azon az úton, amelyet nagy alapítója tűzött ki. Csak amikor az északi formájú buddhizmus, a *mahájana*, hatalmas hierarchikus egyházi szervezetté fejlődött ki és különös előjogokat követelt magának, akkor kezdett felébredni a hindu ellenhatás. Így is évszázadokig tartott, míg az eredeti hindu szellem győzedelmeskedhetett

és diadalát elsősorban Sankarának, a délindiai nagy hindu reformátornak köszönhetette. Sankara bejárta egész Indiát és az ősi hindu tanokat új, a maga idejében modern szellemenben hirdette újra, a Síva-kultuszt és a Védánta-bölcseletet téve tanai középpontjává.

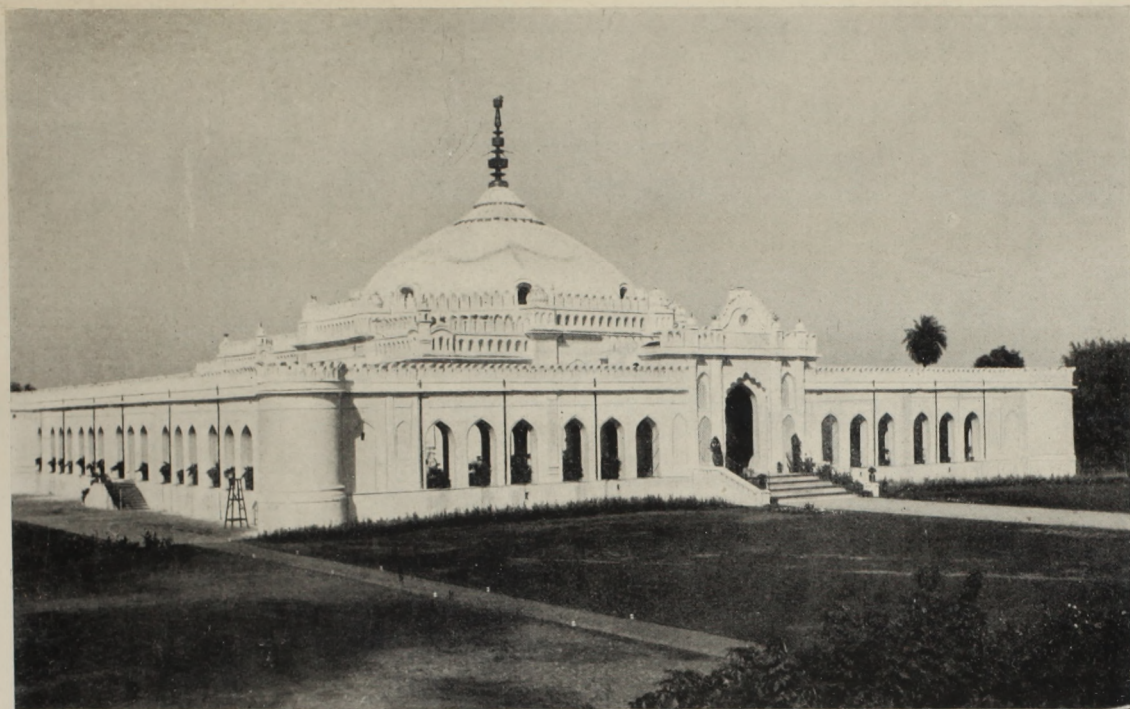
Mattrában a Dzsamna partját hosszú utca szegélyezi és itt lépcsősorok vezetnek a víz színéhez. Ezeket a parti lépcsőket *ghátoknak* nevezik és a hívő hinduk itt végzik vallásos mosakodásukat. Mert a Jamuná — a Dzsamna régi, szanszkrit neve — maga is szent folyam a hinduk szemében, akárcsak a Gangesz, vagy Délindiában a Gódávári. Hiába áll büszkén a városban az Aurangzib építtette nagy vörös mecset, Mattrá a hinduknak ma is Mathura, az istenek szent városa. És a hindu kultúrának egy másik, érdekes és jellemző jelensége is Mattrában él tovább. Ez a népies, de vallásos tárgyú színjátékok kultusza. Mattrá a központja a Lílá-szintársulatoknak, innen indulnak el ezek, hogy bejárják egész Északindiát és felütve vándorszínpadukat minden nagyobb városban eljátsszák az ősi hagyományokon alapuló misztériumokat.

Lílá (játék) a neve ezeknek az archaikus jellegű színműveknek. Van aztán *Rám-Lílá*, ennek hőse Ráma, akiről a Rámájana éposza is szól; és van *Krisna Lílá*, amely Krisnának, a hindu istenembernek történetét jeleníti meg. A hitrege szerint mindketten Visnunak, a hindu Háromság egyik isteni személyének, a Világ Fenntartójának megtestesülései voltak, a Lílák tehát a Visnu-kultuszt szolgálják.

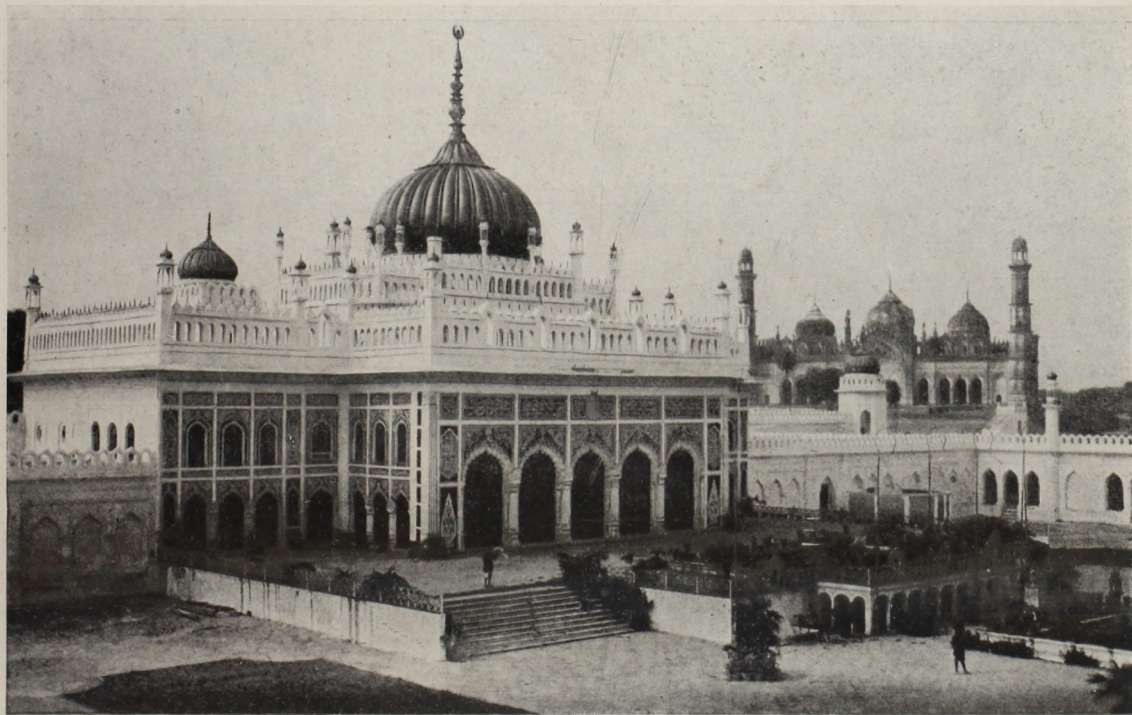
Ahol éppen Lílá-előadások voltak, mindenütt megnéztem. Némelyik társulat egészen modern felszereléssel, szép díszletekkel, gazdag jelmezekkel adja elő a régi misztériumokat. Az előadás melodrámára emlékeztet, a prózai részeket is gyakran halk zene kíséri, aztán gyakran ének és tánc szakítja meg a cselekményt. Egy-egy Lílá több estét tölt be, az összefüggő mű részekre oszlik és egy-egy előadás kb. este kilenc órától hajnali egy, olykor két óráig is tart. A hindu közönség azonban nem fárad bele, elnézné akár reggelig, másnap este aztán újra megjelenik és ismét négy-öt óra hosszat ül helyén, lelkesen követve az előadás minden

részletét, pedig a történetet mind kívülről ismeri már. Igazán vallásos érzés tölti el őket. De ez nem zavarja a közönséget abban, hogy közben a magával hozott elemőzsiát majszolja vagy a szomszédaival beszélgessen. Amikor különösen fontos és szép, vagy mélyértelmű rész következik, mindenki felfigyel és elragadtatott érzéssel félhangosan együtt mondja a jólismert szöveget a színésszel. A Lílák társulataiban nincsenek színésznők; a női szerepeket fiatal emberek vagy fiúk alakítják, sokszor meglepő művészi készséggel, tökéletes illuziót keltve. Ez már a muzulmán uralom emléke. Az iszlám nem tűrte, hogy nők fátyolozatlanul mutogassák magukat a nyilvánosság előtt. A régi hindu világban, a muzulmán korszak előtt, nők is szerepeltek a drámák színpadán. A klasszikus hindu drámát többek közt éppen az jellemzi, hogy csodálatosan szép és finom női szerepek vannak benne, mint például Kálidásza remekművében, a «Sakuntalá»-ban, a világirodalomnak ebben az igazgyöngyében.

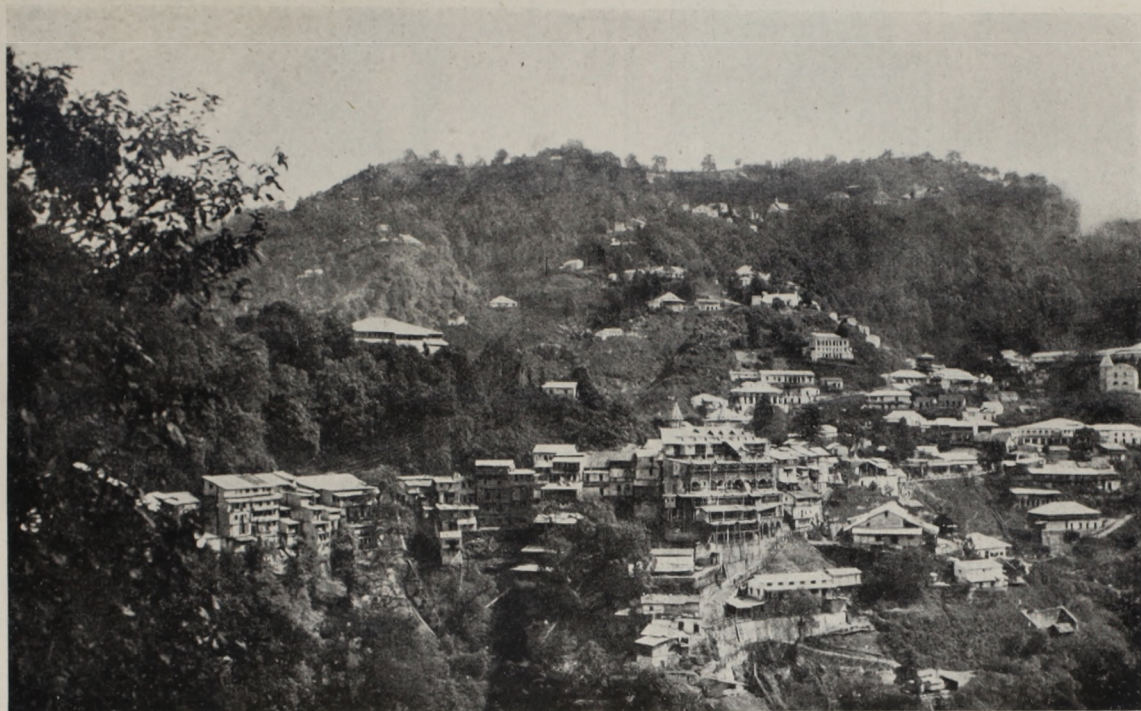
A hindu multnak ma is általános tiszteletben álló szent helye *Brindaban*, körülbelül 10 kilométernyire Mattrától északra, az Ágra-Delhi vasútvonal mellett. A régi szanszkrit név *Vrindavana* («vana»: erdő) és a hitrege szerint Krisna szentelte meg ezt a tájat a Jamuná partján. Krisna élettörténetében sok olyan elem van, amely Jézus gyermekségének történetére emlékeztet. Így például Krisnát is csecsemő korában meg akarta öletni egy gonosz király, — a nagybátyja — de a gyermeket idejekorán elvitték a pásztorok közé és helyette más gyermek vált a hatalmát féltő fejedelem áldozatává. Krisna a Vrindavana erdőség pásztorai közt nőtt fel, maga is pásztor volt gyermekkorában. Csodaszép legendák beszélnek el Krisna életét a pásztorok közt, hogyan játszadozott a *gópikkal*, a pásztorlányakkal. A látszólag szerelmes hangulatú történetek mögött mély jelképes értelem rejtőzik, mert a lányok az emberi lelket fejezik ki, amint sóvárogva vágyódik az ismeretlen, csak sejtve sejtett Istenség után, míg végül az Isten titokzatos hívó szavát követve rátalál és minden vágy örök boldogságban oldódik fel. Brindaban szent

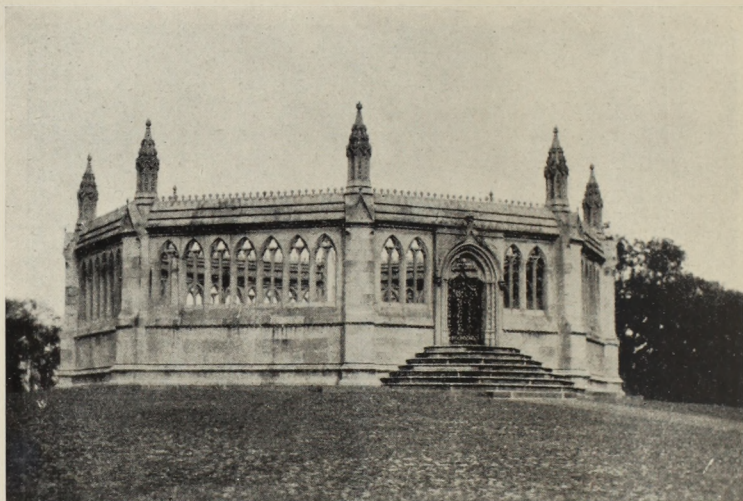
Muzulmán síremlék Lakhnauban.

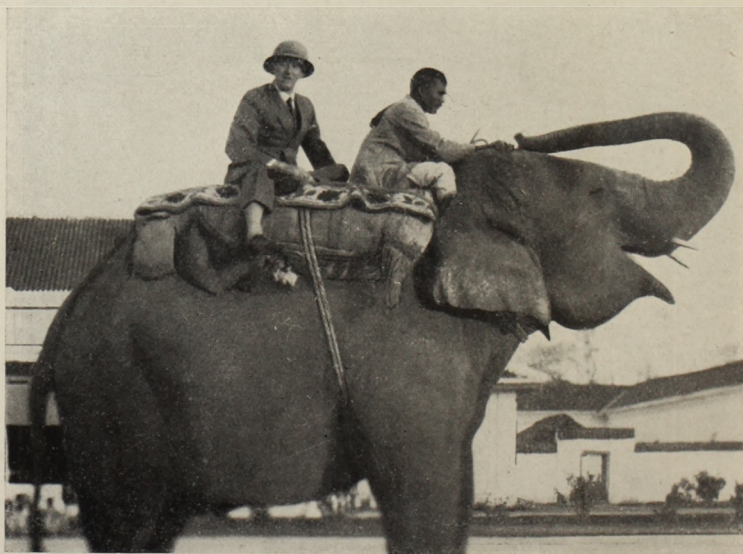
A lakhnauai Husszeinábád kert egyik épülete.

Maszuri (Mussoree) hegyiállomás a Himálaja déli oldalán.

Az 1857-i nagy lázadás áldozatainak síremléke Kanhpurban.

Elefántháton.

környékén hindu templomok és szentélyek egész sora hirdeti Krisna és Visnu kultuszát, de a legtöbb templom újabb keletű, a legrégebb is csak a XVI. századból való, mert a muzulmán vakbuzgóság lerombolta a hindu «bálványimádók» szenthelyeit. A hindu vallásban rejlő életteljes és természetben gyökerező szimbolizmus azonban túlélte az üldöztetést és Krisna napsugaras, szelíd kultusza ma is évente a hívők százezreit vonzza Brindabanba.

Most elhagyjuk a Dzsamna vidékét és keletnek vesszük utunkat. Átkelünk a *Doáb* («Kétvíz»: a Dzsamna és a Gangesz köze) földcsíkján és elérjük a Gangeszt Kanhpurnál. *Kanhpur* (Cawnpore) a brit uralom előtt jelentéktelen városka volt és az audhi navábok (fejedelmek) birtokához tartozott. Az angolok fejlesztették naggyá a várost, amelyet még a XIX. század elején megszereztek. Ma Kanhpur Északindia legnagyobb és legfontosabb ipari központja. Itt dolgozzák fel a hindusztáni síkság egyik legjelentékenyebb terményét, a gyapotot. Több nagy, modern, szövőgyár működik Kanhpurban; pamutkelmék, gyapotszőnyegek (*darri*, angolosan *durrie*), sátoranyag, sátrak és ponyvák, ruházati cikkek készülnek nagy tömegben. A bőrgyártásnak is Kanhpur az egyik legnagyobb indiai centruma. Lószerszám, szíjjak, bőrröndök és cipők kerülnek ki az itteni bőrgyárakból és ipartelepekről.

A város jellege is inkább modern. Ez alatt ugyan nem kell olyan modern jellegű építkezést érteni, mint amilyent Bombay vagy Kalkatta utcáin láthatunk, mert a házak túlnyomórésztben indus jellegűek, de azért már a külsejük elárulja, hogy újabb időkben és gyakorlatias céllal készültek. Nagy üzletházak, irodaépületek szegélyezik a fő utcákat és utakat; három-négyemeletes épületek ezek a földszinten utcahosszat üzlet üzlet mellé sorakozik. Kanhpur üzletei részben egészen modernnek, részben valami sajátságos átmenetet mutatnak a régimódi bazárbolt és a modern üzlethelyiség közt. Igen sok indus kisiparos is dolgozik a boltokhoz csatlakozó műhelyekben. Az egész városban mindig nagy a sürgés-forgás, érezni lehet, hogy az egyébként meglehetősen lassú mozgású, sűrűvérű indusok életrit-

musát a modern ipar szelleme itt fokozott tevékenységre szoktatta.

De a modern gyáripár és nagyszabású kereskedelmi élet előnyös hatásaival együtt a hátrányos hatások is észrevehetők. Ellentétben a régi indus városokkal, Kanhpurban keresve sem találunk szép és művészi részeket, szürke és egyhangú minden; a gyárakban pedig kialakult a bennszülött munkások proletáriátusa. A gyáripár ide és más ipari központokba vonzotta a városi és falusi nép nincstelenjeit, s ezek lassankint kiszakadnak az ősi család vagy kaszt közösségéből. A kaszt sok káros, gátló hatásától ugyan megszabadulnak, de az ősi intézmény előnyeiben sem részesülnek többé. Mert a kaszt — minden örökletes hibája mellett — az összetartozás érzetét tartja ébren tagjaiban, a közösség szelleme útját állja a túlzottan egyéni önösségnek, amellet a kaszt vezetősége mindig gondoskodik dolgozó tagjainak munkalehetőségeiről, a maguk hibáján kívül munka nélkül maradtakat támogatja és ellátja az özvegyeket, árvákat is. A gyári munkásság alacsony értelmiségű rétegekből kerül ki Indiában, az elvesztett kasztszervezetet nem pótolja más, modernebb szervezkedés és a legtöbb indus gyárimunkás a szó szoros értelmében gyökértelenné válik. Ezért aztán egyedül ez a réteg mutatkozik alkalmasnak arra, hogy az India világnézetétől tökéletesen idegen propagandák, mint pl. a kommunizmus, befészkelhessék magukat. Mindamellet a hasonló irányzatok még így sem találnak túlsok követőre, s a kormányzat igyekezete, hogy a munkásság életkörülményeit jobbá tegye és jogos igényeiket biztosítsa, még elejét veheti a felforgató propagandának, amelyet persze — különösen a háborút követő évek forrongó hangulatában — az orosz agitátorok igen szorgalmasan igyekeztek terjeszteni Indiában. India népességének azonban több mint hetven százaléka, közvetlenül vagy közvetve, a földművelésből él, s ez a réteg, amelynek ősi, hagyományos gyökerei vannak India talajában, nem alkalmas arra, hogy a jellegzetesen nyugati propagandák hatást tegyenek rájuk.

A modern gyáripár terjedése az indiai kisipár szem-

pontjából igen káros következményekkel járt. Egyrészt a régi indiai iparágaknak egész sorát végképpen tönkretette, másrészt elszoktatta a «modern eszközökkel» dolgozó iparosság jórészét — főleg a nagyobb városokban — attól, hogy a kaszt-hagyományoknak megfelelő lelkiismeretességgel dolgozzék. A régimódi indus iparos szeretettel, apjától tanult és öröklött odaadással, hivatásának majdnem vállalásos átérzésével készítette ipartermékeit és kasztjának vezetősége — az öttagú *pancsajat* — gondoskodott is arról, hogy a munka minősége ne csökkenjen. A féligmeddig modernnek nevezhető indus iparos azonban már hajlamos arra, hogy a munkát elsiesse, elnagyolja, sőt arra is, hogy jogtalan előnyöket szerezzen magának a rendelő rovására. Ezt a magam kárán is tapasztalhattam nem egyszer, amikor indiai éveim alatt indus iparosokkal dolgoztattam. A régimódi, hagyománytisztelő iparosok többnyire lassan dolgoztak, a határidőt ritkán tartották be, de lelkiismeretes és jó munkát végeztek. Viszont a városbeli, többé-kevésbé «modern» indus iparosokkal többnyire rosszul jártam. Így például éppen Kanhpurban vásároltam egy szép bőrkoffert az egyik kisebb boltban. A bőrönd igazán tetszetős volt és aránylag nem került sokba. Az elengedhetetlen alkudozás után az volt az érzésem, hogy igen jó vásárt csináltam. A szállodában aztán mindjárt átcsomagoltam, mert a velem volt régi bőröndöm már túl volt telítve az útközben vásárolt holmival, sőt külön csomagokat is kellett cipelnem magammal. Amikor aztán a becsomagolt új bőröndöt más helyre akartam tenni, szép bőrfogantyúja egyszerre — a kezemen maradt. A vizsgálat mihamar kiderítette, hogy a külső borítása szépen megvarrt bőrből volt, de belül erős bőr helyett közönséges kéregpapír rejtett. A súly alatt elszakadt a vékony, rávarrt borítóbőr és a fogantyú papirosbele nem bírta el a terhet. Nyomban kicsomagoltam és a kereskedőhöz hajtottam a «bűnjellel». A hindu szíjgyártó sehogyan sem akarta beismerni, hogy valami nem volna rendjén a bőrönddel, de amikor a zsebkésemmel — a kitűnő iparos nem csekély megrökönyödésére — kibontottam a bőrönd két oldalán lévő fogantyúkat és ezekből is előkerült a

papendekli lélek, akkor mentegetődni kezdett, hogy a fogantyúkat «más szíjgyártónál készíttette» és nyilván az a *badmás*, a gazfickó! Nekem ugyan más volt a véleményem, de nem törődtem a dologgal, miután a rajtakapott szíjgyártó azon nyomban kifogástalan fogantyúkkal látta el a bőrröndöt.

A modern ipar és kereskedelem fokozott üzleti tisztességet követel s a keletieknek ezt még meg kell tanulniuk. De csak a modern iparral és kereskedelemmel kapcsolatban, mert ismétlem: a régimódi iparos Indiában csaknem kivétel nélkül becsületes, a kereskedő is, bár ez az utóbbi nem mindig, mert a kereskedelem Indiában a legújabb időkig — sőt indus városkákban ma is — együtt járt a pénzkölcsönző, magyaráz uzsorás mesterségével.

Erdemes erről is megemlékezni, mert igen jellemző az indiai életre. Indiában természetesen csak a legújabb időkben létesültek bankok, pénzüintézetek és takarékpénztárak. Eleinte az angolok hozták létre ezeket az intézményeket, aztán az indusok is követték a példát. De ezek működése még ma is aránylag szűk keretek közt mozog és a nép nagy többsége, a falusi emberek, a földművelők, a kisvárosi iparosság és polgárság nem részesül előnyeiben. Bizonyos kereskedőkasztok — például a *baniák* és *marvárik* — viszont régi idők óta foglalkoztak mellesleg pénzkölcsönzéssel és a nép alacsonyabb rétegeiben ma is ők a pénzreszoruló bankárjai. Klienseik túlnyomórésze közvetlenül vagy közvetve a földből él, a termés igen bizonytalan, hiszen az esőzéstől és még sok más tényezőtől függ, eszerint a pénzkölcsönző nem számíthat egészen megnyugtató biztosítékra. Magas kamatot számít tehát és a többnyire tanulatlan adós aláír mindent, azaz kézjegyével látja el a kötelezvényt. A vége az, hogy aki egyszer kénytelen volt kölcsönt felvenni, többnyire élete végéig nyögheti a terhet. Káros az is, hogy a bankok csak biztosíték mellett és igazoltan komoly célra, például gazdasági beruházásra, építkezésre, stb. adnak pénzt, de a bania vagy a marvári nem törődik azzal, mire kell a kölcsön, sőt nagyon jól tudja, hogy egészen haszontalan célokra fordítják majd a pénzt. Így például

súlyos tétel az egyszerű indusok közt a leányok kiházásítása. A lakodalom hagyományos dolog, a «szokás» általában annyira szent és sérthetetlen, hogy a hinduk sok vidéken istenséggént megszemélyesítve tisztelik a *Daszturt*, a Szokást. A lányos apa kénytelen erején felül költekezni, mert a lakodalomra néhány száz embert kell meghívni, napokon át jól tartani, a menyasszonyt pedig el kell látni kelengyével és hozománnyal. India egyszerű népe nem ok nélkül tartja a legnagyobb sorscsapások egyikének azt, ha valakinek leánygyermekai vannak... A lakodalom szám-talan esetben tönkrejuttatja a leány apját és családját, mert a bania szívesen ad pénzt ilyen célra, de aztán évtizedeken át szorongatja a boldogtalan áldozatot, aki esetleg élete végéig sem tudja leróni adósságát.

Kanhpurban a hindúk szent folyamába gyáarak szenny-víze ömlik s a gépek zaja az elkerülhetetlen jövő átalakulásait hirdeti. De Indiát nem fenyegeti a veszély, hogy túlságosan eliparosodik. Mondottuk, hogy lakosainak csaknem háromnegyed része földművelő, vagy olyan kisiparos, aki megélhetésének tekintélyes részét mellesleg földműveléssel biztosítja. A birtokrendszer olyan, hogy modern értelemben vett nagybirtok-üzemek nem keletkezhetnek s ha a jövőben az indiai kormányzat kénytelen lesz új rendezést bevezetni, akkor is valószínű, hogy inkább kisbirtokos vagy kisbérlő szövetkezetek fognak előállni, amelyek közösen kezelik és művelik majd az egyesített területet. Különben a földbirtokról és a hindusztáni kiscgazdák helyzetéről még majd szó lesz, amikor kimegyünk a vidékre, a falvakba.

A gyáripár Indiában még igen nagyot fejlődhet, anélkül, hogy az ország túlnyomóan földművelő jellegét befolyásolná. Egyenlőre például Északindia egyik legfontosabb termékét, a cukornádat, nem tudják egészen feldolgozni a belföldi cukorgyáarak. Ha több ilyen gyár létesül, ez nem okoz hátrányt, hanem ellenkezőleg, fokozottabb cukornád-termelést fog lehetővé tenni. Manapság a cukornád nagy részét falusi kisüzemekben, ósdi módszerekkel főzik ki barna, ragacsos nyerscukorrá s a nép így fogyasztja, de a

cukornádérés idején Északindia népességének egyik fő-tápláléka a nyers cukornád. Ennek szemmel látható jeleivel találkozunk mindenfelé. A vasúton utazó, vagy akár szekéren járó egyszerű indusok ilyenkor jóformán nem is visznek magukkal más elemózsiát, mint néhány hosszú szál cukornádat.

Az avatatlan idegen eleinte nem érti, miért utazik mindenki hat-nyolc hosszú, zöldes nádbottal, amelyet összekötözve cipel a hátán, vagy állít a vasúti kocsi sarkába. Amikor aztán az utas megéhezik, levág egy darab nádat, lehántja, kis korongokra vagdalja s a darabokat addig rágja, szopogatja, míg csak a pusztá fehér rost marad vissza. Ezt zavartalanul kiköpi, akárhová. A városbeli egyszerű nép is egész nap cukornádat majszol ilyenkor s az utcákat éppen úgy födi a kiköpött fehér rosthalmaz, mint a vasúti állomások platformjait vagy akár a harmadosztályú kocsik padlóját. De finomított, kész cukrot a nép aránytalanul csekély mennyiségben fogyaszt, pedig a teaivás rohamos terjedésével a cukorfogyasztás is terjed. Annak ellenére, hogy India cukornád- és répatermése bőven fedezhetné akár a megnövekedett cukorfogyasztás igényeit, ma még külföldről — többek közt Magyarországról is — importálnak Indiába finomított gyári cukrot. Hasonlóan áll a dolog a gyapottal. Bár vannak nagy gyapotszövő gyárak, az ipari termelés még távolról sem felel meg a gyapottermés arányainak, vagy a kész gyapotkelmeszükségletnek. Sokkal több gyár működhetne, ha az indiai gyapotot a belföldön dolgoznák fel és a belföldi ipar látná el készárúval az indus népet. De a gyapot tekintélyes része külföldre, elsősorban Angolországba kerül, ott nagyarányú gyáripárt táplál, aztán mint kész kelmeárú jut vissza az indiai piacra. Angol érdekek szempontjából ez nagyon jól van, de India népének fontosabb érdeke lenne, hogy a belföldön, belföldi munkaerővel feldolgozott gyapotárút olcsón hozhassa a belföldi piacra. Egyelőre India még főleg csak nyerstermékek óriási forrása a külföld részére, s a külföldi készárúnak ugyancsak óriási fogyasztópiaca. A gyáripár tehát még rendkívül nagy mértékben fejlődhet és növeked-

het anélkül, hogy Indiának egészségtelen túlindusztrializálódástól kellene tartania.

Hasonló elgondolás hozta létre a Gándhi-féle fonás és szövés, a «Csarkha» (rokka) mozgalmát. Régebben, a modern angol gyáripár beleszólása előtt Indiában a köznép, a földművelők szorgalmasan űzték a házi fonást és szövést. Ideje van erre az indus köznépnak. Ezzel ellátta kelmeszükségletét, sőt az esetleges többletet valamelyik közeli város piacán értékesíthette, vagy a boltosnál becsereélhette. Nagy tétel volt ez a szegény nép gazdasági életében. Az olcsó és szemre talán tetszetősebb angol gyári kelmék aztán fokozatosan kivégezték nemcsak a régi háziipart, hanem az ókor óta világhírű indiai szövőipart s a takácsok kasztjait is. A kenyérüket vesztett takácsokat, kelmeárusokat és más, e szakmával kapcsolatban dolgozókat — kelmefestőket, stb. — csak csekély mértékben kárpótolhatta az, hogy később, évtizedek múlva végre Indiában is létesültek szövőgyárak s ezekben a megtizedelt szakma munkásainak egy csekély része elhelyezkedhetett, természetesen sokkal mostohább feltételek mellett. A Gándhi-féle mozgalom egyrészt a köznép gazdasági előnyét tartotta szem előtt, de persze az angol árú behozatala és indiai eladása ellen is irányult. Feltétlenül eredményes volt, mert a *khaddar* (házi szőttés) egész Indiában elterjedt és ma már olyan nemzeti szövőüzemek is vannak, amelyek époly elsőrangú és szép anyagot állítanak elő, mint aminőket egykor régen a híres indus takácsok készítettek.

Kanhpur, a modern, angolos szellemű iparváros sok ilyen gondolatot ébreszt. De a britindiai uralom minden problémájával kapcsolatban el kell itt gondolkoznia annak, aki hajlandó elmélkedni. Kanhpur őrzi az angol-indus elmentétek legtragikusabb emlékeit. Itt robbant ki a régi feszültség a legvéresebb és legszörnyűbb eseményekben. A *Mutiny Memorial* — a Lázadás Emlékműve — beszél erről.

Az emlékmű nagy díszkert közepén áll, a városon kívül. Gótikus kőkerítés veszi körül az emlékmű szoboralakját, a béke olajágát tartó angyalt, aki fölé a béke és

egyetértés jelképe, a kereszt emelkedik. A mű angol tervezői helyesen fogták fel az eszmét, amidőn a megbékélés mindent feledtető emblémáját állították a keserű és tragikus események színhelyére.

Amikor a már többször említett britindiai katonai lázadás, a *Sepoy Mutiny* 1857-ben kitört, a legtöbb bennszülött csapat megtagadta az engedelmességet és vagy leöldöste tisztjeit, vagy elvonult a helyőrségi városból, hogy Delhibe, a lázadás központjába marsoljon. Némely helyőrség angol tisztjei, tisztviselői és polgári lakosai, asszonyostól, gyermekestől, bevették magukat az erődbe, vagy ahol ilyen nem volt, hevenyében megerősítették az angol városrészt vagy a kormányzati épületeket és hónapokig állták az ostromot. A legtöbb ilyen szorult helyzetben lévő csoportot a brit seregek még idejében felszabadították, de volt olyan is, amelynek a sors szomorú véget szánt.

Említettük, hogy közvetlenül a brit térhódítás előtt a maráthák fennhatósága már Északindiára is kiterjedt, s a marátha *pészvák* (bráhma-főminiszterek) vezetése alatt álló hindu szövetség csaknem egész Indiát hatalmába kerítette. Bár a perzsa Nadir Sáh inváziós hadserege súlyos vereséget mért a maráthákra Delhi közelében, a marátha előretörésnek valójában mégis a brit hódítás vált a végétévé. A XIX. század első felében a brit fegyverek egész Indiában háttérbe szorították a marátha törekvéseket. II. Badzsi Ráo pészva kénytelen volt lemondani minden igényéről és angol kegydíjon élt haláláig. Ennek az utolsó pészvának volt egy fogadott fia, *Dhundu Pant*, akit családi hagyomány szerint *Náná Szahéb*nek neveztek. Náná Szahéb Bithurban, Kanhpur közelében lakott és a nép nagy tiszteletben tartotta, mint a marátha hatalom «jogfosztott» utódját. Náná Szahéb igényt tartott nevelőapjának, II. Badzsi Ráo-nak a kegydíjára, de a brit kormányzat nem szavazta meg ezt neki, hiszen csak fogadott fiú volt. Innen eredt Náná Szahéb engesztelhetetlen gyűlölete az angolokkal szemben, de kétségtelen, hogy a maga indus szempontjából érthető nemzeti érzés is hozzájárult ahhoz, hogy minden eszközzel az idegen uralom megtörésére igyekezzék. Emlí-

tettük föntebb, hogy a Brit Keletindiai Társaság kormányzati rendszere joggal hívhatta ki India elégedetlenségét, mert minden volt, csak méltányos és igazságos nem. Sajnos, mint az elszabadult indulatok kitörésekor általában történni szokott, az indus felkelés gyűlölethulláma nem a vétkeket söpörte el, hanem ártatlanok százaira sújtott le. A brit szolgálatban álló bennszülött katonaság soraiban már régóta forrt az elégedetlenség. Ezt aztán tények és még lelkiismeretlen propaganda is elősegítették. A hindukból és muzulmánokból álló ezrekben elterjedt a híresztelés, hogy az akkoriban bevezetett újfajta töltényeket disznózsírral és marhafaggyúval kenték meg. A töltények papírosburkolatát az akkori eljárás szerint a katonának foggal kellett leszákítania. A disznózsír vagy marhafaggyú ilyen módon súlyos vallási megbotránkozás okává vált. A hinduk szemében mindkét állati termék rituálisan tisztátalan, a muzulmán pedig a disznózsírtól írtózik. Ilyen látszólag csekély okból robbant ki a lázadás, de ez igazában csak az okok egyike volt. A brit uralom Indiaszerte gyűlöletet váltott ki s mihelyt betelt a mérték, a lázadó csapatok a nép széles rétegeinek és nem egy színleg behódolt fejedelemnek rokonszenvére számíthattak. A felkelés élére Náná Szahéb állt. Szerencséje volt még az angoloknak, hogy sem Náná Szahéb, sem a lázadók más vezetői nem voltak tehetséges hadvezérek. Az angolok csak a csekélyszámú brit csapatokra számíthattak volna, ha a szikhekből toborzott ezrek nem bizonyulnak hűségeseeknek. De a harcias, becsületes szikhek hívek maradtak és nagy mértékben nekik volt köszönhető, hogy a maroknyi indiai angolság nem veszett el akkor egy szálíg. Még így is végveszély fenyegette az indiai angolok életét, a brit uralommal együtt, de a tehetségtelen vezetés folytán a lázadók az első időben nem használták ki a helyzet előnyeit, hanem Delhibe vonultak és ott egyesültek. Mire a lázadó seregek sorra ostrom alá vették az angol helyőrségeket, ezeknek idejük volt valamennyire fölkészülniük.

A kanhpuri helyőrség parancsnoka, Sir Hugh Wheeler, minden készletet, lőszert, élelmiszert a folyam közelében álló két laktanyaépületbe hordatott és a helyet földhányá-

sokkal, hevenyészett sáncokkal erősítette meg. Annyira bízott a helyzetben, hogy még ő küldött segélycsapatot a szorongatott Lakhnauba (Lucknow). A bennszülött csapatok — három gyalog- és egy lovasezred — fellázadtak és elvonultak, csak nyolcvan indus katona maradt Kanhpurban s ezek hűségesen kitartottak a szomorú végig. Június 6-án megkezdődött az ostrom. Kétszáz angol katona és harminc tiszt, meg a nyolcvan hű bennszülött szipái (*sepoj*) tartotta a gyenge földvárat. Az angol polgári személyek is fegyvert fogtak. Az eleség fogyott, hiszen az asszonyok és gyermekek is az erődben kerestek menedéket. Még így is húsz napon át keményen kitartott a kis csoport, de akkorra kifogyott az élelmiszer. A lázadók ágyúkkal lőtték a nyomorúságos földsáncokat és a két épületet. Az egyik laktanya kigyulladt és leégett. Hiába intézett sikeres kirohanást egy kis angol osztag, ez már nem változtathatott a kétségbeesett helyzeten. Június 25-én Náná Szahéb szabad elvonulást ajánlott fel a védekezőknek és megígérte, hogy bántatlanul hagyhatják el Kanhpurt, sőt bárkákat bocsát rendelkezésükre a Gangeszen. 27-én a még életben maradtak kivonultak és bárkára szálltak. Négyszázötvenen voltak. Mihelyt mindnyájan benn voltak a bárkában, egyszerre megszólaltak a lázadók fegyverei, gyilkos kartács és puskatűz zúdult a védtelen emberekre. Náná Szahéb parancsára azonban megkímélték a nőket és gyermekeket. Ezekből százhuszonötöt fogolyként vittek vissza Kanhpurba és bezárták őket egy kis épületbe. Sokan megsebesültek közülük és pár nap alatt a foglyok jó negyedrésze meghalt. Ekkor a lázadók hírért vették, hogy erős angol és szikh felmentő sereg közeledik Allahábád felől. A lázadók elébük mentek és megütköztek a felmentőkkel, de súlyos vereséget szenvedtek. Talán ez a vereség s a mindenfelől érkező kedvezőtlen hírek gerjesztették eszeveszett dühre a lázadókat, elég az hozzá, hogy Náná Szahéb elrendelte az angol foglyok kivégzését. Jellemző, hogy még a lázadó sorkatonaság sem vállalkozott a védtelen nők és gyermekek kiirtására; a kis épületbe vezényelt osztag katonái a mennyezet felé tüzeltek. Gyűlevész bandára, csavargó gazfickókra és más hasonló

semmirekelőkre bízták hát a véres munkát, s ezek el is végezték. A legyilkolt nőket és gyermekeket a közeli mély kútba dobálták és a kutat beföldelték.

A helyőrség sorsa beteljesedett, de Kanhpur még látott véres harcokat 1857 végefelé, amikor az angol sereg a város közelében végleg megtörte a felkelők ellenállását.

Ennek a sötét eseménynek emlékét őrzi a Mutiny Memorial, amelyet az áldozatok sírjául szolgáló egykori kút fölé épített a brit kegyelet. Az emlékművet és a kertet öreg szikh veterán őrzi, ez vezeti be a látogatókat és magyarázza el a hely jelentőségét. Említettük, hogy a szikhek hűségesen kitartottak az angolok mellett, s valószínűleg kitüntetés, hogy a Mutiny Memorial őrét a kiszolgált szikh katonák közül szokták kiválasztani. A hinduk és a muzulmánok nem jó szemmel néznek erre az emlékműre. Talán bevallatlanul is érzik, hogy az események emléke nem vet előnyös fény felkelő elődeikre, vagy sérelmesnek tartják az idegen uralom apothéózisát. Sok hinduval beszéltem, akik felháborodottan emlegették, hogy az angolok befeketítették Náná Száhib emlékét, minden aljasságot ráfogtak, pedig a lázadók vezére »igazi nemzeti hős» és kiváló, magasztos lelkű férfi volt. Bizonyos, hogy a krónika igen ellentétes vonásokkal jellemzi Náná Száhibot és rokonszenves vonásokkal is találkozzunk történetében. De tagadhatatlan, hogy a mi nyugati felfogásunk szerint illojális módon viselkedett a kanhpuri angolokkal szemben, vagy legalább is túrte, hogy hitszegő módon bánjanak el velük. A Mutiny leverése után a vezér nyomtalanul eltűnt, senki sem látta többé. Ma is él még a hinduk közt a legenda, hogy Náná Száhib a végső vereség után elbujdosott, a nepáli hegyek közt vezeklővé vált és mint világtól elfordult *szádhu* (szent) fejezte be életét. Aki ismeri a hindu lélek végletes hangulatváltozásait és egészen rendkívüli lehetőségeit, nem tarthatja képtelenségnek ezt a verziót.

Delhitől 70 km-re északkeletnek, a Doáb (Kétfolyóköz) területén fekszik *Mirat* (Meerut) városa, ahol az 1857-iki lázadás tulajdonképpen kezdődött. Nincs benne sok látnivaló, inkább mint katonai táborhely jelentékeny.

Legrégibb hindu műemléke a *Balésvar Náth* templom, ezt még a muzulmán hódítás kora előtt építették. A muzulmán idők emlékét több épület őrzi, köztük a Dzsama Maszdzsid, a szokásos nagymecset ; ezt még a XI. században emelte Mahmud Ghazni hadvezére s Humájun nagymogul hozatta rendbe a XVI. században.

Mielőtt folytatnók utunkat a Gangesz mentén lefelé, tegyünk egy kirándulást fel északra és nézzük meg a hindusztáni síkságot szegélyező hegyvidéket. Északindia minden részének megvan a maga mögöttes hegyvidéke, s ennek fontos szerep jut a forró és az esős évszakban. Delhiből és a déli Pandzsábból a síkság elviselhetetlen forrósága és szörnyű esőzése elől a kormányhivatalok és a tehetősebb magánemberek Szimlába, ebbe a kétezer méter magasan fekvő himálajai városba menekülnek ; ugyanígy a hindusztáni síkság középső területeinek is megvan a maguk hegyi menedékhelye. Sőt több is van : *Maszuri* (Mussoree), *Déhra Dun* és *Naini Tal*.

Amint a Mirat-Szaharanpur vasútvonalon észak felé haladunk, felmagasodik előttünk a Himálaja óriási hegyfala. Szaharanpurban aztán átszállunk, majd újabb átszállással eljutunk *Hardvár*ba. Hardvár a felső Gangesz mellett fekszik és igen fontos hely a hinduság szempontjából. A szent folyam mellett néhány különösen szent pont van, mert ott a hinduk szerint a folyam csodatévő ereje még fokozottabban érvényesül. Ilyen rendkívül szent jelentőségű hely a Gangesz forrásvidékén *Bhádrináth*, de még nagyobb jelentőségű Hardvár. Földrajzilag ez a pont jelzi a helyet, ahol a Gangesz a hegyvidékről kilép a hindusztáni síkságra. Hardvár maga éppen annak a hegyszorosnak a kapujában áll, amelyen keresztül a Gangesz a síkságra lép. A hinduk szent folyama itt egyszerre felsőszakasz jellegűből alsószakasz jellegűvé változik. Szétterülve és több ágra oszolva kisebb-nagyobb szigeteket épített. A városka maga nem nagy és nem is volna jelentékeny, ha a folyam jellegváltozása nem terelte volna a hívő hinduk figyelmét már évezredekkel ezelőtt erre a pontra. Régesrégén még *Kapila* vagy *Gupila* volt a neve, mert a hagyomány szerint itt élt Kapila, a nagy

szent. A környék egyik pontja ma is őrzi ennek emlékét, *Kapilaszháná*-nak, «Kapila helyének» nevezik. A város jelenlegi neve a XV. századból ered és Visnu főisten egyik nevére utal: *Hari kapuja*.* A visnuizmus abban az időben nagy lendületet vett Északindiában, de egyébként a Gangesz elsősorban *Síva* kultuszával kapcsolódik, hiszen a hitrege szerint Síva hozta le a «Mennyei Gangát» — a Tejutat — a földre s az ő fejről hullott alá a szent folyó a Himálaja hegyeire. A hely szent jelentősége is Síva kultuszával áll összefüggésben s központja a Gangeszparton álló nagy Gangádvára (a Gangesz kapuja) templom.

Az évi hindu ünnepek idején az egyébként csendes és jelentéktelen városka egyszerre nagy sürgésforgás és zajló élet színhelyévé válik. Hindu zárandokok ezrei és tízezrei érkeznek ilyenkor Haradvárba, hogy végigjárják a templomokat és szentélyeket, de még inkább azért, hogy megfürödjenek a mindent megtisztító, szent folyam vizében. Régebben nem egyszer komoly szerencsétlenségek is történtek itt, amikor a fanatikus lázban égő hívők tömege fékvesztetten rohant a vízbe «a legszerencsésebb pillanatban», amelyet a papok állapítottak meg, letaposták vagy a mélyebb vízbe szorították a már vízben lévőket, úgyhogy például 1819-ben közel ötödfélszáz ember lelte így halálát. Igaz, hogy a hinduk szerint ez nem számított különös szerencsétlenségnek, mert Síva szent helyén, s a szent folyó által elveszni szinte különös kegyelem jele volt. Mindamelett az angolok utóbb gondosan kiépítették a gangeszparti ghát-ot, a lépcsősorokkal ellátott partvonalat, úgyhogy ma még a legnagyobb tömegek is elérnek és nem történnek többé sajnálatos balesetek. Fokozottan szükség van az elővigyázatosságra tizenkét évenként, amikor a Jupiter bolygó újra meg újra a Vízöntő jegyébe lép: ez rendkívüli ünnepi alkalom s ilyenkor tartják az úgynevezett *Kumbhméla* ünnepét. Sajnos, Indiában töltött éveim alatt nem került sor erre az ünnepre, illetve éppen odaérkezésem előtt két hónappal volt a Kumbh-méla ideje; tizenkét évig

* Tulajdonképpen *Haradvára* vagy *Hariadvára*.

várnom kellett volna tehát a legközelebbi alkalomra. De egy hindu jóbarátom, aki a nagy ünnepet Hardvárban töltötte, élénk színekkel ecsetelte előttem az odaöznlő tömegeket. A vasúttársaság hatalmas pályaudvart építtetett Hardvárban, bár erre csak a nagy ünnepek idején van szükség, mert máskülönben szerény a forgalom. Az évi ünnepeken, de még inkább a tizenkét évenként ismétlődő nagy ünnepen igazán elképzelhetetlen tömeg rohanja meg a szent helyet. A legutóbbi két Kumbh-méla alkalmával (1926 és 1938 tavaszán) félmilliónál több zarándok merült a nagy napon a szent habokba! Most már persze békésebben mennek a dolgok, de régen, amikor még a modern kormányzat és szemfüles rendőrség nem léphetett közbe, véres események is kísérelték az ilyen ünnepeket. Így például feljegyezték, hogy 1760-ban két vetélkedő szekta valósággal megütközött Hardvárban és állítólag tizennyolcezer ember lelte halálát, 1795-ben pedig szikh zarándokok ötszáz hindut öltek meg. A szikhek ugyan nem tartoznak a hindu vallás keretébe, de sok hindu hagyományt megőriztek és a Gangeszt ők is szent folyónak tekintik.

A hardvári nagy ünnepek tavasszal, április-májusban — a hindu naptár *Vaisakha*-havában — mennek végbe, s ilyenkor a hindusztáni síkságon már kegyetlen hőség uralkodik. A forró napfényben fürdő szenthelyről, immár a hűsebb hegyvidéken át, vezet az út a főntebb említett hegyiállomások egyike, *Déhra Dun* felé. Szelíden emelkedő dombokon át visz fel a vasút a kb. 700 m. tengerszint fölötti magasságban fekvő *Déhra Dunig*. A hőség érezhetően enyhül már ebben a magasságban is, de még magasabbra kell mennünk, hogy a kínzó, fülledt forróságtól egészen megszabaduljunk. *Déhra Dun* még csak félig nevezhető hegyi állomásnak. Legfontosabb intézménye a katonaiskola. Indus ifjakat készítenek elő benne, hogy aztán angolországi katonaiskolába kerülhessenek.

*Déhra Dun*ból Rádzspuron keresztül visz az erdei, meredeken emelkedő kocsí-, illetve ma már autótút *Maszuriba*. Maszuri már igazi hegyiállomás (Hill Station), akárcsak Szimla. 1900 m átlagmagasságban terül el a tengerszint

fölött. A hegyháton lombos ligetek közt emelkednek a város házai. A hőség elől biztos védelmet talál itt a látogató, de az esős évszak áldásaiból bőven kijut Maszurinak is. Mondottuk bevezetőben, hogy az esős évszak monszunfelhői feltorlódnak a Himálaja déli falán és itt hullatják el megmaradt víztartalmukat, s ezért a hegylánc déli oldalán igen erős a csapadék. De legalább nem járul az esőhöz a síkság ideggyötrő, gőzös hősége.

Naini Tal, a hindusztáni síkságot északról szegélyező hegyvidék harmadik s talán legszebb hegyiállomása, meszszebb, Déhra Duntól délnyugatra fekszik. Vasúton Muradábád felől lehet megközelíteni. *Naini Tal* szép kis hegyi tó katlanában terül el, csaknem 2000 m átlagmagasságban. Felsőien szép a környéke, s a katlanban fekvő települést a környező magaslatok jól megvédik a gyakori és erős himálajai szelektől. De más veszedelmek is fenyegethetik az ilyen hegyi telepet. *Naini Tal* fekvése, az esős évszak hatásaival karöltve, egyszer már igen súlyos szerencsétlenség okozójává lett. 1880 szeptember 18-án délelőtt a tó északi oldalán emelkedő, különálló meredek hegyoldalnak egy darabja levált és kisebbméretű földcsuszamlással az alant elterülő szálloda melléképületeire zuhant. Néhány embert betemetett a hegyomlás és azonnal katonai csapatok siettek a helyszínére, hogy hozzálássanak a mentő munkálatokhoz. Javában folyt a munka és természetesen nagy néptömeg verődött össze a szerencsétlenség helyén, amikor kora délután az egész meredek hegyoldal és szirtfal aláomlott és óriási földtömeggel temette el a szállodát, a környező épületeket, a dolgozó katonaságot és a területen összeverődött embereket. Mentésre gondolni sem lehetett, élő ember nem került többé elő az iszonyú sírhalom alól.

Hasonló földcsuszamlások és hegyomlások nagyon gyakoriak a Himálaja déli oldalában, mert a hónapokig tartó esőzés, meg előzőleg a tavaszi hóolvadás alázóduló vízei, fellazítják a lejtők talaját. A lakott helyeken, különösen a fontos telepeken persze ritkán fordulnak elő ilyen nagy szerencsétlenségek, mert a település már eleve a kevésbé veszélyeztetett területeken jött létre és mert biztosító mun-

kálatokkal védekeznek a földomlások ellen. A naini-tali istencsapása kivételes esemény volt és azóta fokozott gonddal őrködnek azon, hogy ilyesmi ne ismétlődhessék többé.

A hegyi állomások a britindiai angol lakosság valóságos szanatóriumai. A hosszas tartózkodás az indiai síkvidékeken előbb-utóbb káros hatással van az európai emberre, ha még oly szívós és edzett is. Főleg az esős évszak klimatikus hatásai veszélyeztetik egészségüket, bár a forró, száraz évszak rendkívüli hősege is lankasztja a nem akklimatizált ember életműködéseit. Az északi síkvidékeken, a Pandzsábben és a Gangesz-lapályon is otthonos a malária. Mindezek ellenében a legbiztosabb menedék a magas hegyvidéki éghajlat, s akinek az egészségét, ellenállóerejét kezdte a síkság forrósága és esőzése, azok is a hegyvidéken találhatnak legbiztosabban gyógyulást. Az angolok már több mint egy évszázaddal ezelőtt rájöttek arra, hogy feltétlen szükségük van ilyen hegyi üdülőtelepekre és az említett állomásokat, a környező területtel együtt 1815-ben vették el Nepáltól, ahová azelőtt tartoztak. Nepál lakói, a vitéz gurkhák, keményen harcoltak, de a háború az angolok győzelmével végződött. Nepál azonban, bár az említett határvidékekről lemondott, megőrizte függetlenségét és mainapig is külön helyet foglal el a britindiai impérium hűbéres államai közt. A brit területeken lakó gurkhákból pedig ezredeket alakítottak s a keménykötésű, mokány kis harcosok a legkiválóbb indiai csapatok sorába tartoznak. Szerepeltek annakidején a világháborúban is, és ott a németek is respektálták a veszedelmes *kukri*-t, a gurkhák nagy, görbe kését, nemzeti fegyverüket. De a himálajabeli vitézek nem jól bírták az északi éghajlatot meg a szokatlan élelmezést, s ezért később már csak a Dardanellák mellett vagy a mezopotámiai hadszíntéren alkalmazták őket.

Benáreszi partrészlet.

Ájtatos fürdőzők a Gangeszben.

Dharamsala (zarándokház) a benáreszi Gangeszparton.

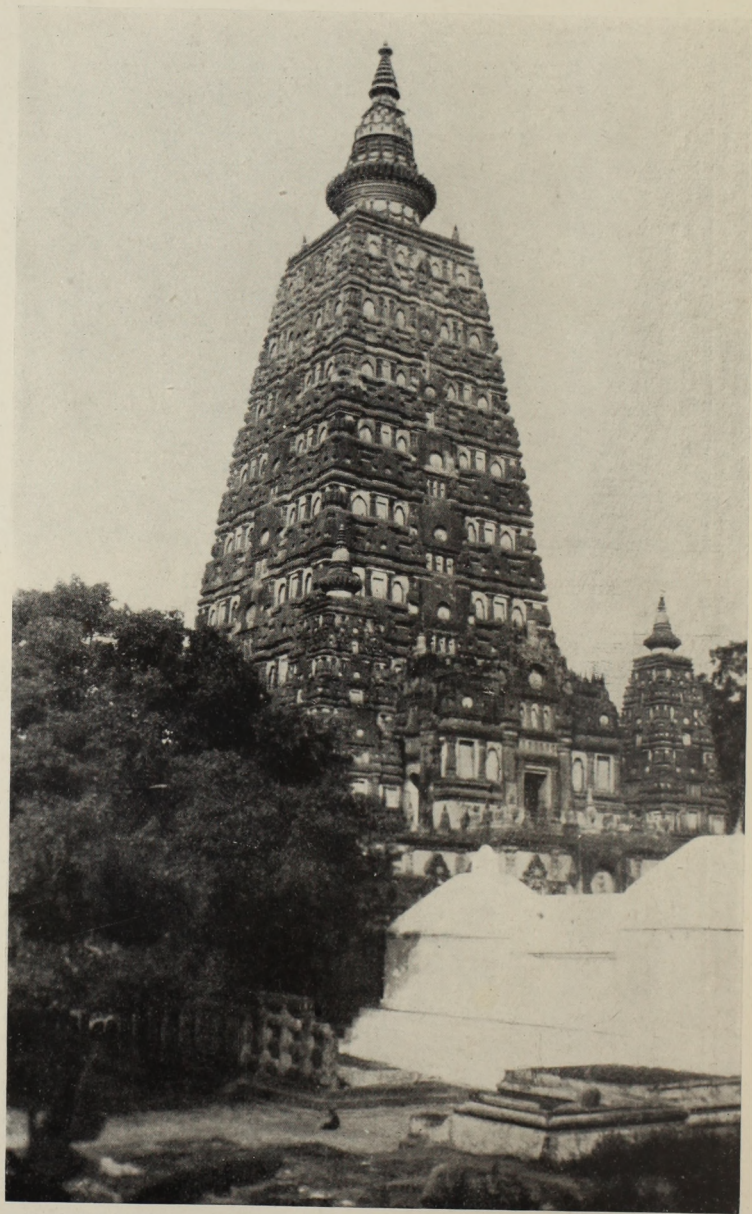
Halottégetés a Gangeszparton.

Aurangzib nagymogul mecsetje Benáreszben.

Kígyóbűvölők.

A buddh-gajai nagy pagoda.

VIII.

Lakhnau és a Gógra lapálya.

Most a Gangesztől északra elterülő síkvidéken indulunk el délkelet felé. Ennek a területnek legfontosabb városa *Lakhnau* (angolosan Lucknow), a Gangesz egyik kisebb mellékfolyója, a *Gumti* partján.

Lakhnau valamikor *Audh* fejedelemség székhelye volt, Audh pedig fontos szerepet játszott a történelem folyamán, különösen a mogulbirodalom hanyatlásának korában, tehát a XVIII. században. Az audhi navábok — muzulmán hercegek — már csak névleg tartoztak a mogul fennhatóság alá, a valóságban független királyokká lettek. De Lakhnau fennállott már a muzulmán világ előtt is, amit nevének hindu eredete bizonyít; valamikor *Laksmanpur* volt a neve. Audh pedig az ősi *Ajódhja* névből ered; Ajódhja volt a regebeli Ráma országa. A város azonban a már említett korszakban emelkedett különösebb jelentőségre s ma is gazdag, érdekes, fejlődő település. A negyedik audhi uralkodó, Aszaf-ud-Daula, a XVIII. század végéig tette át fejedelmi székhelyét az addigi Faizábádból Lakhnauba s ettől az időtől fogva Lakhnau rohamos fejlődésnek indult. Ez nyilván földrajzi fekvésének s az ebből folyó gazdasági lehetőségnek volt köszönhető, mert az audhi uralkodók, az elsőket kivéve, általában meglehetősen hitvány emberek voltak, a nép kizsákmányolásán és egyéni kedvteléseiken felül édeskevés dologgal törődtek.

Alkotásaik, Lakhnau műemlékei is kifejezik ennek a kornak, valamint létrehozóinak jellemét. Az indiai muzulmán alkotások fénykora ekkor már letűnt s ahogyan a muzulmán hatalom lehanyatlott, ugyanúgy az alkotószellem is elcsökevényesedett. Csak helyel-közzel találunk itt épületeket, amelyek az egykori nagyvonalúságra emlékeztetnek. Delhi és Ágra műremekeinek mását hiába keresnők Lakhnauban. A legtöbb építmény úgy viszonylik a mogul korszak nagyszerű műveihez, mint valami torta-

dísznek szánt cukorpalota a komoly architektúrához. Egyedül a még fennmaradt magasrendű perzsaszellemű kultúrának köszönhető, hogy a magukbanvéve általában jelentéktelen lakhnai épületek mégis művésziessé színezték őket. Ha erő nem is, de annyi művészi érzék és finom kultúra — bár elpuhult kultúra — volt még a XVIII. századbéli India muzulmán uraiban és építőiben, hogy kisszerű, vagy erőtlenné műveiket legalább tetszetősre, ízlésesre tudták formálni. Így aztán Lakhnau építészeti látnivalói sem szemérmesek, ízléstelenek vagy bosszantók, sőt helyenkint — például a Husszeinábád-kertben — együttesen igazán szépen hatnak.

A város nagyobbik és régebbi része a Gumti folyó déli oldalán terül el. Legérdekesebb a *Husszeinábád Imámbara* környéke, a város északnyugati szélén.

A *Maccshi Bhaván* nevű négyszögletes, zárt térségre lépve határozottan imponáló látványként magasodik elé a tér egyik oldalán álló Imámbara. Amolyan félig mecset, félig síremlék jellegű építmény ez, a már említett Aszaf-ud-Daula fejedelem építtette s az ő teste nyugszik benne. Maga az épület nem vetekedhetik ugyan a nagyszerű mogul alkotásokkal, de szerencsés ötlet volt, hogy magas és széles lépcsősor tetejére helyezték, így a lépcsők fölé emelkedő épület mégis hatásos és nagyoyszabású benyomást tesz, mint hogyha a talaj szintjében állna. A zárt négyszögön túl, fallal kerítve, hatalmas és tényleg szép kert, a *Husszeinábád-Bágh* terül el. Itt figyelhetjük meg azt a művészi összhatást, amelyről föntebb beszéltünk: a kertben álló épületeket túlhalmozták cifrasággal, inkább miniatűr modelleknek hatnak, semmint nagyvonalú építészeti műveknek, de az egész kép együtt, a kert szép keretében, mégis kellemes. A kerten kívül vezető út fölé nagy kapuépület emelkedik, az úgynevezett *Rúmi Darvázával*, vagyis «Török kapu»-val. Ezt is értelmetlen díszítésekkel próbálták jelentékenyebbé tenni. Sokkal sikerültebb alkotás a Husszeinábád Imámbarától nem messze délnyugat felé álló *Dzsama Maszdzsid*, a mindenütt megtalálható Nagymecset. Mindenesetre ez a legkülönb Lakhnau mű-

emlékei közt. Könnyedebb, sőt erőtlenebb a Delhiben vagy Ágrában látott nagy mecseteknél, de formái, arányai szépen ki vannak egyensúlyozva és a díszítményei nem tüntetik el az építészeti elemeket.

Ha a Gumti folyóval párhuzamosan tovább sétálunk délnyugat felé, elérjük a vasútvonalon túl az egykori *Residency* romjait. Ezek is az 1857-iki nagy lázadás emlékéét őrzik. Audh angol annexiója egyik elsőrendű okozója volt a Mutiny-nak és a britindiai csapatok közt is fontos szerepet játszottak az audhi bennszülött szipáik, annál is inkább, mert úgynevezett «magas kasztokból» valók voltak. A lázadást közvetlenül megelőző időben Lakhnauban 7000 főnyi bennszülött csapat és csak 1000 angol katona állomásozott. Sir Henry Lawrence, Lakhnau parancsnoka, akit már előző lázongások óvatossá tettek, élelmiszer- és lőszertartalékokat halmoztatott fel a Residency (kormányzósági épület) és a Maccshi Bhaván zárt, védhető területein. Május végén és június elején több lázadás követte egymást, míg végül a bennszülött csapatok tömegesen fellázadtak, részben legyilkolták tisztjeiket, sőt a polgári lakosság közt is öldökölni kezdtek. Az angolok, bár túlerővel álltak szemben, keményen védekeztek. Július elején Sir Henry Lawrence elesett; fel kellett ugyan adniuk a Maccshi Bhaván erődtítményét, de a Residency környékét továbbra is tartották. A lázadók ostromzárának kezdetén kb. 3000 ember volt a védekező erődtívénnyel belül, az angol katonákon, polgári személyeken, asszonyokon és gyermekeken kívül hétszáz híven maradt indus katona és vagy hatszázan ezek hozzátartozói közül, de mire a felszabadító sereg három hónappal később fölmenthette Lakhnaut, már csak alig ezer élő embert találtak a rommálott Residencyben. Elképze'hetjük, milyen volt ez a három hónap! De a maroknyi angol bennszülött védősereg helyt állt és nem adta fel a várnak egyáltalán nem nevezhető, hevenyében megerősített helyet.

Az angolok nem építették fel újra a Residencyt, meghagyták úgy, amilyenné az ostromlók ágyúi tették. De a romokat — ha lehet romokkal kapcsolatban ezt a szót hasz-

nálni — épségben tartották és a területet pázsittal ültették be. Az angol zászló ott leng a romok tetején és hirdeti azt a kemény, konok ellenálló szellemet, amely Indiát a briteknek megszerezte és a nagy lázadás idején minden veszély ellenére is megtartotta. Vajjon töretlenül él-e még ez a szellem India mai angoljaiban? Ki tudja? Akárhány gondolkozó angol panaszkodik manapság arról, hogy az újabb nemzedékben nincs meg már a helytállásnak és kitartásnak az a bulldog-szívóssága, amely az angol nemzetet a XVIII. és XIX. század folyamán a világ első nagyhatalmává fejlesztette. Remélhető azonban, hogy annál inkább él a mai angolságban a belátó, békítő jóakarát és politikai bölcsesség, amely elejét tudja venni, hogy Indiában hasonló események következzenek be, mint 1857-ben. A lakhnai Residency, bár dicsőséges emléket őriz és nem beszél olyan sötét tragédiáról, mint a kanhpuri Memorial, azért mindenesetre intő memento marad.

A Residency területét elhagyva, megint a folyóval párhuzamosan délnyugat felé folytatjuk sétánkat és elérjük a szép *Kaiszar-Bághot*, a «Császári kertet». A pálmákkal díszes, zöld pázsitos térség egyik végén múzeum áll, tele sok értékes emlékkal, köztük az egykor híres, de az utóbbi időkben pusztulásnak indult lakhnai műiparok termékeivel. Jellegzetes ezek közt a kis terrakotta figurák gyűjteménye. Ezek a naturalisztikusan formált és színezett, de nagyon jellemző, ügyes kis figurák az indiai élet különféle típusait ábrázolják. Valóságos kis néprajzi kollekció. Az érdeklődő itt egybegyűjtve tanulmányozhatja azt a számtalan típust és figurát, amellyel Indiaszerte találkozunk. S itt megismerheti külső jellegzetességeiket, a viselet, turbánkötésmód és sok más egyéb járulék elemeit, amelyek igen fontosak, mert csak ezek révén jöhetünk tisztába azzal, miféle nemzetiséghez, kaszthoz, szektához, vagy foglalkozási ághoz stb. tartozik ez vagy az az indus. Indiában a vallási és társadalmi csoportok nagyon élesen elkülönülnek egymástól, s azért lényegesen fontos, hogy a tanulmányozó tájékozódni tudjon ebben a zűrzavarosnak látszó sokféleségben, mert a közvetlen tanulmányozás során el-

kerülhetetlen személyes érintkezés az eredményesség szempontjából megköveteli, hogy megfelelő módon, a szokások és hiedelmek ismeretével közeledjünk az indiai nép egyes rétegeihez és egyedeihez. A lakhnai gyűjtemény figurái s a hozzájuk tartozó magyarázószövegek nagyszerű segítséget nyújtanak ebben a tanulmányban. Ott vannak például a hindu szádhuk, szannjászik, vairágik, szvámik, fakirok, jógik s egyéb neveken ismert vezeklők, szentek és vallásos vándorok; *több mint hetven* változatuk ismeretes Indiában és mindegyiknek megvan a maga jellemző viselete, külső ismertetőjele. A lakhnai múzeumban mindegyik típust egy-egy ügyes kis terrakotta figura képviseli. Valamikor az ilyen tarka kis figurák a legtöbb indus ház díszei voltak, de sajnos, ma már ez az ipar is a végét járja. A múzeumban megtaláljuk többek közt az Indiában szokásos turbánkötésmódok modelljeit is. Ez sem mellékes, ha komolyan meg akarjuk ismerni az indiai életet. A turbánt nem találomra, egyéni gusztus szerint kötik, hanem évszázados hagyományok alakították ki a különböző formákat. A turbán kötésmódja, színe, anyaga elárulja, miféle felekezethez, szektához, kaszthoz, nemzetiségi csoporthoz stb. tartozik a viselője. Az ilyen tanulmányoknak köszönhettem, hogy Indiában csaknem mindenütt bizalommal, sőt sokszor szeretettel fogadtak a bennszülöttek. A külső jelek ismeretében többnyire meg tudtam állapítani, miféle emberrel van dolgom, aztán megfelelő módon üdvözöltem az illetőt. Egészen másképpen néz az emberre az indus, ha az európai átlag előtt is ismeretes «szelám» üdvözléstől eltérően, minden szekta, minden nagyobb felekezeti csoport tagját a köztük szokásos köszöntéssel üdvözlünk. Hindut, muzulmánt, szikhket más és más köszöntés illet; legalább egymás közt mindig ügyelnek arra s így igen jó benyomást tesz rájuk, ha az európai részéről is hasonló figyelemmel és tájékozottsággal találkozunk.

A Kaiszar-Bágh másik oldalán a Zeneakadémia fehér épülete áll. Ezt is érdemes meglátogatni. Indiai zenét tanítanak benne jeles mesterek. Az indiai zene voltaképpen *hindu* zene, mert még az indiai muzulmánok is átvették ezt.

Aránylag kevés a perzsa eredetű zene, akkor is inkább csak Északindióban találkozunk vele. De a hindu muzsika klaszszikus rendszere Indiaszerte otthonos és az igazán komolynak nevezhető zene mindenütt az ősi hindu hagyományokban gyökerezik. Nem könnyű dolog megtanulni a hindu zenét, legalább a nyugati embernek nem. Viszont a zeneileg képzett indusok aránylag könnyen megtanulják a nyugati zene rendszerét. Példa erre az indiai bennszülött ezredek katonazenekarai, vagy a fejedelmi udvarokban működő zenekarok, mert ezeknek tagjai kivétel nélkül indusok, csak a karmester szokott angol vagy más európai lenni. Az ilyen bandák kifogástalanul játsszák a nyugati zenedarabokat, európai hangszereken. A hindu zene azonban a mi felfogásunk szerint túlságosan bonyolult, exotikus. A hangsorban negyedhangok is szerepelnek s ezért a mi, inkább csak félhangközökhöz szokott fülünk nagyon idegenszerűnek, sőt hamisnak találja. Vannak aztán ennek a zenének egészen különös törvényei, hagyományokon, sőt vallási világfelfogáson alapuló sajátosságai. Például a különféle műfajok, vagy hangnemek — már amennyire ezek a kifejezések földhetik az úgynevezett *rágák* fogalmát. A *rágák* más és más hangnemen felépített alapformák, mindegyikük megfelel egy-egy évszak, vagy napszak hangulattartalmának. Az igazi, régimódi indus zenész ezeket a *rágákat* csak a megfelelő év-, illetve napszakban játssza, máskor nem, mert különben felfogása szerint diszharmóniát hozna a természet és egyetemes élet vibrációjába. A gondolat, mint a hindu világfelfogásból eredő eszmék általában, nagyon mély és meglehet, gyökeresebb igazságba kapcsolódik, mint a mi változó zenei hangulataink kötetlenebb formái. De éppen ezért a nyugati embernek majdnem lehetetlen tökéletesen megtanulnia az indus zenét. Ehhez előbb világnézetében, gondolkozásmódjában is át kellene alakulnia. Hanem azért megszokhatjuk és élvezhetjük az indiai muzsikát, ha sokszor hallgatjuk és nem igyekszünk európai zenei emlékeket, nyugati formákat és tartalmat keresni benne. Várnunk kell, míg végül kinyílik a fülünk az indus zenére és egyszerre csak rájövünk az ízére. Akkor

aztán nagyon élvezetesnek találhatjuk ezt a mély és finom muzsikát. Szokatlan nekünk az is, hogy a hindu klasszikus zene általában sokkal halkabb, mint a miénk. A bonyolult hangszerek fortisszimója sem fokozódik harsogássá, a zene itt inkább arra való, hogy kis körhöz szóljon.

A lakhnai zeneakadémia osztályain régi indus hangszereken játszanak a tanítványok. Legérdekesebbnek a dobosok osztályát találtam. Az indiai kézi dobnak (tabla) igen sok formája van, némely dobsorozat az egész hangsort kiadja. A dobokon való játék boszorkányos kézügyességet és rendkívül fejlett ritmusérzéket kíván, mert a dob az indiai zenében sokkal dominálőbb szerephez jut, mint nálunk. Szinte a szólóhangszerek jelentőségével bír. Megható volt az egyik tanteremben elem táruló kép: vak kisfiúk gyakorolták a tabla kezelését. Régi tapasztalat hogy a vakok hallása rendkívül kifejlődik s ezért Indiában szívesen alkalmazzák a vak dobosokat. A boldogtalan kis fiúk tényleg pompásan játszottak hangszerükön és olyan mesterséget sajátíthattak el, amely megélhetésüket biztosítani fogja.

Mint minden keleti városban, itt is a bazárok utcá-sorain találkozhatunk a város életének legjellegzetesebb képeivel. A lakhnai indus városrészek és bazárok előnyösen ütnék el több más északindiai város hasonló negyedeitől abban, hogy tisztábbak, rendezettebbek. Más-különben ugyanolyan élet folyik itt is a bazárokbán, mint másutt. A lakhnai specialitások közé tartozik a híres *chintz* (csintsz) a fadúcokkal, kézzel nyomtatott tarka kelme. Aránylag nagyon olcsón kapni ezeket; vannak nagy terítők gyapotanyagból, meg kisebb terítők, párnahuzatok selyemből. Ízlésesek, szépek, többnyire perzsa karakterű mintázat díszíti valamennyit.

Érdemes még hosszabb sétát tenni a lakhnai modern állatkertben is. A pompás tigriseken és párducokon kívül India minden állatfajtáját megtaláljuk itt. Különösen érdekes az orrszarvú. Ez a hatalmas és veszedelmes állat ma már rohamosan kiveszőben van; csak Bengál mocsaras erdeiben és a nepáli hegyvidék óriási dzsangeljaiban él

még. A lakhnai állatkertben egészen szabad környezetben tartják, terjedelmes, mély, meredekfalú katlanféle a tanyája; a talajt bozót és pocsolyák borítják, az orrszarvú majdnem otthonosan érezheti magát. Az ormátlan, rút állat az ősvilág élőlényeire emlékeztet és a többi vastagbőrűvel együtt nyilván ennek a legrégebbi kornak a maradványa.

Lakhnában egy előkelő szikh nagybirtokos vendége voltam és nagy házában alkalmam volt megismerni az indus életnek egyik változatát. A szerdár — ez volt házigazdám címe — és családja részben modern, nyugatias módon élt, de sok tekintetben ragaszkodtak a régi szokásokhoz. Nagy, tágas, modern építésű háza Lakhnau előkelő kertváros-negyedében állt. A szobák berendezése is túlnyomóan nyugatias volt, kivéve a hálószobákat: ezekben a régimódi, Indiaszerte használatos *csarpái* («négy láb») ágyak álltak. Egyszerű, négy lábra emelt fakeret s ezt hevederfonattal vonják be. A fonatra a mi paplanainkhoz hasonló, de nagyobb és tömöttebb derékaljféle (*razái*) kerül, aztán kis, kemény párna, lepedők és pokrócok. De a hálószobákat csak a rövid tél leghűvösebb idejében, vagy különösen erős esőzésekor használják. Az indus — akár egyszerű ember, akár gazdag úr — legszívesebben a szabadban tölti az éjszakát. Szerdár házigazdáméknál is ez volt a szokás. Este a szolgák kihordták a könnyű ágyakat a ház elejét és két oldalát szegélyző széles, elől nyitott, fődött tornácokra és sorban felállították valamennyit. A ház egyik oldalán a család nőtagjai aludtak, a homlokzati tornácra a férfiak. Nekem is itt készítettek ágyat, de a tornác másik végén, távolabb a család tagjaitól. Nagyon kellemes így a szabad levegőn aludni s az ember, ha sokat tartózkodik indus házakban, annyira megszokja, hogy később már szinte elviselhetetlennek tartja a zárt helyiségben való éjszakázást. Különben az indusok, ha netán benn a házban alszanak is, az ablakokat egész éven át tárva-nyitva tartják. A tornácra való alvásnak egyetlen hátránya az, hogy kora hajnalban, amikor kivilágosodik, akarva-nemakarva fölébred az ember. De ezt is megszokjuk és követjük az indus

szokást, a korai kelést. Ez különben Indiaszerte általános, még az európaiak közt is, hiszen az év legnagyobb részében nagy a meleg, s ezért a hajnali órák a legkellemesebbek.

A szerdárék étkezéseiben is sajátos módon keveredtek össze a modern angol szokások a régimódiakkal. Egyes fogások angolosan voltak készítve s ezeket európai módon, késsel, villával fogyasztották. De mindennap szerepeltek az indus konyha fogásai is, ízletes, erősen fűszeres, paprikás, hosszú lére eresztett húsételek és főzelékek; ezeket már indus módra tálták, nagy tálcára rakott kis kerek fémcsészékben, nagy rizshegy kíséretében, s ősi szokás szerint kézzel ették. Ezt én már régen megszoktam, csöppet sem zavart, de az ilyesmihez még nem szokott európai nagyon kényelmetlennek és maszatosnak találja ezt az étkező-eljárást.

A szerdár és fiai, valamint barátai, akikkel szintén megismerkedtem, egyébként tanult, művelt, kellemes úriemberek voltak. Lakhnauban sok jómódú, sőt gazdag ember lakik; a legtöbb Egyesített Tartományok-beli nagybirtokosnak Lakhnauban is van háza és ott tölti az év nagyrészét.

Ez a hindusztáni birtokososztály egészen külön társadalom. A birtokrendszerek Indiában erősen elütnek a mieinktől. Az angolok fenntartották a régi szokásokat, amelyek a mogul uralom idejében alakultak ki. A legtöbb nagy földbirtok a szó szoros értelmében nem is birtoka a «zemindár»-nak, a földesúrnak. A különféle birtoktípusok neve *dzsagír* vagy *taluka*, tulajdonosaikat, helyesebben haszonélvezőiket pedig *dzsagirdároknak*, illetve *talukdároknak* nevezik. A két típus közt némi különbség van, de mindkettő alapján véve abból a régi mogul felfogásból ered, hogy a föld egyedül az uralkodót illeti; az uralkodó voltaképpen csak egy-egy terület haszonélvezetét adta oda kitüntetésképpen némely nemesnek. Minthogy a föld az uralkodóé, a megművelő kiscgazdák is csak bérlői lehettek a földnek. Ez a rendszer mainap is fennáll. Vannak úgynevezett örökbérlők; ezeknek örökletes joguk van a bérlethez, vagyis ezt nem lehet felmondani. A föld nem az

övék, de ha megfizetik a bért és a földadót, akkor ők maguk és ivadékaik teljes joggal gazdálkodhatnak területükön, csak nem adhatják el és nem vehetnek rá kölcsönt. Ha nem fizetnek, akkor persze elvesztik öröklött jogukat. Másutt a gazdák csak bizonyos időre kapják a bérletet és megeshet, hogy az idő leteltével más telepés kezére jut a bérlet. A dzsagirdár vagy talukdár földesúr nagy, többezer holdas terület ura, olyan értelemben, hogy a maga alkalmazottjaival ő szedeti be a béreket és adókat, az államhatalommal szemben reá hárul a kötelezettség, az egész birtokra kirótt adót befizetni, a bérleti összegek pedig magánjövedelmét jelentik. Kisebb birtokrészek azonban lehetnek egészen az ő tulajdonában. Ezekről eltekintve persze nem sok beleszólása van a gazdasági eljárásokba, nem maga gazdálkodik, még irányítani is csak igen csekély mértékben irányíthatja a bérlők munkásságát. Tulajdonképpen csak a bérletek hasznélvezete illeti meg, a föld nem az övé. Ha nem bírja fizetni a kirótt adót, vagy az államhatalommal szemben hűtlenséget tanúsít, akkor a kormányzat egyszerűen elveheti tőle a dzsagírt vagy talukát. Annakidején, amikor az angolok elfoglalták Hindusztánt, az angolelles uraktól el is vették birtokjogukat és olyanoknak adták, akik híven szolgálták a brit érdekeket. A földbirtokos tehát csak bizonyos jogok és az ezekkel járó jövedelmek birtokosa s óvatosan kell élnie, sáfárkodnia, ha nem akarja elveszteni azokat. Ezek a rendszerek és módszerek persze arra vezetnek, hogy a gazdálkodás ugyanúgy folyik, mint évszázadokkal azelőtt és húszezer holdas területek sem jövedelmeznek annyit, mint mond'uk nálunk Magyarországon egy ezer-kétezer holdas birtok, amelyen a tulajdonos belterjesen, modern értelemben gazdálkodik. Sok dzsagirdár roskadozik az adósságok alatt és nem áll módjában, hogy a módszereken változtasson.

Egy ilyen nagybirtokosnak hosszabb ideig vendége voltam a górákhpuri kerületben. Itt, északi Hindusztánban, a Gógra folyó terjedelmes lapályán, megismerhettem az indus vidék jellegzetes életét. A birtok eredetileg két fivéré volt, illetve őket illette a jövedelem, de az adóteher is. Az

egyik fivér nem szeretett gazdasággal foglalkozni és felosztotta még életében a dzsagirt két fia közt, egy részét pedig bizonyos összeg ellenében átengedte öccsének. Ugyanazon a területen, egészen hasonló körülmények közt, mégis egészen más eredménnyel dolgozott a két fiú és a nagybátyjuk. Az idősebb birtokos modern szellemben tevékenykedett és ha a gazdákat közvetlenül nem irányíthatta is, annyit megtehetett, hogy nagy és modern cukorgyárat építtessen a maga személyes birtokrészén. A gyár révén aztán rávette a gazdákat, hogy fokozott mértékben a cukornádtermelésre vessék magukat, hiszen ez nekik kényelmet és előnyt jelentett, mert terményüket a gyár a helyszínén felvásárolta.

A cukorgyár elé hosszú sorokban érkeztek a régimódi bivalyos-, vagy ökrösszekerek, a bérlők szállították oda rajtuk cukornádjukat. A terményt lemérték és a gazdák megkapták a nád ellenértékét részben pénzben, részben kész cukorban. A gyár előtti térségen évezredek találkoztak: a gazdák, járműveikkel együtt, ugyanolyanok voltak, mint őseik ezer évvel ezelőtt, ugyanolyan eljárásokkal dolgoztak is, de a gyárban már a ma szelleme uralkodott. A tulajdonos két fia angliai főiskolákon tanult, az egyik képzett gépészmérnök volt és a gyári üzemet vezette, a másik a cukorgyártás szakemberévé képezte ki magát Európában. Nagyszerű tempóban ment a munka. A cukornádból való cukorgyártásnak sok előnye van nem kell tüzelőanyag a gépekhez. A cukornád héja és rostjai, mielőtt az anyag áthaladt a sajtókon, amelyekben cukortartalmú nedvét elvesztette, nagy halmokba, kazlakba kerülnek s megszáradva tüzelőanyagul szolgálnak. A gyárnak alig volt szüksége más tüzelőanyagra a kisajtott nádon felül. Az indiai cukorgyárok általában nem készítenek kockacukrot, hanem kristálycukrot. Még az angolok is csak ezt használják.

Az egyik fiatal szerdával gépkocsin bejártam a dzsagirt, végignéztük a cukornádföldeket, a tanyákat és falvakat, bejártuk a környékbeli dzsangalokat is. A bozotos erdőkben aztán a gépkocsiról át kellett szállni elefánt-

hátra. Az elefánt ma is hasznos, sokszor nélkülözhetetlen munkása a birtokoknak. Különösen az erdőírtásban és a kivágott fák elszállításában veszik nagy hasznukat. Az elefánt nagyon értelmes és tanulékony állat, az indusok pedig egyenesen «bölcsek» tartják. Bizonyára igazuk van, elvégre évezredek óta ismerik ezt a hatalmas, óriási erejű, de amellett nagyon jóindulatú állatot. Határozott értelemre vall például egy eset, amelynek magam is tanuja voltam. Az elefántokat vezetőik, az úgynevezett *mahútok* tanítják be és irányítják. Felülnek az állatok nyakába és szögesvégű bottal, de még inkább bizonyos ismert vezényszavakkal terelik, dolgoztatják az elefántokat. Az elefánt megható ragaszkodással szereti a vezetőjét, ha ez barátságosan, jól bánik vele. De a bántalmazást, az okatlan komiszkodást zokon veszi és nem felejt el. Mi több, úgy látszik, értésére tudják adni egymásnak, ha valamelyiküknek kifogása van egyik-másik mahút ellen. Mert ilyesmi is előfordul; ugyanis a jó mahútok nagyrésze nagyon kedveli a todtyt, az erős pálmapálinkát és részségükben esetleg komiszul bánnak a rájuk bízott állatokkal, bár ez szerencsére elég ritka eset. Az elefántok este, a munka végeztével körbeverődnek, összedugják a fejüket és morogva, horkantva «megbeszélik» a dolgokat. Legalább így mondta az elefántok felügyelője. Aznap az egyik mahút nagyon durván bántalmazta elefántját, mire ez haragra gerjedt és levetette nyakából a fickót. Az esti «megbeszélés» után a többi elefánt sem tűrte közelében többé a hibás mahútot; a felügyelő szerint bizonyára «köztudomásúvá» vált az eset és az elefántok egyetértően «bojkottálták» a részeges fickót. Több ízben és India különböző vidékein is hallottam ilyen, sőt ennél sokkal meglepőbb történeteket az elefántokról.

Az a hatalmas jószág, amelynek hátára kellett telepednem, mindenesetre pompásan viselkedett. Az ilyen uradalmi elefántok hátára rendesen csak vastagon kitömött nagy matrácfélét kötöznek s ezen kell elhelyezkednie az utasnak. Amikor felszállásra került a sor, a mahút odaszólt elefántjának, mire ez felkunkorítva orrmányát a hom-

lokára, üdvözlésül nagyot túlkölt. Ezután szépen letérdelt, majd lehasalt a földre. Most fel lehetett már szállani. Ez úgy történt, hogy előbb a hátranyújtott hátsólábára léptem, onnan aztán az állat felkunkorított farkára kellett hágnom. Nem hittem volna, hogy farka elbírja súlyomat, de nemcsak hogy elbírta, hanem az állat még liftként is alkalmazta a farkát, egyszerűen fölemelt vele, úgyhogy én a nyeregül szolgáló matrác tartóköteleibe kapaszkodva egészen könnyen felmászhattam a hátára. Most a mahút megint szólt az elefántnak, ez ismét felkunkorította ormányát és vidáman túlkölt, akárcsak indulás előtt az autó. Aztán feltápáskodott. Eközben persze jól meg kellett fogódnom a kötelekbe, mert a fölállás nem ment nagyon simán. De amikor elindult az ormóttan állat, járásának szelíd himbálódzása egyáltalán nem volt kellemetlen vagy kényelmetlen. Puhán lépdelt és ritmusos mozgással haladt előre. Egészen érdekes élmény ilyen magasról nézni körül a tájon. Van valami fejedelmi érzés az elefántháton való utazásban, talán onnan ered ez, hogy az ember olyan magasra emelkedik a földönjárók feje fölé. Az elefánt már évezredekkel ezelőtt a fejedelmek és királyok ünnepi hátsóállatjává lépett elő Indiában és ezt a rangját mainapig megtartotta, mert ünnepélyes alkalmakkor mindig elefántháton vonulnak fel az indus fejedelmek, sőt elefántháton ült a legutóbbi császári koronázáskor India ura, az angol király is, V. György, amikor 1912-ben Delhiben rendezték a nagy koronázó darbárt.

Az uradalom nagy területén több falu terül el és ezeket is meglátogattuk. Különösen érdekes volt az egyik, mert szinte kivétel nélkül *bráhmanok* lakták. De azért mind egyszerű földművesek voltak, sokan közülük írni-olvasni sem tudtak. A földművelés a legrégebb időkben sem volt kaszthoz kötött foglalkozás és már a Mahábháratában olvashatjuk, hogy a nagy királyok «földet és marhát» ajánlódzkodtak a bráhmanoknak. A földművelő bráhmanok, bár egyébként semmivel sem állnak magasabb műveltségi fokon, mint a környék másféle földművelői, büszkék arra, hogy a hindu társadalom legmagasabb osztályába tartoz-

nak, homlokukon öntudatosan viselik az odafestett kasztjeleket és az alantasabb kasztokkal szemben szigorúan betartják az érintkezést megszorító exkluzív szabályokat. Ezeken a földmívelő bráhmanokon ma is felismerhető a «tiszt» származás jellege, legtöbbjük világosabb testszínű, mint az alacsonyabb kasztbeli hinduk többsége s arcvonásaik is többnyire az árja típust mutatják.

Különös helyzetek állnak így elő, mert megeshet, hogy az alárendelt, szegényes sorban élő bérlőgazda a magasabb, előkelőbb bráhman-kasztba tartozik, míg az uradalom hasznélvezője, a dzsagirdár földesúr esetleg csak második osztálybeli, ksatrija származású hindu nemes, vagy nem is hindu, hanem szikh vagy muzulmán. A bráhman paraszt ilyenkor magasabbrendűnek tartja magát, mint a földesura és nem ülne le vele étkezni, s nem tűrné, hogy fia vagy leánya a gazdag birtokos családjával házassági kapcsolatba kerüljön. De ennek a társadalmi különbségnek, mint már fentebb egyszer említettem, Indiában egészen más az értelme és jelentősége, mint a mi társadalmi osztálykülönbségeinknek. A rangsor hindu szempontból például független a vagyoni helyzettől. Nálunk a nyugaton a társadalmi osztályok közti különbség rendszerint az anyagi függetlenség és ellátottság szempontjából vett különbségekkel jár együtt, míg Indiában a kasztok rangsora ősi hagyományokon alapszik és az alantasabb kaszthoz való tartozás nem mindig egyértelmű azzal, hogy az illető szegényebb, gazdagságilag szerényebb helyzetben élő ember legyen. A kasztrendszer megítélésében is figyelembe kell vennünk ezeket a szempontokat és Indiában nem beszélhetünk elnyomott vagy kizsákmányolt osztályokról olyan értelemben, mint ahogyan a nyugati szociális viszonyokkal kapcsolatban szólhatunk ilyesmiről.

A hindusztáni síkság terményei közt első helyen áll a cukornád, a búza, a rizs, és a *dál* nevezetű gabonaféle. Ez egyik főtápláléka az indiai köznépnek s bár nem hüvelyes vetemény, megfőzve leginkább a lencsére emlékeztet.

Ha már itt árunk Északi Hindusztánban s éppen a górahpuri kerületben, akkor nem szabad elmulasztanunk

meglátogatni *Kásziát*. Ez az egykori *Kuszinara* s a hagyomány szerint itt halt meg ezelőtt csaknem harmadfél évezreddel Gautama Sziddhárta, a *Buddha*, a világ szám-szerűleg legnagyobb vallásának alapítója.

A Buddha évtizedeken át járta vándorolva tanítványaival Északindiát, elsősorban Bihárt és a Gangeszvölgyet és még életében láthatta, hogy tana messzeföldön elterjed és nagy hatásokkal jár. Nyolevanéves korában halt meg, vagy ahogyan a buddhista hagyomány mondja, nyolevanéves volt, amikor «látva, hogy a Tan szilárdan meg van alapozva, elhatározta a Tathágatah, hogy bemegyjen a Nirvánába, mert immár befejezte földi feladatát». Észak felé vándorolt ekkor a Magasztos, hűséges tanítványai élén, s eljutott a mallák földjére. Egy faluban tanítványaival együtt leült étkezni. Némelyek szerint vaddisznóhússal kínálták a falubeliek, más források azonban gombáról beszélnek. Valószínű, hogy gomba volt, még pedig az a fajta, amelyet a régi Indiában «a vaddisznó öröme»-nek neveztek, mert a vaddisznók túrták ki a földből és szívesen ették. Ebből a névből eredt aztán a tévhit, hogy romlott vaddisznóhús okozta a Buddha halálát. Ez azért sem valószínű, mert a Buddha az *ahimszát*, az élőlények kíméletét hirdette s így aligha evett húst. Hihetőbb is, hogy mérges gomba okozta vesztét. A hagyomány szerint a mindenttudó, tökéletesen megvilágosult Buddha tudta, hogy elérkezett vándorlásának vége és engedte, hogy anyagi formába zárt utolsó életének sorsszerű hatásai érvényesüljenek; ő maga evett az ételből, de azonnal intette tanítványait; hogy hozzá ne nyúljanak. Azután tovább indult velük és még jókora utat tettek meg a dzsangalban, míg aztán a Magasztos érezni kezdte, hogy a méreg hat és elközelgett utolsó életének végórája. Nyugodtan, békésen és derüsen várta a halált, mert az csak anyagi mivoltának vethetett véget, hiszen ami benne romolhatatlan volt, az már a megvilágosulás pillanata óta a Nirvána öröklétében honolt. Lefeküdt, «miként az elpihenő oroszlán» és míg kesergő tanítványai körülállták, bölcs és magasztos szavakkal emlékeztette őket arra, hogy egyedül a Tant kövessék, mert az

nem mulhat el soha. «Törekedjenek fáradhatatlanul!» — ezek voltak utolsó szavai. Így halt meg, hogy örökre kiszabaduljon az újraszületések forgatagából, amelyből a kiv vezető utat, a «nemes nyolcrétű ösvényt» megmutatta a szenvedő emberiségnek.

Tanítványai elégették testét, majd valamivel távolabb a halottégető helytől elhelyezték hamvait és *sztupát* (tumulust) emeltek fölébe. Később a hívők hatalmas kősztupát építettek ezen a helyen és Kászia, a Buddha halálának színhelye ma is egyike a buddhizmus legszentebb emlékü pontjainak. Messzeföldről jönnek ide a zarándokok.

Az emberi szellemiség e csodálatos hőisére gondolva, magam is áhítatos érzéssel igyekeztem Kászia felé. Fiatal szikh barátom vitt ki gépkocsiján oda, jó pár óras utat kellett megtennünk, nagyrészt bozótos, ritkás dzsangalokon vagy szikkadt pusztákon keresztül. Messze északon felde-rengtek a Himálaja körvonalai és hófödte csúcsai. Így láthatta valamikor ezt a képet az észak felé vándorló Buddha is, amint Kuszinarához közeledett.

Kászia környékén két nagy sztupa áll, az egyik a Buddha halálának, a másik holtteste elhamvasztásának színhelyén. Különösen érdekes az első, mert ennek tövében hosszúkás, fehér szentély épület van, benne a haldokló Buddha óriási méretű, fekvő szobrával. A szobor fekete márványból készült, aranyozott és festett díszítéssel. Ezt a jelenetet sok híres buddhista műemlék ábrázolja: az utolsó, legdicsőbb nirvána (kialvás), a *Maháparinirvána* — páli nyelvű változatában *Maháparinibbánam* — ez, amidőn a Magasztos végleg búcsút mondott az anyagvilágnak, mert nem kellett többé újraszületnie semmilyen létformában, sehol a határtalan mindenség körén belül.

Jó lesz néhány szót szólnunk itt a *nirvána* fogalmáról, mert ezt is többnyire helytelenül értelmezi a nyugati köz-tudat. Nirvána alatt a Nyugaton rendesen valami fantasztikus mennyországot, túlvilágot értenek, ahová a buddhista vallás üdvözlőjei jutnak. Ez teljesen hamis felfogás. A Buddha sohasem tanította, hogy mi vár arra, aki a Tan követésének útján kiszabadította magát a véges szenved-

désnek alávetett anyagi újraszületések körforgásából, a *szanszárából*. Ő csak a nagy felszabaduláson *innen* lévő életfolyamatról beszélt s azt tanította, hogy amíg az anyagi lét börtönébe vagyunk zárva, képtelenség megszabadulnunk a születéssel, betegséggel, halállal, majd a túlvilági létformákkal és az elkerülhetetlen anyagi újraszületéssel járó szenvedésektől. A Buddha-tan szerint igenis van túlvilág, vannak mennyországok és poklok, amelyekben a földi élet után a lélek jutalmat élvez vagy bűnhődik, de ez sem tart örökké, mert «ami egyszer létrejött, annak el is kell múlnia». A túlvilági létformák tartósabbak, mint a durva anyagba zárt földi lét, de szintén véget érnek egyszer, s akkor a léleknek folytatnia kell életét az anyagvilágban, testi születésben, hogy «karmáját», magakészítette sorsát kiélje. Szabadulás nincs, csak akkor, ha a szellem fölismeri a létezés okát, az élet szomjazását (*trísá*, páli formában *tanhá*), a vágyat, amely elszakíthatatlan kötelékkel fűzi az anyagi létformák világába. Ha az élet szomsza kivész a lélekből, akkor eléri a nirvánát, a «kialvást», ami annyit jelent, hogy mindaz, ami a véges formák közé zárt életet táplálta, eltűnik s a szenvedésnek alávetett korlátok közé szorított élet lángja örökre kialszik. A nirvána tehát a határtalanságon és örökkévalóságon *innen* lévő világra vonatkozik, nem arra, ami azután jön. Hogy a nirvána után mi következik, arról a Buddha nem beszélt, mert — saját szavaival — «nem válik hasznára az embernek, nem segíti elő a szabadulás útján». De azt sem mondta soha, hogy a nirvána után a teljes semmi, a föltétlen üresség és tökéletes megszűnés következne. Ellenkezőleg, a Buddhatan helyes értelmezése azt mondja, hogy ha a nirvánán *innen* csupa korlátozás, csupa szenvedés minden, akkor utána csak valami elképzelhetetlenül teljes, tökéletes állapot következhet, amelyből végképpen hiányzik mindaz, ami a véges létformákat jellemezte.

A haldokló Buddha szoborképmása a végtelen nyugalmat, a mindent megismerés derűs békéjét fejezi ki. Sajnos, olyan szűk a hosszúkás helyiség, amelyet csaknem egészen betölt a fekvő szoboralak, hogy csak a fejrészt fényképez-

hettem le, azt sem kifogástalanul, mert a félhomályban a fekete alapszínű szobor nem nyújtott alkalmas fény- és árny-ellentéteket.

Valamikor régen a Buddha végső nirvánájának színhelye igen fontos és hírneves központja volt a buddhista életnek. Az ásatások felderítették, hogy a nagy sztupa már valószínűleg a Kusán- vagy a korai Gupta-korszakban fennállott, bár azóta többször felújították. Körülötte már idestova kétezer évvel ezelőtt nagy kolostorok sorakoztak, itt állt többek közt a *Maháparinirvána-vihára*, a «Nagy Kialvás kolostora» is. Az V. vagy VI. században Kr. u. az épületek nagyrészt tűzvész pusztította el. Ez a hún betörések korában történt és meglehet, hogy a húnok dulták fel a szenthelyeket. Ma már nincsenek itt kolostorok, hiszen a buddhizmus több mint ezer évvel ezelőtt elvesztette talaját Indiában, de azért távoli országokból is jönnek buddhista zarándokok és az Indián kívül élő buddhisták sokat áldoznak a szentemlékű hely fenntartásáért. Nem messze a sztupától és a szentélytől kisebb, modern szentély áll, ezt egy gazdag bermai (burmai) kereskedő alapította; a benne látható ülő Buddha-szobor valóban remekmű. Arcán csodálatos, kifürkészhetetlen nyugalom ül, érezni lehet, hogy az átlagember számára elérhetetlen és felfoghatatlan titok kifejezése ez. A szobrot kiemeli az is, hogy bizonyos értelemben modern felfogásra vall, nem a hagyományos Buddha-alakot ismétli meg.

Nem messze a sztupától zarándoktanya van. Bermából, Sziámból, Szilánból, Jáváról, Tibetből, Kínából, sőt a távoli Mongoliából érkező zarándokok nyerhetnek itt ingyenes szállást és ellátást. Az egészet egy *Pereira* nevű szilani portugál származású buddhista kereskedő alapította s ő maga is ott él, mert hosszú évekkal ezelőtt elfordult a világi élettől és vagyonát a zarándoktanya fenntartására, valamint a kásziai szent emlékek karbantartására szentelte. Értelmes arcú, barnabőrű férfi volt Pereira, hosszasan elbeszélgettem vele. Több szilani *bhikkhu* és tibeti *láma* tartózkodott éppen a tanyán. Az utóbbiak gyalogszerrel jöttek Tibet belsejéből, hónapokig tartó utazással.

Érdekes volt megfigyelni, hogyan viselkedtek a buddhisták szent helyén útitársaim, a fiatal szikh szerdár és szintén szikh soffőrje. Mély áhítattal, őszinte tisztelettel jártak-keltek a Buddha halálának színhelyén, az egyszerű gépkocsivezető is összetett kézzel köszöntötte a fekvő Buddha szoboralakját. Hindu örökség ez a szikhek közt is. A hinduk, bár az elfajult buddhista vallásformát annak idején kiszorították Indiából, őszintén tisztelik a Buddhát, a nagy bölcsét és az örök titkok megfejtőjét; nagyon sok hindu is zarándokként keresi fel Kásziát. A hindu bölcsesség azt tanítja, hogy az Igazság csak *egy* lehet és a nagy Megismerők mind ugyanazt az egyetemes igazságot hirdetik, ha sokféle formában is. Az igazi hindu minden vallási megnyilatkozást becsül, minden igaz hitet nagyra tart és csak a hitetlenséget, a nyers anyagiasságot nézi le. Különben a hindu ellenhatás a buddhizmus kiszorítása után a Buddhát átvette a maga pantheonjába, mint Visnu egyik megtestesülését; eszerint a hindu hívó a maga vallása szerint is a szellem egyik legnagyobb hősét, isteni bölcsét tisztelheti a Buddhában.

Fenséges békét, derűs megnyugvás hangulatát vittük magunkkal Kásziából, mi, más vallások hívei, amikor végre ismét felszálltunk a gépkocsira és a puszta tájon át Csauri-Csaura felé igyekeztünk.

IX.

A Gangesz legszentebb városa.

Kanhpurnál elhagytuk a Gangeszt; most ismét visszatérünk a hinduk szent folyamához és meglátogatjuk legszentebb pontjait.

A hinduk, említettük, szent tiszteletben tartják a Dzsamna folyamot is; elképzelhetjük tehát, hogy az a hely, ahol a legszentebb Gangesz és a szent Dzsamna találkozik, különösen nagy jelentőséget nyert a hinduk szemében. A mai Allahábád helyén, ahol a két folyam egyesül, már a klasszikus hindu világban jelentékeny város állt:

Prajág. A hinduk manapság is így, illetve kissé megváltoztatott formában *Prágnak* nevezik azt a kisebb területet, a ma is fennálló erőd környékét, amelyet az egybetorkoló két folyam zár be. Az egykori hindu várost azonban a muzulmán hódítás mihamar birtokba vette, 1583-ban Nagy Akbár erős várat építtetett a Dzsamna torkolata mellett és a következő évben a muzulmán *Allahábád* («Allah-benépesítette», azaz «Isten-városa») nevet adta a településnek. De a hinduk szemében továbbra is megőrizte ősi szent jellegét. Manapság ugyanúgy felkeresik a zárándokok, mint régen, hogy a két folyam egyesülésének helyén a kétszeresen szent habokba merülve vallásos érdemeket szerezzenek erre s az elkövetkezendő életre.

Közvetlenül a mogul alapítású erőd alatt van az a partrészlet, ahol évente az úgynevezett *Mágh Mélát* rendezik, a hindu naptár Mágh (kb. januárius) havában. Ezen a nagy vallásos ünnepen átlag egymillió hívő merül a szent vízbe, mi több, ez a szám nem is az egész ünnepség tartamára vonatkozik, hanem csak a legfontosabb ünnepnapra, az *Amávasz* napjára. Mint Hardvárbán, itt is megtartják tizenkét évenként a *Kumbh Mélát*, a Jupiter bolygó bizonyos állásával kapcsolatos rendkívüli ünnepet; ilyenkor három millión felül jár az ájtatos fürdőzők száma. De ha nincs semmiféle ünnep, akkor is hívők és zárándokok tízezrei merülnek nap-nap után a két szent folyam egyesülő vizébe.

A Gangesz szent jelentőségének okairól és az ájtatos fürdőzőkről majd bővebben beszélünk még, amikor Benáreszbe, a hinduk legszentebb városába érünk.

Hindu szempontból ez a szent jelleg Allahábád legnagyobb jelentősége, de a város más szempontból is jelentékeny. 1801 óta britindiai kormányzóság székhelye; csak a tartomány területe és neve változott közben egynéhányszor. 1902 óta ezt a hatalmas tartományt, mivel Hindusz-tánnak tekintélyes részét foglalja magában, «Ágra és Audh Egyesített Tartományai» néven ismerik (*United Provinces of Agra and Oudh*), de röviden csak Egyesített Tartományoknak szokták nevezni.

A nagy katonalázadás idején Allahábád is válságos

napokat látott, de szerencsésebb volt, mint Kanhpur, vagy akár Lakhnau. A Mutiny kitörése után aránylag hamar sikerült az angoloknak visszaszerezniük a várost és Allahábád a felmentő háború egyik bázisává válhatott. Havelock tábornok is innen indult el Lakhnau felszabadítására.

A város legérdekesebb pontja mindenestre a régi mogul erőd. Erős falai az egyesült folyamok vize fölé emelkednek. Az erődből pompás kilátás kínálkozik az alatt elterülő fürdőpart ghátjaira. Akbár egykori palotája csak részben maradt fenn, az erőd belsejét nagyon átalakította a hosszas brit katonai megszállás. Most is fontos katonai garnizon. A laktanyák s egyéb katonai épületek sokat levonnak az erőd régi, mogulkorbeli jellegéből.

A legrégebb hindu emlékeket is az erődben találjuk. Itt áll Asóka egyik oszlopa, párja annak, amelyet — mint főntebb láttuk — Firóz Sáh Tughlak vitetett Ambálából Delhibe a XIV. század vége felé. Az allahábádi Asóka oszlop valószínűleg eredetileg is itt, a régi Prajágban állt, de amikor az angolok megszállták a várost, a földön hevert, s ők állították fel ismét. Asóka ismert proklamációinak bevésett szövege díszíti a kitűnő állapotban fennmaradt oszlopot, de későbbi időből származó feliratok is vannak rajta, még muzulmán szövegek is, mint például az a proklamáció, amely Dzsehángir nagymogul trónraszállását örökíti meg (1605).

Ugyancsak az erődben, de a régi palota alatt, pince-szerű oduban áll Allahábád legrégebb hindu emléke, az *Aksai Bat*, régi szanszkrit formában *Aksai Vata* nevű fa: a «Halhatatlan banjan-fa». A hinduk szerint örökké él, de ugyancsak erős hit kell ahhoz, hogy elfogadjuk ezt a legendát, mert a fának csak a csonkja van meg és ez is a föld mélyében áll, a fölébe épített palota alapzata alatt, tehát évszázadok óta nem kap világosságot és esőt. Némelyek szerint a szent fa őrzői időnkint újjal helyettesítik az elkorhadtt csonkot... De a hit dolgaihoz nem szabad illeték-telen, szörszálhasogató kritikával közeledni. Különösen Indiában nem. És vajjon kinek árt az, ha a hívők csodálatos erőket éreznek kiáradni az élettelen tárgyból?

A belvárostól nyugatra terül el a *Khusru Bágh* nevezetű díszkert. A mogul időkből származik, Khusru hercegnek, Dzsehángir nagymogul legidősebb fiának síremléke áll benne. Egyszerű kupolás síremlék, mint a másik kettő is, amelyek mellette állnak és a herceg anyjának, illetve egyik nővérének hamvait takarják. Nincsenek olyan jó állapotban, mint a delhii vagy ágrai mogul emlékek, de a kopott felszín még elárulja az egykori gazdag díszítést.

Egyébként Allahábád modern város és a brit, illetve modern negyedek jóval nagyobb területet foglalnak el, mint a régi indus város. Mindamellett az indus életnek is jelentős központja; muzulmán nevének és britindiai hivatalos jellegének ellenére, erős fészke a hindu nemzeti mozgalomnak. Gándhi annakidején sok támogatót és hívet talált Allahábádban és többnyire itt tartózkodik a pándiai mozgalom új vezére, *Pandit Dzsavahárlál Néhrü*. Érdekelhet bennünket, hogy a nagy hindu nemzeti vezérnek, akit általában «India koronázatlan királyának» neveznek hívei, egyik unokaöccse néhány évvel ezelőtt budapesti leányt vett feleségül, a fiatal asszony tökéletesen hinduvá lett és tevékeny részt vesz a nemzeti mozgalom munkájában.

*

Ha a Gangesz szerepét akarjuk megismerni a hinduság életében, ezt mindennél inkább Benáreszben tanulmányozhatjuk. Benáresz a hinduk legszentebb városa; Indiaszerte minden hívő hindu úgy tekint efelé a Gangesz-parti város felé, mint ahogyan Rómára tekintett a középkornak még egységesebb, bensőségebb hitű keresztény világa.

Nincsen olyan utazó és útleíró, aki meg ne emlékeznék Benáreszről. Ez a város első helyen áll India «kuriózumai» és látnivalói közt és minden idényutazó felkeresi, ha számtalan más, ugyancsak fontos helyet kénytelen is kihagyni rövidreszabott útiprogrammjából. Talán éppen ennek a rendkívüli nevezetességének tudható be, hogy olyan sok badarságot írtak már össze Benáreszről. Szinte szabványossá vált már, hogy csaknem minden útleírásban mindig ugyan-

azokkal a dolgokkal találkozunk, amikor Benáresz kerül sorra. Örökkön ismétlődő motívum ezekben a leírásokban a szörnyűködés, hogy «a mai modern időkben» a vakbuzgóságnak ilyen képtelen túlkapásai lehetségesek, aztán minden útleíró gondosan beszámol a pizsokról, a visszataszító jelenségekről, a «barbár fanatizmus» iszonyatosságairól. Az éremnek ezt az oldalát sohasem találják elég feketének, nagy igyekezettel kennek rá még több mocskot, olyat is, amely egyedül az útleíró képzeletéből, vagy előbb olvasott útleírások ellenőrizetlen emlékeiből erednek. Az érem másik oldalát rendesen egyetlen alkalmi útleíró sem veszi észre. Pedig a «nyugati kultúra fölénye» mégis csak megkövetelne annyi méltányosságot, hogy az árny mellett legalább a fény leginkább szembeszökő pontjait is tudomásul vegyük.

Elismerem, hogy az ilyen alaposabb, részletekbehatóbb megismerésnek hosszabb időre van szüksége, és azok akik a szigorúan beosztott útiprogramm sürgetésére a szó szoros értelmében végigrohannak Indián, aligha tekinthetnek a jelenségek fölszíne mögé. De akkor legalább hallgatnának!

Igaz, hogy akik a hitben és a vallás dolgaiban csak idejétmult, üres képzelgést tudnak látni, azok Benáreszben sem találhatnak semmi nagyszerűt, semmi megkapót; legföljebb «exotikus furcsaságokat». Mert Benáresz egész jelentősége a szellemiségben, az örök dolgokkal való kapcsolatban áll. Így látják a hinduk és ezt a különös atmoszférát megérezhetik még az idegen, más vallások hívei is, ha tisztában vannak a szellemiség útjaival. Mint ahogy nem egy hívő keresztény, sőt pap megérezte Benáresz «lelkét», ha a maga hitének szempontjából kifogásolni valót talált is a hindu szellemiség kifejezőmódján.

Azonban a magam tapasztalása arra tanított, hogy igazán megismerni csak akkor lehet valamit, különösen egy idegen szellem kultúráját, ha nem előzetesen megformált vélemények kritikájával közeledünk hozzá, hanem kitárva értelmünket és érzésünket, készek vagyunk befogadni minden hatást, amelynek mélyén egyetemesen emberi érték és szépség lakozik. Ha ilyen elfogulatlan szemlélettel járjuk a Keletet, akkor feltárul előttünk sok

olyan titka és szépsége, amelyről máskülönben sejtelmünk sem lehet.

A hindu bölcsélet a szenthelyeknek több fajtáját ismeri. Mindegyiknek alapja az úgynevezett *pítha*, a szellemi hatóerők különleges találkozóponjtja. A hindu felfogás a gondolaterőt valóságnak, a fizikai erőkkel egyenrangú hatótenynek tekinti. Pítha az ilyen erők *csomópontja*, benne több erő találkozik. Hasonlattal élve olyan ez, mint a vízben keletkező örvény. Ahol a víz egyenletesen áramlik tova, nem jöhet létre örvény, de ahol több áramlat találkozik, ott megjelenik. S ahogyan valamely tárgy, például fadarab csöndesen úszik tova a vizen, de örvénybe kerülve, ennek forgatagában mintegy megáll, nyugvóhelyet talál, ugyanúgy az erők szellemi csomópontjában is nyugvóhelyet, tartósabb helyzetet nyer a lélek és a gondolat. A hinduk szerint minden úgynevezett «szent» hely ilyen pítha, a szellemi erőknek és tiszta gondolatáramoknak örvénylése, s ez úgy vonja magához a máskülönben magatehetetlenül sodródó lelkeket, mint az örvény a hatókörébe jutó fadarabokat. A szenthelyeken létrejövő píthák, szellemi erőkörök, részben az ott megnyilvánuló emberfölötti erőkörből, részben a hívők egyesített gondolatáramaiból állnak elő s örvénylésükbe ragadják az isteni elemeket is, meg az emberieket is. Vannak aztán állandó (*nitja*) és átmeneti (*namittika*) erőkörök. Átmeneti az olyan, amely csupán egy sereg ember közös gondolatáramából keletkezik, például egy ájtatos gyülekezetben, de megszűnik, amikor a gyülekezet szétoszlik. Állandó csomópontja azonban a szellemi erőknek az, ahol maga a természet kapcsolódott emberfölötti elemekkel, hogy szünetlenül árássza a szellemiség tiszta erőit. Ilyen hely a hinduk szerint Benáresz is.

A hinduk tehát nemcsak pusztá «babonából» tekintik szentnek ezt az ősi Gangesz-menti várost, hanem igen mély és bölcs magyarázatot is tudnak adni jelentőségére. Persze ez a magyarázat másféle gondolkozásmódból ered, mint ahogyan a racionális és többnyire anyagelvű nyugati agy gondolkodik, de — nem egészen bizonyos még, hogy a valóságokat egyedül a nyugati gondolkozásmód közelítheti

meg. Fölényes agybeli képességeinket éppen az dicséri, hogy már lassan ráeszmélünk arra a tényre, hogy a valóság és igazság más utakon is megközelíthető, mint az eddig egyedül helyesnek tartott módszerekkel.

Kétségtelen, hogy ha nyílt szemmel, elfogulatlan ítéllettel nézzük végig a Benáreszben összeverődött hindu hívők tömegeit, azt találjuk, hogy itt nem valami jámbor, lagymatag hit jut kifejezésre, hanem egészen lenyűgöző erővel tör ki a mélységes meggyőződés, s ez felébred itt még a művelt, sőt szkeptikus modern indusban is. Benáresz és a Gangesz hagyományos jelentősége szinte kivétel nélkül szívéhez nőtt minden hindunak, sőt más indusnak is, a muzulmánoktól eltekintve, mert az ő hitük nem az indiai talajban gyökerezik. Mi több, akárhány keresztény indus van, aki azért a Gangeszben még mindig valami különös isteni kegyelmet lát áradni. Ha a kereszténység egykor nagyobb tömegeket fog meghódítani Indiában, nagyon valószínű, hogy egyik legszentebb tiszteletben álló temploma Benáreszben fog emelkedni . . .

Nézzük végig Benáresz tarka képeit. Az ősi város eredete a történelem előtti idők homályában vész el. Szűk határok közt ide-oda vándorolt évszázadok folyamán, de nagyjából mindig mai helyén állott. A legrégebb emlékekből ma már semmi sincs meg, a templomok és parti ghát-ok újabb időkből valók, de a kultusz, amellyel kapcsolódnak, megszakítás nélkül élt itt a kezdet kezdeté óta. A folyam helyenkint alámossa a partokat, a vízmenti épületek és lépcsősorok összeroskadnak s pár év múltán esetleg eltűnnek a habokban. A víz és a föld örök harca az elmúlt évezredek folyamán sokszor megváltoztatta Benáresz képét. De mindegy, mert felépülnek az újabb templomok, szentélyek és parti lépcsők, ugyanúgy, mint ahogyan új nemzedékek lepik be a partot, az elmúlt generációk százait követve. Van itt valami elpusztíthatatlan, soha el nem évülő, s ez talán mindennél jellemzőbb a hindu lélekre. India évezredekén át azzal tűnt ki a világ népei közül, hogy érdeklődésével elsősorban a lélek, a mindenség, Isten és ember titkai felé fordult és addig őrzi meg igazi, elhivatott mivol-

tát, ameddig nem feledkezik meg erről a sajátos hajlamáról. Hiszen ezt — mint a multban — a jövőben is összeegyeztetheti a földi élet tényeinek megismerésével és a megismerés gyakorlati eredményeivel. A kettő nem zárja ki egymást. Ezt a végtelen ellentétet csak a mi modern nyugati felfogásunk élezte ki, de az emberi értelem további és fel-tétlenül remélhető fejlődése megint kiegyenlítheti őket.

Benáresz nagy város és a vízparttól távolabb fekvő részei is jellemzően érdekesek. De élete mégis mindenké-
előtt a Gangeszparton jut kifejezésre. Ezért mi is előbb a város vízparti homlokzatát fogjuk szemügyre venni.

Legkényelmesebben úgy tehetjük ezt, ha lesétálunk a vízpartra a város déli végén s az ott állomásozó nagy bárkák közül kiválasztunk egyet. Díszes, nagy alkotmányok ezek, mindnek erkélyféle teteje van, az erősen tűző napsugár ellen ponyvatetőt is lehet feszíteni fölébe. A lapos fedélzeti erkély alatt nagyobb fülke van. Több evezős hajtja a járművet. Néhány rupiáért kibérelhetünk egyet és elindulunk vízi sétánkra Benáresz előtt.

Kényelmes karosszékekbe telepedve nézzük az előttünk elvonuló vízpart folyton váltakozó jeleneit. Közben lenn a bárka kis konyhájában teát is főzethetünk vagy jeges italokat vihetünk magunkkal. Ha szolgánk van, olyan kényelemben járhatjuk végig a benáreszi Gangeszt, mint valami keleti fejedelem.

Sorra elvonulnak előttünk a ghát-ok, az egyes templom- vagy palotacsoportokhoz tartozó kőlépcső-szakaszok, amelyek a széles erkélyekről a vízbe vezetnek. Mindegyik ghátnak megvan a maga neve, ezt rendszeren a fölöttük álló templomtól vagy más kiemelkedő épülettől nyerték.

A folyam kanyarulatot ír le s a Gangesz előbb délről északnak, majd északnyugatnak fordul Benáresz előtt. A várossal szemközt, a jobbparton puszta táj néz át Benáreszre. Homokzátonyain alacsony vízállás idején, csöndes korahajnalokon néha lebzselő krokodilusokat lehet látni. De ezek az ormótlan víziszörnyek általában elkerülik Benáreszt, hiszen napkeltétől késő estig nagy tömegek fürdenek a partok mentén és felferik a folyó csöndjét. Csak

némely felelőtlen útleíró szokta mondókáját azzal az állítással színezni, hogy az éhes krokodilusok olykor-olykor elkapnak egy-egy jámbor fürdőzőt. Aki alligátort akar látni, annak az emberlakta tájtól messzebb kell mennie.

A város déli végét az Aszi patak, északi végét a Barana folyócska betorkolása határolja. Az előbbinek csak a pusztá medre van meg, legföljebb az esős évszakban folyik benne víz. Ennek a két folyónak az egyesített neve (Barana-Aszi, régi szanszkrit formájában: Varána-Aszi, azaz *Varánászí*) adta az egész város nevét is. Ebből lett később Baránasz, majd a muzulmán időkben eltorzított kietjéssel Banárasz, európaiasan Benáresz. Más, szintén ősrégi neve a városnak *Kási*, a hinduk maguk közt ma is általában így emlegetik. A ghát-ok közt is első délen az *Aszi Ghát*, a patak torkolata alatt. Még messzebb délen kompjárat köti össze a Gangesz két partját, mert jóval a város alatt, az egyébként néptelen jobbparton áll a benáreszi mahárádza egyik palotája, Rámnagar. Az Aszi Ghát után, lefelé a folyamon, a *Ralla Miszr Ghát* következik, ez a revái mahárádza tulajdona. Több mahárádza építtetett palotákat és zarándoktanyákat itt a Gangeszparton, mert évenként hosszabb-rövidebb időt Benáreszben töltenek, alattvalóik pedig ingyenes szállást kapnak a dharamsálákban (zarándoktanyákban), ha a szent városba zarándokolnak.

Bárkánk most a *Tulszi Ghát* elé siklik. Ennek az északi végén megfigyelhetjük a folyó erőit, amelyek az évszázadok során lassanként átalakítják Benáresz képét és most is munkában vannak. A lépcsősornak, a fölébe emelkedő terrasznak és tornyoknak egy része besüppedt az alámosott partba, összetöredezett, helyenkint pedig a vízbe omlott. A romladékot nem javítja ki senki, nincsen is értelme, mert a folyam nagyobb úr, mint az ember; majd ha egészen összeomlott a ghát és az új part megállapodott, új ghát fog emelkedni fölébe. A ghát Tulszi (Tulaszi) Dásztól, a XVI. századbeli nagy költőtől nyerte nevét, aki hindi nyelven újraírta a Rámájana ősi eposzát. A Rámájának ez a ma is általában érthető nyelven írt változata valóban a hinduság közkinsévé vált, egészen egyszerű emberek is olvassák

Északindiában, mert a hindi nyelv ott nagy területeken otthonos.

A következő részlet a *Dzsanki Ghát*, több templomát Sívának szentelték. Ha az előbbi ghát Benáresz időnkénti pusztulását példázta, a Dzsanki Ghát a város örökös megújulásának lehet példája: nemrég épült, templomain még friss az aranyozás, egyike Benáresz legújabb keletű alkotásainak. S itt azt is megállapíthatjuk, hogy a hindu építő-készség nem szenved aggkori gyengeségben. Meg-megújul s bár tiszteli a hagyományokat, mer és tud új formákat alkalmazni, mer és tud fejlődni.

Minden ghát szolgál valami tanulságos okulással. A *Baccshrádzs Ghát*, nem a hindu, hanem a *dzsaina* felekezet híveit szolgálja. A dzsainák nem tartoznak a hinduizmus keretébe, de ellentét sincsen köztük olyan értelemben, hogy a dzsainák ne tekinthetnék magukat a hinduk testvéreinek. Hagyományaikban sok a közös vonás és jöllehet annakidején, közel harmadfél évezreddel ezelőtt, a *Dzsina* («A Győzedelmes») vallástana éppen olyan újszerű és reformjellegű volt, mint a vele körülbelül egyidőben élt Buddháé, a dzsaina vallás nem jutott az indiai buddhizmus sorsára. Egyes vidékeken — például Rádzsputánában és Gudzszerátban — alig lehet különbséget tenni a dzsainák és a hinduk közt; akárhány hindu, anélkül, hogy hindu vallásgyakorlatát feladná, a dzsaina templomokat látogatja, míg igen sok dzsaina egyidejűleg hindu szokásokat követ. Mint minden indiai eredetű vallásforma, a dzsainizmus is szentnek tartja a Gangeszt és páratlan szellemi erők központját tiszteli Benáreszben, akárcsak a hinduk. Ezen a gháton is három dzsaina templom emeli kupoláit a hindu szentélyek keretében.

A *Sivala Ghát*-on hatalmas, igen szép régi palota emelkedik, ez a nagy lázadás idejében, 1857-ben harcot is látott. Ma a benáreszi maharádzsa tulajdona és *Kálí*ről, Síva feleségéről, a «fekete istennőről» nevezték el.

Utána a *Dandi Ghát* elé érünk. Itt a vezeklőknek különös csoportja tanyázik, az úgynevezett *dandi-pant* (bottal járók) szektájának tagjai. Ez is egyike a hindu szentek,

vezeklők és szerzetesek főntebb említett hetvenegynéhány osztályának.

A *Hanumán Ghát*on emelkedő templomot Hanumánnak, a Rámájában szereplő félisteni majomnak szentelték. Hanumánnak, illetve a vele kapcsolatos legendás hagyománynak köszönhetik az indiai majmok, hogy úgyszólván «nyugdíjképes állást» élveznek. Már legalább azok, amelyek a templomok és szenthelyek körül tanyáznak. A hinduk megbecsülik, «szent»-nek tartják Hanumán kései leszármazottjait és rokonait, nem bántják őket. Még a vetéstáblák és gyümölcsösök őrei sem ölnék meg a kártékony négykezüeket; íjjal lövöldöznek ugyan rájuk, hogy elriasszák őket, de az íj húrjára nem nyilat, hanem kis, szárított sárgolyót tesznek; ez jót üt a túlságosan szemtelen majmon, de nem tesz kárt benne. A Hanumán templomban és környékén is szabad ki- és bejárásuk van a Rámájában szereplő vitéz *vánara* («erdőlakó»: majom) nép utódainak, sőt még csemeget, banánt, földimogyorót is kapnak a jámbor hívóktól.

A majmokon kívül, sőt ezeknél még nagyobb számban járnak-kelnek háboríttatlanul a ghátakon a szent szarvasmarhák, tehenek és bikák. Jól táplált példányok ezek. *Nandinak*, Síva főisten mítikus bikájának és hátasállatjának köszönhetik, hogy a hinduk olyan nagy becsben tartják őket. A tehén mindennél szentebb a hindu szemében. Azt tartja róla, hogy egyetlen más állatban sem lakozik annyi az anyagi lét «szattva» (tiszt, világos) alkotóeleméből, mint a szarvasmarhában, főleg a tehénben. A hindu, még ha húsevő, akkor sem enne meg a szarvasmarha húsát, mi több, ettől még a szikhek, dzsainák, sőt az egyébként egészen modern felfogású, angolosan élő hinduk is irtóznak. Majdnem kannibalizmusnak tartják a marhahúsevést. A hindu-muzulmán ellentéteknek egyik oka, hogy az utóbbiak vígan fogyasztják a marhahúst és az Indiában élő angolok iránti rokonszenvet sem növeli előszeretetük a «beefsteak» iránt, hiszen mindkét csoport skrupulus nélkül kész leölni a szarvasmarhát.

A hinduk nagy többsége minden ölést elítél, s ezért

általában tartózkodik mindennemű húsételtől. Az *ahimszá* («nem-ártás») egyike a hinduizmus alapvető törvényeinek s éppúgy vonatkozik állatra, mint emberre. Ez a törvény kiegészítője a *maitrí* törvényének, a minden élőlény iránti szeretetnek. Az élet olyan titok, amelyben az Isten lényege honol, s ezért az embernek nem szabad ártó kézzel érintenie; így vallja az *ahimszá* híve. Egyes csoportoknak azonban — például a harcosoknak — a hinduizmus bizonyos megszorításokkal megengedi nemcsak állatok, hanem emberek megölését is. De a szarvasmarha ezek számára is tabu.

Különösen sok szent tehenet láthatunk a következő gháton, a *Kédar Gáth* környékén, mert ezt is Sívának szentelték, s a szarvasmarha kultusz elsősorban a Síva-tisztelettel áll szoros kapcsolatban. Kédarnáth (A Hegyek Ura) Sívának egyik neve. Síva a hindu mitológia szerint legszívesebben a magas hegycsúcsokon lakozik és központi ott-hona is — a Kailász hegy — a Himálaja szívében emelkedik. Kédarnáth temploma mellett terül el a *Mánaszaróvar Ghát*, s ez is Sívára utal. A Kailász hegy odafönn Tibet hegyei közt a Mánasza tóban (Mánaszaróvar) tükröződik, s erre a szent tengerszemre emlékeztet a gháton lévő vízmedence. A hinduizmusban minden jelképes, s a Síva-templomok formái szintén szimbolikus képmásai a Kailász hegynek vagy általában a Himálajának.

A *Nárada Ghát*, a *Csauki Ghát* és a *Rádzsa Ghát* után a *Szómésvar Ghát* következik. Az előbbieket igen festőiek, de nincs különösebb jelentőségük. Az utóbbi a Hold kultuszát szolgálja, vagyis végeredményben szintén Sívát, mert Síva, mint Szómészvara (A Hold Ura), homlokán viseli a Hold korongját. Ezen a gháton mindig nagy tömegek verődnek össze és merülnek a vízbe, mert a közhit szerint a Gangesznek mindent megtisztító és gyógyító hatása itt, ezen a gháton a legerősebb. Sok beteget a hozzátartozói vagy fizetett szolgálk hoznak oda és mártanak meg a vízben. A Bibliabeli Bethesda tavának partján láthattak ilyen jeleneteket Jézus és tanítványai. Itt, Benáreszben töretlenül él az ókor... De az ókor töretlen hite s ennek tagadhatat-

lanul csodálatos hatású ereje is él. Ez pedig nagyobb dolog, mint a higiénia nevében felháborodó európaiak véleménye, akik nem győznek sopánkodni, hogy «miért tűrik az angolok ezeket a felháborító babonásokat» és «középkori» állapotokat. A főntebb említett alkalmi útleírók e jelenségekkel kapcsolatban sem mulasztják el lesújtó ítéleteiket hangoztatni, riasztó színekkel ecsetelik, micsoda pusztító járványok okozója az, ha betegek és egészségesek egymás mellett, ugyanabban a vízben fürdenek, s odébb, a halottégető gháton, a hamvasztás után még megmaradt hullarészeket egyszerűen ugyancsak a vízbe söprik.

Kétségtelen, hogy a mi modern nyugati nevelésünk szemüvegén át sok visszásságot, visszataszító jelenségeket is láthatunk a benáereszi Gangesz-parton, de ha elfogulatlanok akarunk lenni, akkor nem szabad mindent egy egészen más civilizáció szempontjai szerint megítélnünk. A modern tudomány s a higiénia kiváló eredményeket értek el és igen hasznosak, de ma már lassan túlhaladjuk azt a multszázadbeli nézetet, hogy egyedül az anyagi higiénia fontos, mert már tudjuk, vagy legalább is sejtjük, hogy «deli higiénia» is van. Sőt a fizikai világban is sok olyan jelenséget ismertünk meg, amelyek megdöntik a régebbi nézeteket. Így például tudományosan is igazat kell adnunk a hinduknak abban, hogy a Gangesz nemcsak lelki, hanem anyagi értelemben is «mindent megtisztít». Nemcsak a Gangesz, hanem minden nagytömegű folyóvíz. Budapesten a nagy szennyvízgyűjtőcsatorna betorkolásánál megvizsgálták a Duna vizét és kiderült, hogy a beömlés helyétől alig néhány méternyire a víz már teljesen mikrobamentes volt. A nagytömegű eleven folyóvíz a leghatásosabb csiraölő. Azt pedig komoly angol tudósok is megállapították, hogy a Gangesz fokozott mértékben csiraölő hatású. A vízben feloldott ásványi alkatrészek vagy egyéb okok idézik-e elő ezt, nem tudjuk, de tény, hogy a Gangesz vizében nem élnek meg a mikrobák és kórokozó baktériumok, még annyi ideig sem, mint például a Dunában. S ezért — ha másképpen fejezik is ki — igazuk van a hinduknak ősi hitükben, hogy a Gangesz minden tisztátalanságot elmos. A hindu felfogás nem von éles határ-

vonalat test és lélek, anyag és szellem közé; ezek az ő szemükben ugyanannak az egy univerzumnak egymással érintkező fokozatai. Nincs okunk rá, hogy a benáreszi ájtatoskodókat a Gangesz vize miatt járványoktól féltjük. Benáreszben is dúltak már veszedelmes járványok, éppúgy mint más indiai városokban, de a baj mindig a víztől távoleső, szűk, zsúfolt sikátorokkal telt, nem éppen kínosan tiszta városrészekben ütötte fel a fejét. S a Gangeszpart jeleneteinek láttára meg kell értenünk a fizikai gyógyhatásokban is óriási szerepet játszó erőt, a hit, a föltétlen bizakodás mérhetetlen erejét. Ma már minden haladott gondolkozású nyugati orvos tisztában van azzal, hogy hit és bizalom nélkül a legkiválóbb kezelés is eredménytelen lehet, vagy csak csökkentett eredménnyel jár. Ami a benáreszi hindukból a fizikai higiénia tekintetében hiányzik, azt tízszeresen kipótolják elképzelhetetlenül erős hitükkel. Keresztény szempontból is igazat kell adnunk nekik, hiszen Jézus szintén a hit erejére mutatott rá, mint olyan erőre, amely nem ismer lehetetlent. Amikor a beteg asszony, aki megérintette a Mester köntösét, meggyógyult, Jézus így szólt hozzá: «Asszony, a te hited meggyógyított téged!»

Nem kell elfeledkeznünk modern korunk és nyugati tudományosságunk nagy értékeiről, de tudomásul kell vennünk éppen a legújabb megismeréseket is s akkor belátjuk, hogy még mindig áll Shakespeare sokszor idézett szava: «Több dolgok vannak égen és földön . . .» Indiában, s éppen Benáreszben még láthatunk «csodákat», amelyek azonban nem csodák, hanem a természet erőiben gyökereznek, csak olyan úton-módon jönnek létre, amelyet tudományosságunk még csak napjainkban kezd megismerni. Kár a fölényeskedés megrögzött pózával nézni minderre, mert akkor éppen azt nem láthatjuk meg ebben az idegen, de ősi és mély értékekben még mindig gazdag kultúrában, amiért talán egyedül érdemes messze keletre utaznunk.

A Mánaszaróvar Ghát után több ghát következik, legjelentékenyebb köztük a *Munsi Ghát*, egyike a legszebbeknek és legnépesebbeknek a benáreszi parton. De már közelünk a *Dasasvamédha Gáth*hoz, «A tíz lóáldozat» ghátjához,

A nagy pagoda bejárata Buddh-Gajában.

Nagy Akbár cenotafiuma.

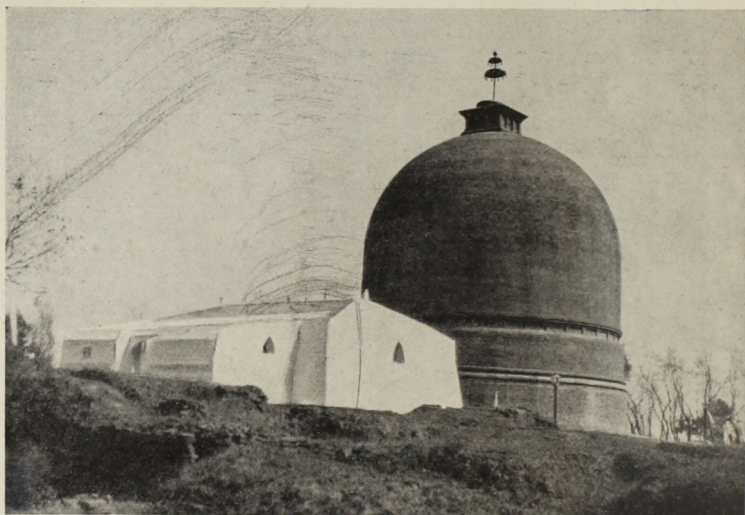
A szent fa Buddh-Gajában.

Buddha képmása a kásziai «burmai szentélyben».

Perera úr, portugál buddhista, a kásziai zarándokok jötevője.

A kászi szűta, Buddha halálának színhelyén.

A haldokló Buddha fekete márványszobra Kásziában.

s ez egyike a szent város leszentebb pontjainak. A hitrege szerint Brahmá, a Teremtő, nagy lóáldozatot mutatott be ezen a helyen. Az áldozati mű a hindu felfogás szerint egyike a mindenség fenntartó erőinek, istenek éppúgy áldoznak, mint az emberek; az istenek azért, hogy példát adjanak, az emberek pedig azért, hogy belekapcsolódjanak a mindenség nagy áldozati művébe. Az áldozat mindig önmegtagadás, mert csak az olyan áldozatnak van értéke, amely becses dolgot ajánl fel; ebben rejlik az áldozat gondolatának erkölcsi eleme. A lóáldozatot a régi hinduk igen nagyra tartották, ez még ősi árja hagyomány, mert a nomád indo-árják — akárcsak az ősmagyarok — a lovat minden javuknál többre értékelték.

A *Man Mandir Ghát*on csillagvizsgáló áll; a XVII. században építtette Dzsaj Szingh rádzsput mahárádza, a mogul hatalom hűséges támogatója. Székvárosában — Dzsajpurban — és Delhiben is emeltetett hasonló csillagvizsgálókat. Dzsaj Szingh nagy csillagász volt, azaz helyesebben asztrológus, s az obszervatórium sajátos alakú építményei, hatalmas félkörei, tornyai, napórái, ívei arra szolgáltak, hogy az égitestek mindenkori helyzetét az Állatövhez, a zenithez és a horizonhoz viszonyítva megállapíthassák.

A *Mir Ghát*on nepáli templom emelkedik, tökéletesen elütően a környező hindu építményektől. Utána következik a *Dzsalszain Ghát*, a halottégető térséggel. Erről is sokat írnak az utazók. Nemcsak a víz felől, a lassan tovasikló bárkáról néztem itt a halottégetést, hanem más alkalommal a partról is hosszasan figyeltem, de nem bírtam annyira felháborodni rajta, mint sok útleíró. A holttesttől való megszabadulás eljárásai sehol sem szépek a világon, hiszen a pusztulás és romlandóság erőivel kell megküzdeniük, de nem tudom, miért volna visszataszítóbb a halottégetés, mint például a temetés. A tűz tagadhatatlanul hatalmas erejű tisztító elem és gyorsabban végzi el az oxidálás munkáját, mint a föld alatt a bomlasztó, rothasztó folyamatok. De ez az utóbbi nem a szemünk előtt megy végbe. Igaz, hogy a hinduk nem sokat teketóriáznak a holttesttel, a

fehér gyolcsba csavart tetemet megmártják a szent folyamban, aztán a jókora fahasábokból rakott máglyára teszik, újabb sor fát halmoznak fölébe, olajjal vagy olvasztott vajjal öntözik meg, aztán az elhalt családjának legidősebb férfitagja meggyújtja a rakást. Csak a legközelebbi rokonok vannak jelen, tiszteletteljes távolságban kuporognak és nézik, hogyan hamvad el a máglya és a test, amely a halál előtt a lélek hordozója volt. A hinduk világnézetében gyökerezik az a felfogás, hogy a test már nem azonos azzal, aki élt, mert az élet elpusztíthatatlan szellemi tény; a test a halál után már csak romlásra szánt anyag, s mielőbb vissza kell térnie az anyag világába. A siratás, a kesergés megtörtént még otthon, a halottégető téren csend honol, nincsenek szívettépő jelenetek. De nincsenek szemforgató, kiállthatatlan «résztvényilvánítások» és egyéb komédiák sem, amelyek többnyire olyan elviselhetetlenné teszik a mi temetéseinket. Az egész inkább azt példázza, hogy a halál elkerülhetetlen és nem is olyan nagy dolog; az *élet* a nagy és csodálatos tény, mert legyőzi a halált, hiszen az élő lélek újra testet ölt majd. Ha egyszer beleéltük magunkat a hindu világfelfogásba, akkor nem tudunk már felháborodni a gangeszparti halottégetésen. Így van, így volt évezredek át és így lesz valószínűleg újabb évezredek során végig...

Ami a régi hindu világban a halállal kapcsolatban igazán szörnyűséges volt, például az özvegyek elevenen való elégetése, az hála Istennek, már megszűnt, s ez tényleg az angol uralom érdeme. Ez a szokás nem volt mindig általános a régi, hindu Indiában, de a hagyományok megmerevedésével szinte törvényerőre emelkedett. Viszont tény, amire elég bizonyíték van, hogy nagyon sok hindu özvegy valóban önként követte urát a halálba a máglya tűzén át. Ilyen esetek azután is történtek, amikor az angol ellenőrzés már minden eszközzel megakadályozta az özvegyek feláldozását.

Manapság a hindu társadalom is belátja már, hogy ennek a szokásnak az eltűntével nem vesztett semmit és a modern mozgalmak hívei az özvegyek újbóli férjhezmene-

telét szorgalmazták vagy özvegy-otthonokat tartanak fenn, amelyekben a sokszor egészen fiatal özvegyasszonyok hasznos háziiparokat tanulnak. A régi világ sok túlzása és kinövése meghátrál az új szellem elől, s ebben már igazán a nyugati életfelfogás üli diadalát.

Körülbelül a halottégető ghát mögött, de távolabb a parttól emelkedik a híres *Aranytemplom*. Aranyozott lemezekkel bevont sikara-tornyai vakítóan csillognak a napfényben. A hindu templomoknak kétféle stílusuk van, az említett *sikara* kötegtorony jellemzi az egyiket, a *vimána* gúlatorony a másikat. Az előbbi inkább északindiai, a második délindiai eredetű. A sikara kötegtornya a jelképesen egyesített Himálaját vagy a legendás Méru hegyet ábrázolja, a vimána gulája pedig elsősorban Síva szent hegyének, a Kailásznak szimbolikus utánképzése. Benáreszben a sikara tornyok uralkodnak.

Az egész benáreszi Gangeszpart legszentebb része a *Manikarnika Ghát*, közepén nagy vízmedencével. Visnu főisten «lábnyomát» mutogatják itt; a két hatalmas méretű lábnyom márványtalapzatba mélyed, de inkább régi faragványra emlékeztet, mint igazi lábnyomokra. Ősszel, novemberben rengeteg zárándok verődik össze ezen a gháton. Mindegyik templomnak, szenthelynek és ghátnak megvan a maga különleges ünnepe, de azért egész éven át valamennyit felkeresik az ájtatos hívek.

A *Szindia Ghát* megint a folyam átalakító munkáját hirdeti: a súlyos építmény alatt besüppedt a parti talaj, az egész ghát lassan roskadozik, belesüllyed a földbe. A legközelebbi fontos partrészet a *Pancsgangá Ghát*, az «Öt Gangesz» ghátja. A hindu vallásos élet környezetébe itt kirívóan hasít bele két karcsú minaret; mert mecset emelkedik a ghát fölé, a magas parton. Aurangzib nagymogul a hinduk üldözője volt és sokat sanyargatta őket, mégis az ő tiszteletére építtette ezt a mecsetet egy hindu. A nagymogul ebben a mecsetben bizonyára az iszlám diadalának jelképét látta s aligha gondolt arra, hogy birodalmát nem sokkal a halála után éppen az annyira lenézett és üldözött hinduk szövetsége fogja megdönteni. A türelmes hindukat

csöppet sem zavarja a mecset hivalgó jelenléte vallásuk legszentebb helyén.

Lefelé haladva a folyón a két utolsó jelentékeny part-részlet a *Trilócsan* és a *Prahlád Ghát*. Nem messze a város északnyugati végétől és az utolsó ghátoktól modern vasúti híd ível át a szent folyam fölött. A hídon túl már csak a *Rádzs Ghát* következik, régi, romladozó erőd emelkedik fölébe.

Végig a ghátok során sürgőforgó, hihetetlenül tarka élet zajlik. Vezeklők, fakirok, bráhman papok jönnek-mennek és hívők tömegei hullámanak. Közben szent tehenek csatangolnak, vagy fakirok üldögelnek szögekkel kivert deszkán. Varjak és sasok csaponganak erre-arra; ők itt a köztisztasági közegek, felszednek minden hulladékot. A lépcsőket fürdőzők lepik el. Egyes ghát-részeken csak nők fürdenek. A zárándokok nem csak egy helyen merülnek a szent vízbe, hanem végigjárják a legszentebb pontokat, a legnevezetesebb ghátokat és egymásután többször is megmerülnek a Gangesz habjaiban. Kitért karokkal vagy homlokukra tett kézzel állnak a vízben, arcukon elragadtatás tükröződik. Különösen megható és csodálatos látvány ez kora reggel, amikor a Nap fölkel. Ekkor ezer meg ezer vezeklő és zárándok merül a vízbe és ég felé nyújtott karral köszöntik a Napot, az Élet Urát. A ghátok teraszain nagy kerek napernyők állanak, mint megannyi óriási gomba, hogy védelmet nyujtsanak a tűző napfény ellenében. Az egész folyópart egyetlen nagy istentisztelet színhelye, óriási templom, Isten ege borul föléje. Szinte érezhető, hogyan árad a hit és áhítat a számtalan emberszívből a magasságok felé. A hit csodálatos erővel sugárzik itt s ez Benáresz igazi szépsége. Rendkívüli élmény, mellette eltörpülnek a szépséghibák, a bizarr, sokszor visszataszító mozzanatok.

A bárkáról végignézhettük mindezt, de így csak benyomásokat kaphattunk. Ha alaposabban meg akarjuk ismerni Benáresz életét, nem szabad visszariadnunk attól, hogy közelebb lépünk a néphez és gyalogszerrel is közelítünk a ghátokhoz. És Benáresz a parttól távolabb, a város belsejében is sok érdekes látnivalót kínál.

Az Aranytemplomot, a Hanumánnak szentelt majom-templomot, a Bölcsesség Kútjának templomát inkább a város felől közelíthetjük meg. A legtöbb hindu templomba nem léphet be az idegen, de az előcsarnokba, vagy az udvarba bejuthatunk, ha lehúzzuk lábbelinket a szent hely küszöbén. Benáreszben különösen ügyelnek a hagyományok betartására s ezért itt nehezebb bebocsáttatást nyerni a templomokba, mint másutt. A tilalom azonban csak a templom belső részére és természetesen a szentélyre vonatkozik. Így is bepillanthatunk és látjuk a szoboralakokat és a képmások elé járuló hívőket, akik fémtálcán virágfüzéreket visznek a templomba, hogy választott istenségük elé helyezték áldozati ajándécul.

☞ Lépten-nyomon vezetőkbe, jógikba, szádhuikba, szann-jászikba és a hindu «szent emberek» más típusaiba botlunk. Ezeket gyűjtőnévvel fakiroknak szokták nevezni, bár a kifejezés nem egészen helyes, mert fakir alatt tulajdonképpen muzulmán kolduló szerzetest vagy vallásos vándort kell érteni. A legtöbb fakir csak közönséges kéregető. Az igazi szádhu, a szent élet igazi vándorai nem tolakodnak, sőt inkább kerülik a tömeget. Ilyenek is vannak, de akikkel mindegyre találkozunk, azok inkább kenyérkeresetnek, foglalkozásnak tekintik a szentéletet, illetve ennek látszatát. Ezek az álszentek sokkal festőiebbek, mint az igaziak. Bozontos hajtömeg tornyosul fejük búbján, némelyikük tetőtől talpig fehérre festette testét fahamuval, mások tarka kasztjeleket viselnek homlokukon, nagy magvakból fűzött olvasók zörögnek nyakukban, furcsa szerszámokat cipelnek kezükben, csíptetőket, hosszú botokat és száraz tökből készült alamizsnás szilkéket. Szádhunak lenni egyike a «legbiztosabb állásoknak» Indiában. A jámbor nép nem tagadja meg az alamizsnát a szádhuktól, nem kutatja, igazi-e vagy csak csaló az elébe kerülő «szent». Ki tudja? — teszi fel magában a kérdést és inkább ád a méltatlannak, semhogy esetleg elutasítson egy érdemeset.

Benáreszben sok *szvámi* is él. Ezek a hindu szerzetesrendek tagjai. Sárga átvetőben járnak, válluk és karuk rendesen födetlen, fejüket és arcukat beretváltják. Vannak

köztük tanult, művelt emberek is. Néhány ilyen szvámival megismerkedtem, nemcsak Benáreszben, hanem másutt is, mert a szvámik sokat utaznak, járnak-kelnek India-szerte. Akadtam olyanra köztük, aki kifogástalanul beszélt angolul, minden tekintetben művelt, tanult, képzett ember volt; sőt olyat is ismertem, aki megtanult latinul, hogy ezen a nyelven olvashassa az Újszövetséget és a keresztény vallásos irodalmat. A többség azonban megelégszik azzal, hogy a hindu tanokat és a szanszkrit nyelvet elsajátítva, az ősi hagyományok őre legyen. És bizony a szvámik közt is akad imposztor, aki visszaélve tekintélyével, csak arra törekszik, hogy potyázzék és jól éljen. Ilyennel is találkoztam egy maharádzsa udvarában. De mihamar rájöttek, kivel van dolguk és finoman «eltanácsolták» a kitűnő szvámít. Mit bánta ő? Akkor már vagy egy hétig jól élt a fenség vendégházában, továbbállt tehát és bizonyára megint jól élhetett valamelyik más udvarnál, amíg aztán onnan is ki nem tették a szűrét.

A sok fakir és koldus miatt jobb is, ha hátat fordítunk a Gangeszpart közelében fekvő városrésznek és elindulunk a bazárnegyed felé. Benáresz műipara híres, sok régi iparág még ma is virul itt. Érdeemes meglátogatni például egy-két brokátszövőműhelyt és a rézművesek boltjait. Gyönyörű brokátselymeket láthatunk, gazdagon átszőve arannyal, ezüsttel. Nagyon finom és aránylag olcsó a benáreszi selyem is, különösen szép a nyersselyem. A rézművesek tálakat, dohányzóasztalokra való rézlapokat, kis istenszobrokat és egyéb díszműárukat készítenek, nagyon művészi módon cizellált, bevéssett díszítményekkel. Legértékesebb az úgynevezett «szemüveg-munka» mert ennek díszítmény-cirádái olyan pókhálófínomságúak, hogy a művész csak nagyítóüveggel dolgozhat rajta s így sem végezhet sokat egy munkanap alatt.

A város keskeny síkatorai és utcái tarka képeket mutatnak, nyüzsgő a nép, csavargó tehenek kerülnek elénk, vagy bölcс nyugalommal órákig álldogáló szent bikák torlaszolgják el előttük a síkátort egész szélességében. A hinduk meg-megsímogatják a szent szarvasmarhák nyakát,

hátát, amint elmennek mellettük. Az európai viszont többnyire pokolba kívánja ezeket a tiszteletreméltó forgalmi akadályokat. Ennyire viszonylagos minden a Földön ; attól függ, ki milyen szemmel néz valamit.

A városon túl kezdődik a *Cantonment*, a brit negyed, a modern városrész. Itt tágas parkok, széles fasorokkal szegélyezett utak vannak ; egészségesebbek és kellemesebbek, mint a belváros ósdi, keskeny, zsúfolt, szagokkal telített, többnyire szemetes utcái és sikátorai, de nem olyan érdekesek és festőiek. A modern szállodák szintén az angol városrészben állnak. De az indiai kuriózumok azért felkeresik ezt a környéket is : a szálloda udvarán kígyóbűvölők és szemfényvesztők lebzselnek és lesik a «szaháb log»-ot, az úrinépet. Akad érdeklődő bőven és a *szápválák* (kígyóbűvölők) vagy *dzsadugárok* (szemfényvesztők) szorgalmasan mutogatják művészetüket. Olykor egyszerre öt-hat szemüveges kobra is lejtí furcsa táncát a földön guggoló kígyóbűvölők előtt, akik egyhangú fuvolaszóval biztatják táncra hüllőiket. Külön «baksis» ellenében aztán a szápvála hajlandó bemutatni a legnagyobb attrakciót, a kobra és a mangusz (mongoose, mungó) harcát. A mangusz kis, vörössesszőrű, patkány- vagy mókusféle állat és a kobra halálos ellensége. Nem fél tőle, mint a többi élőlény, hanem egyenesen vadászik reá s ha elcsípheti, többnyire végez is vele. Nem tudni, mi védi meg a kígyómarással szemben. Némelyek szerint immunis iránta, mások szerint — s ez a valószínűbb — vastag bundája óvja meg, mert a kígyó fogából kicsorduló méreg fennakad a szőrzetében. De gyorsasága is megvédi, mert elképzelhetetlen fürgeséggel csap le a kobrára. A benáreszi szálloda előtt magam is tanuja voltam egy ilyen összecsapásnak : a kígyós ember kiszedett kosarából egy kobrát, aztán egy másik kosárból madzagra kötött manguszt tett a földre, távolabb a kígyótól. Mihelyt a hüllő megpillantotta engesztelhetetlen ellenségét, fölgaskodott és felfújva taraját, sziszegve vicsorgatta fogát a kis vörös állat felé — de helyben maradt, nem támadt rá. Ezzel szemben a csöpp mangusz majd kitépte a nyakára kötött zsinórt a szápvála kezéből, felborzolta szőrét és

dühösen a kígyóra akarta vetni magát. Amikor aztán a kígyóseiber eleresztette a madzagot, a mangusz szempillantás alatt nekiugrott a kígyónak és ez, mielőtt megmarhatta volna, már szétharapott torokkal vonaglott a földön.

Benáresz a hindu tudományos életnek is központja. itt működik az egyetlen hindu egyetem. A hagyományos filozófiai rendszereket, a szanszkrit nyelvet, a klasszikus irodalmat és általában a régi hindu tudáskincset tanítják benne. A hallgatók többnyire bráhma-*nak*, a mesterek kivétel nélkül azok; a végzett diákok aztán hangzatos szanszkrit címeket, tudományos rendfokozatokat kapnak: *vidjálankár* («A tudás ékessége») vagy mint legmagasabbat: *sásztri* (a Sásztrák, vagyis a tudást tartalmazó irodalom mestere).

Benáresz hosszú időre ad látnivalót, s annyi érdekességgel, jellegzetes és tanulságos dologgal szolgál, hogy minden tizedrészét nem ismerhetjük meg, ha nagyon sietős az utunk és csak a szabványos egy-két napot tölthetjük ott. Ha valóban tanulmányozni akarunk Indiában, akkor éppen Benáresznek, a hindu szellemiség e legjellegzetesebb központjának elegendő időt kell szentelnünk. És minél tovább maradunk, minél többször látjuk a gangeszparti élet jeleneteit, annál inkább felnyílik a szemünk a megkapó, csodálatos benyomásokra és annál kevésbbé állják útját megismerésünknek a felszín riasztó foltjai és visszataszító jelenségei.

X.

A Buddha nyomában. Bihár.

Benáresz nemcsak a hinduk szent városa, hanem a buddhisták is szent emléket fűznek hozzá. A Buddha itt, Benáresz mellett hirdette először tanát. Jó hat kilométernyire a várostól északra van *Szárnáth*, amelynek helyén a Buddha korában az «Őzek ligete» nevű kert terült el. Itt, ebben a ligetben hangzott el először — idestova harmadfél

évezreddel ezelőtt — a Tan, amely aztán Ázsiának tekintélyes részét meghódította és a világ legtöbb hívet számláló vallásává terebélyesedett. Itt, a szent Gangesz és a szent Benáresz közelében, megjelent egy ismeretlen, fiatal aszkéta, szálás, szoborszerű alakját csak egyetlen sárga átvető fődte, s ez az ismeretlen aszkéta beszélni kezdett. Eleinte csak öt hallgatója volt, vezeklők, akik annakelőtte egyszer már felkeresték erdei tanyáján és látva önsanyargatásának elszánt erejét, letelepedtek köréje s várták, mikor éri el vezeklő erőfeszítéseinek eredményeképpen a nagy megvilágosulást. Amikor azonban Gautama Sziddhárta, a fiatal aszkéta egy napon ráeszmélt, hogy az önsanyargatás útján nem juthat el a teljes megvilágosuláshoz és eledelt vett magához, a reménykedve várakozó vezeklők megbotránkozva hagyták faképnél: «A vezeklő Gautama ismét az érzékek rabjává lett!» Ám Gautama Sziddhárta megtalálta az utat; szelleme előtt feltárultak a lét, az élet és halál végső titkai és «fölébredetté», Buddhává lőn. Akkor aztán elhagyta addigi vezekléseinek színhelyét és útnak indult, hogy felkeresse azokat, akik kételkedtek benne. Ezeket tüntette ki azzal, hogy elsőkül vehessék tudomásul a fölfedezett tökéletes Tant és meggyőzetve első tanítványaivá szegődjenek a Tathágatának, a Magasztos Mesternek.

Az Ózek Ligetének helyén még a Buddha életében buddhista kolostorok és szentélyek emelkedtek. A hely jelentősége még csak fokozódott halála után. Másfélezer esztendőn át Szárnáth egyike volt a buddhizmus legszentebb helyeinek. Nemzedékek hosszú sorai építették fel itt kolostoraikat, sztupáikat és hozták létre a Buddhát dicsőítő műalkotásokat. Szárnáth jelentőségén csak a hindu ellenhatás ütött csorbát és az iszlám hódítása vetett véget életének. De még romjaiban is nagyszerű.

A szárnáthi műemlékeket négy csoportra szokás osztani, régiségük szerint. Az első a Maurja dinasztia korából való s legszebb alkotásai Asókához, a buddhisták Nagy Konstantinjához (Kr. e. III. sz.) fűződnek; a második a hún-török eredetű Kusán dinasztia és Kaniska király műveit foglalja össze; a harmadik a Gupta dinasztia alkotásaiból áll

(Kr. u. IV. és V. század), a negyedik végre az összes későbbi műveket összegezi.

A legrégebb csoport legnevezetesebb alkotása kétségkívül Asóka oszlopa. Már találkoztunk két ilyen oszloppal Hindusztán földjén, de a szárnáthi oszlop — noha leomlott vagy ledöntötték — túlszsz a többin. Eredeti helyén csak az oszlop töve áll, de az egykori oszlopfő épségben fennmaradt és ma a szárnáthi múzeum díszje. Igazi remekmű, ha túlzás is némely angol műtörténész állítása, amely szerint az egész indiai szobrászatban nem találni hozzáfogható alkotást. Négy oroslánalak látható az oszlopfőn, köztük a «Tan kerekének» jelképes ábrázolásával. A Buddha maga használta ezt a kifejezést, ő mondta, hogy Benáreszben «forgásba hozta, elindította a Tan kerekét». Ez a jelkép lépten-nyomon ismétlődik a buddhista műalkotásokon és sokáig azt tartották róla, hogy kifejezetten buddhista jellegű; míg aztán Havell, a kiváló angol műtörténész ki nem derítette, hogy a kerék motívuma is hindu eredetű s a többi hindu vallásos szimbolummal együtt a «világlótusz»-szal áll kapcsolatban: nem egyéb, mint a lótusz magtokjának keresztmetszete. Így azonban még mélyebb értelmet és jelentőséget kap, mert a világlótusz egyike a legősibb, leggyökeresebb indiai szimbolumoknak. A régi hinduk képzeletében a Himálaja a világlótusz szára, a Föld a lótusz kelyhe, India pedig a virág déli szirma. A Tan kereke tehát, mint a lótusz magtokjának metszete, azt fejezi ki, hogy a Tan a földi létnek minden csírát magába foglalo titkát tárja fel, röviden: titokzatos létünk keresztmetszetét mutatja. A lótusz-jelképek egyaránt szerepelnek a hinduizmus és a buddhizmus műalkotásaiban: az oszlopokat rendszerint a lótuszkehely koronázza, Siva szobrai éppoly gyakran állnak lótuszrózsza-talapzaton, mint ahogy a Buddha szoboralakja is sokszor lótuszon ül. Említettük fõntebb, amikor Delhi és Ágra muzulmán művészetéről volt szó, hogy a XVI. századtól kezdve a világlótusz jelképes formaeleme még az iszlám alkotásain is megjelenik, mint a kupolák koronázó záródíszje. Utóbb aztán a szikh építõstílus is alkalmazta a lótuszmotívumot,

de találkozunk ezzel a dzsaina templomokban is, — a lótuszvirág mélyértelmű jelképe tehát a legősibb és legáltalánosabb szimbolum, amelyet India létrehozott és mai napig megőrzött. Indiából származott el aztán — éppen a buddhizmus révén — Ázsia más részeibe. A lótusz a Lélek örök jelképe, mert a vizek sötét mélyéből, a fekete iszapból hajt ki, mint ahogy a lélek is a lét ismeretlen, kifürkészhetetlen mélységéből ered, de az anyagi életformák súlyos, tapadó, fekete sarából fölfelé tör, s mint ahogyan a lótusz keresztülküzd magát a gyökerét takaró vízrétegen és fejét kiemeli a napfényre, a levegőbe, ugyanúgy törekszik a lélek keresztülhatolni a lét síkjain, míg Isten fényességében s éltető leheletében nem találja meg végcélját és életének értelmét. A lótusz eszerint a lélek jelképe, de a lélek hordozója is, legmagasztosabb megjelenésében pedig a Világ-lótusz gondolatát fejezi ki s benne a mindenség leglelke, Isten honol.

A Maurja-dinasztia korából való Szárnáthnak egy másik, szintén nagyértékű emléke, a Főszentélynek nevezett építmény pompásan faragott, egyetlen darabból álló kőkerítése. Az időszámításunk első századából való Kusán-korbeli műemlékek közt egy óriási Bodhiszattva-képmás áll első helyen. Boddhiszattvának nevezik Buddha előző születéseinek létformáját, vagy egyáltalán minden olyan elhivatott szellemi nagyságot, akiből egykor majd, egy távoli születésben Buddha lesz. Mert a buddhista felfogás szerint nemcsak egy, hanem több Buddha lehetséges; minden nagy világkorszaknak, sőt minden létsíknak is megvan a maga Buddhája. Ez hindu eredetű gondolat és azzal a mitosszal áll összefüggésben, hogy Visnu, a Világ fenntartója, ismételten testet ölt és *avatárjaiban* (megtestesüléseiben) az Igazság uralmát állítja helyre. A két gondolat rokonsága tette lehetővé, hogy a hinduk, miután a közben elkorcsosult buddhizmust kiszorították Indiából, Buddhát átmentették a maguk Pantheonjába, mint Visnu egyik avatárját. Buddha a hindu tan szerint a legutóbbi avatár volt, utána a jelen létciklusban már csak egy avatár következik, *Kalki*, aki a Káli-juga — a jelenleg is tartó «vaskor-

szak» — végén jön el ítélni a világ fölött. A buddhisták is hisznek egy eljövendő Buddhában, *Maitréjában*, a «szeretet Buddhájában», akinek eljövedele szintén a jelen világ-éra végét fogja jelenteni. Csodálatos a vallások egyezése bizonyos mélyértelmű misztériumokban! A muzulmánok a Máhdit, az utolsó prófétát várják, a zsidók a régen megígért Messiást és mi keresztények, akik tudjuk, hogy a Megváltó már régesrégén eljött, szintén valljuk, hogy az idők végeztével «az Emberfia eljövendő, hogy ítéljen eleveneken és holtakon».... A misztikus össze tudja egyeztetni és legmélyebb, rejtett értelmükben fogja fel ezeket a titkokat, ha a vallások teológusai ellentétet látnak is a különböző felfogások közt.

Szárnáth legtöbb műemléke a Gupta korszakból, vagyis a Kr. utáni IV. és V. századból való. Ebben az időben sokféle művészi hatás találkozott Északindióban, többek közt a görög eredetű, északnyugatindiai, úgynevezett gandhári stílus befolyása is. A Gupta-dinasztia alatt azonban ezek a hatáselemek egybefonódtak és új, jellegzetesen indiai művészetet eredményeztek. A hindu és a buddhista India valószínűs renesszánsza volt ez a periódus, amelynek emlékeiről már Matrával kapcsolatban megemlékeztünk. Ennek a kornak egyik legnagyobb műve Szárnáthban az úgynevezett *Dharméksa sztupa* (ma *Dhamék* sztupának nevezik), csodálatosan finom, előkelő ízlésre valló faragványával és díszítményeivel. Szárnáthban több, különböző korból való sztupa áll.

A főntebb említett Havellnek valószínűleg igaza van, amikor azt vitatja, hogy a sztupa is a Himálaja hegyjelképéből eredt. Tulajdonképpen nem egyéb, mint kerek, tömör építmény, amely félgömbben végződik, tehát leginkább az Előázsiában is — például az egykori Trója környékén — előforduló tumulusokra, sírdombokra emlékeztet. A buddhizmus országaiban mindenütt találkozunk a sztupával, csak méreteiben és kivitelében különbözik egyik a másiktól. Szilantól a hátsóindiai szigetekig vagy Mandzsuriáig mindenütt otthonos. Tibetben lépten-nyomon sztupákba botlunk; itt *csorten* a nevük.

Szárnáth romhelyén több nagy buddhista szerzetesotthon, kolostor maradványait láthatjuk. Legnevezetesebb volt egykor ezek közt a *Dharmacsakra vihára*, a Tan Kerekének Kolostora. A buddhista szerzetesek, a bhiksuk vagy — pálinyelvű változattal — bhikkhuk ilyen kolostorokban, vihárákban laktak India-szerte.

A *vihára* szóból ered keleti Hindusztán egyik hatalmas területének neve is: *Bihár*. Valamikor Vihára-szthána volt a neve. Ennek jelentése «Kolostorok Földje» vagy «Kolostorok Országá». Itt, ezen a tájon keletkezett a buddhizmus, itt járt-kelt legtöbbet a Buddha, itt hirdette tanát leginkább, s ezért itt, ezen a földön jött létre a legtöbb kolostor. A későbbi Bihár tekintélyes része Magadha országához tartozott és Magadha elsőnek fogadta el a Buddha tanát, mi több, Magadha királya is a Buddha hívévé lett, házanépével együtt. *Bihár eszerint a buddhizmus szentföldje*. A név szabályszerűen, a nyelvészetben jólismert törvények szerint alakult át a szanszkrit Vihára szóból. A *v*-nek *b*-vé való átváltozása közismert és igen sok nyelvben tapasztalható jelenség, az indiai köznyelvekben pedig egészen általános, hogy a régi szanszkrit szavak *b*-je *v*-vé változzék. (Pl. a VII. fejezetben említett erdő neve, *Brindaban*, a régi *Vrindavana*-ból.) Általános jelenség az is a későbbi indus nyelvekben, hogy a szanszkrit szóvégi rövid *a* hang némává lett, eltűnt, mint az imént idézett szóban is. Így egészen nyilvánvaló, hogy a Bihár szó nem egyéb, mint az ősi Vihára népnyelvi változata. Ezt történeti tények és nyelvészeti tapasztalatok is támogatják s Indiában köztudomású.

Azért térek ki bővebben erre, mert még manapság is akadnak nálunk az úgynevezett «delibábos nyelvészkedés»-nek olyan műkedvelői, akik az indiai Bihár nevet minden áron a magyarországi Bihar földrajzi névvel akarják kapcsolatba hozni. Ennek a felfogásnak egyik híve néhány évvel ezelőtt levélben fordult hozzám és véleményemet kérte kutatásaira vonatkozólag. Ezek szerint a magyar Bihar név szerves kapcsolatban van az indiai Bihar-ral. — Megjegyzendő, hogy csak az angolos írásmódban Bihar ez az indiai név, de kiejtése Bihár, s az indus írásmódok ezt

a hosszú magánhangzót éppúgy fel is tüntetik, mint ahogyan mi különbséget teszünk az *a* és az *á* közt. Ha a «kutató» nem tud erről, vagy nem veszi tudomásul, akkor persze helytállónak vélheti arra hivatkozni, hogy Indiában is általános a «Bihari» név, akár minálunk. Ilyen név Észak-indiában csakugyan gyakori és valóban annyit jelent, hogy «Bihárból való», de helyes formája Bihári és nem Bihari. Az érdeklődőnek írt válaszümben mindezt kifejtettem és kitértem arra is, hogy mi a Bihár név eredete, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a «kolostort» jelentő indus szónak semmi köze sem lehet a mi Bihar szavunkhoz. A műkedvelő nyelvész azonban nem fogadta el ezeket az érveket és azt felelte, hogy ő kiderítette: az ősmagyarok közt buddhisták is voltak és Magyarországon is «kolostorok földjét» jelentette a Biharnak nevezett terület! A fanatikus elszántsággal nem lehet érveket szembeszögezni... Egészen hiábavaló volt igyekezetem, amikor még egyszer kifejtettem, hogy a szó még akkor sem származhatott volna Indiából Magyarországra, ha csakugyan lettek volna ősmagyar buddhisták és ősmagyar buddhista kolostorok a Tiszántúl. Hiszen a szanszkrit eredetű vihára — vagy a bihár forma — még az Indiával közvetlenül határos buddhista területekre sem származott át: ez a szó például már Tibetben is ismeretlen s a kolostort tibeti szóval *gompának* nevezik. De még az Indiával szoros kapcsolatban álló Berma (Burma) sem ismeri a vihára-bihár szót, hanem a maga nyelvén nevezi a kolostorokat. Ugyanígy áll a dolog Mongolországgal és Ázsia más buddhista területeivel. Ha egyáltalán feltehető volna, hogy a régi magyarok buddhisták voltak, akkor is legfőljebb csak úgy lehetne elképzelni, hogy a buddhizmus közép- vagy nyugatázsiai népek révén jutott közéjük; ha tehát e népek maguk sem használták soha a kifejezetten indiai eredetű vihára vagy bihár szót, akkor ez semmiképpen sem származhatott át a magyar nyelvbe!

Csak a kuriózum kedvéért tértem ki erre a kérdésre, mert sokan hitelt adnak a hasonló gyökértelen és alaptalan feltevéseknek és elfelejtik, hogy az ilyen «délbábos» nyelvészek édeskeveset törődnek a tudományos ellenőrzéssel, vagy

akár csak az egyszerű logikával; előre elhatározzák, hogy tetszetős és fantasztikus feltevésük helytálló, s ehhez utólag fűzik hozzá a legnyakatekertebb «bizonyítékokat».

A Bihár név nyomában eljutottunk Hindusztán keleti határtartományába. Az Egyesített Tartományoktól keletre terül el *Bihár és Orissza* provinciája. De ez csak politikai beosztást fejez ki, mert Orissza nem tartozik a Gangesz síksághoz, tehát Hindusztán földjéhez sem. Biháron túl kelet felé már Bengál következik. Bihár azonban jellegzetesen hindusztáni föld és mint láttuk, egykor igen nagy szerepet játszott Északindia történetében és kultúrájában.

Ismételjük: a buddhizmus szent földje ez. Legszentebb pontja pedig *Buddh-Gaja*, úgy kilencven kilométernyire keletre a Gangesz egyetlen déli mellékfolyójától, a Szóntól.

A hagyomány szerint itt vezekelt éveken át Gautama Sziddhárta, a királyfi, aki elhagyta otthonát, hogy a lét gyökeres titkait megismerje, s itt érte el a megvilágosulást, hogy «tökéletes Buddhává» váljék. A buddhista világ szemében *Buddh-Gaja* éppen olyan páratlan jelentőségű szenthely, mint Jézus szülőföldje a keresztény világban. A legtávolabbi buddhista országokból is sok zarándok keresi föl a Mester megvilágosulásának színhelyét, ahol a buddhista vallás megszületett. Amikor Nyugattibetben jártam, messze fönn a «Világ tetején» is találkoztam olyanokkal, akik több hónapig tartó nehéz, fáradságos úttal elzarándokoltak erre a részükre mindennél szentebb helyre. Egy nyugattibeti fejedelem, akinek támogatása nagyon elősegítette munkámat, kérdésemre, hogy mivel viszonyozhatnám szívességét, csak annyit kért, hogy ha eljutok majd *Buddh-Gajába*, küldjek neki egy képet az ottani nagy pagodáról és a szent fáról, amelynek tövében a Buddha megvilágosult. Mondanom sem kell, hogy nem feledkeztem meg szerény kérelméről és elküldtem neki a képeket, még pedig a magam felvételeit.

A mai modern világban már vasuton is megközelíthetjük *Buddh-Gaját*. Gaja vasúti állomásától csak pár kilométernyi utat kell megtennünk, akár lovaskocsin, akár autón, hogy elérjük *Buddh-Gaját* és a nagy pagodát.

A pagoda büszkén felmagasodó gúlatornyát már messziről látni lehet, pálmák sötétzöld ligetéből szökken a síkság fölé. Nagyon hatásos látvány s már messziről előkészíti a hívót a nagy vallásos élményre, amely a szent helyen vár reá.

A Buddha-templom térségét fal veszi körül és a bejárat előtt egész sereg koldus tanyázik. Válogatott kollekciója minden elképzelhető emberi nyomorúságnak; sánták, vakok, bénák. Olyanok is vannak köztük, akiknek csak a törzsük maradt meg és a kezükön vonszolják magukat. Szörnyű látvány. Az érkezőre vetik magukat, körülveszik a gépkocsit. Az alamizsnálkodás a hindu s a buddhista vallás szerint is erény és a boldogtalanok arra számítanak, hogy a szenthelyen senkisem fogja elutasítani őket. Kiosztom köztük aprópénzemet, már csak azért is, hogy kiszabaduljak körükből.

A templom tágas kertjébe lépve mindenfelől buddhista építmények környékezik az ösvényt. Kisebb szentélyek, sztupák, fülkék Buddha-szobrokkal, aztán kapúívek, faragott kőkerítések, haranglábak. Dús déli növényzet von üde zöld színt a képre. Zarándokok és szerzetesek: bermai phongik, tibeti lámák, szilani bhikkhuk járnak-kelnek mindenfelé, de legtöbb a bermai. Berma (Burma) legközelebb van Indiához, sőt közel száz év óta politikailag a britindiai impériumhoz tartozik, azaz csak tartozott, mert 1937-ben politikailag különválasztották Indiától. De Berma különben is élénken érdeklődik az indiai buddhista emlékek iránt, hiszen — említettük többször — Indiában már vagy ezer éve nincsenek buddhisták, de a szomszédos Berma mainapig is buddhista ország maradt. Bermaiak állították helyre a buddh-gajai templomot már a XIV. század elején és azóta is gondját viselték a nagyértékű műemléknek és szenthelynek. 1877-ben szintén bermai buddhisták végezték el a nagyarányú átalakításokat és renoválásokat a templomon és környékén. Igaz, hogy kissé túlságba vitték a dolgot, mert egész részleteket tüntettek el a föld színéről, új részeket építettek a pagodához és az egész épület külsejét annyira felújították, hogy a régi építkezésből alig látszik valami. Mindamellet a templom alapépítménye és a torony

konstrukciója még az eredeti, csak a stukkó-borítás és márványdíszítések újak. A templom eredetileg Kr. e. az V. és III. századok közt épült. Még a Buddha életében valami szentélyfélével jelölték meg a megvilágosulás színhelyét, aztán a Maurja-dinasztia uralma alatt fokról fokra felépült a templom a vimána-jellegű toronnyal, majd a díszesen faragott kőkerítés készült el. A templom s a torony tulajdonképpen egyetlen egész, mert maga a templom toronyalakú és csak a földszinti terem nevezhető külön templomnak vagy szentélynek. Sötétvörös téglából készült az egész, csak a talapzatot és a toronypárkányokat, díszítéseket faragták fehér márványból. A téglafalat szürkés habarccsal vakolták. A templomot körülvevő pompásan faragott kőkerítés a maga nemében India legrégibb műemléke.

A főbejárathoz közeledve remekbefaragott kapuív alatt haladunk át, előtte harangláb áll, ugyancsak faragott kőből, meg egy sztupa-formájú alacsony oszlop. A kapuíven túl a széles platform következik, rajta a templom-, illetve pagodatorony emelkedik. A bejárat előtt több zarándok ül, ájtatosan összetett kézzel imádkozva, vagy ölükbeeresztett kézzel elmélkedve. Félhomályos csarnokfélébe lépünk, a csarnok mélyén hatalmas ülő Buddhahaszobor vonja magára pillantásunkat. A bejárat kelet felé néz és a homlokzaton, a bejárat fölött vágott nyílás arra való, hogy a felkelő Nap ezen keresztül a Buddha homlokára hintse sugarát, természetes dicsfénybe vonva a Magasztos fejét. A szobor a meditációba merült Buddhát ábrázolja, ahogyan a pippala fa alatt ült, amidőn a megvilágosulást elérte. Mert a buddhagajai templom ennek az eseménynek a színhelyén épült s a nagy *bóddhi*-t, a «tökéletes megvilágosulást», az anyagi lét ámitó álmából való végleges «fölébredést» dicsőíti. «Buddha» jelentése is : a Fölébredett, a Megvilágosult.

A szobor újabb keletű, mert az eredetit régesrégén elpusztították ellenséges kezek. Hszüen cang, a tudós kínai zarándok, Kr. u. a VII. században még az eredetit látta s leírja, hogy illatosított agyagból készült és kellemes illatot árasztott. Egy régi szobor, amely állva ábrázolja Buddhát, fennmaradt a főtemplom mögött oldalt emelkedő kis szen-

télyfélében. A templom közelében épült bermai kolostorban pedig Japánból hozott finom Buddhaszobor látható.

A zarándokok, mihelyt megérkeznek Buddh-Gajába, hódolatukat azzal mutatják be, hogy balról jobbfelé haladva, (hogy a templom jobbkézfelől legyen) «körülfekszik» a templom talapzatát. Ez a hindu eredetű ősi *pradaksina* (jobbfele) szertartása, összekapcsolva a szintén régi hindu *szástánga* (nyolc-testrész) hódolattal. Ez abban áll, hogy a hívő úgy borul a földre, hogy testének mind a «nyolc» része érinti a talajt. A zarándokok úgy viszik véghez ezt a hódolati szertartást, hogy a templom kapuja előtt arcra borulva lefeküsznek a földre, előrenyújtják összetett kezüket, ujjukkal jelet írnak a porba, fölállnak, a jelig mennek, ott ismét leborulnak, és így tovább, amíg — fogadalmuk szerint — egyszer vagy háromszor körül nem feküdték a templomot. Különösen a buddhista szerzetesek nem mulasztják el ezt a hódolatot. Amikor ott jártam, éppen egy tibeti láma végezte a pradaksinát. Nézni is fárasztó volt, de a hívő szerzetes rendületlenül végigcsinálta az egészet, pedig a talaj némileg sáros is volt. Igaz, hogy ennek a szertartásnak már «felsőfokát» is láttam; egy hindu zarándok Délindiából sokszáz kilométernyi távolságból elindulva, így, fekvé «mérte föl az utat testének hosszával» egészen Puri templomáig, a bengáli öböl partján, Orisszában. Ahol utólérte az este, vagy kimerülten pihenésre kényszerült, ott megállt, éjszakázott, a jámbor hívők adtak neki szállást és eledelt, reggel aztán folytatta fáradtságos «vízszintes» utazását. Ehhez képest a buddh-gajai hódolat valósággal gyerekjáték!

A buddh-gajai szentély legfontosabb, központi erekléje, a szent *Bódhi-fa*, vagy másképpen *Bó-fa*, a templom mögött áll. Magas kőkerítés, helyesebben a templom magas kőtalapzata védi törzsét, onnan emelkedik föl a magasba. Terebélyes fa, hatalmas, vastag törzzsel. Nagy, szívalakú levelei vannak; elhoztam magammal emlékül egypárat a fáról. A buddhista világ szemében ez a fa mindennél szentebb emlékü, a Buddha hívei olyan kegyeletben tartják, mint a keresztények Bethlehemet vagy a Golgotát. Hiszen a buddhisták szerint «évezredek, egész világkorszakok mul-

nak el, amíg egy tökéletes Buddha születik az emberek közt» és Gautama Sziddhárta itt, ez alatt a fa alatt lett tökéletes, megvilágosult Buddhává. Azaz nem éppen ez alatt a fa alatt, amelyre ma áhítatos szemmel tekintenek a zárándokok, mert harmadfélezer évig még a legszívósabb fa sem él. De a jelenlegi fa egyenes és közvetlen leszármazottja, mondhatni unokája az eredetinek, «a kecskepásztor fájának», az *Adzsapála-njagródhá*-nak, amely alatt Gautama évekig ült vezeklő elmélyedésben. A szerzetesek gondoskodtak róla, hogy amikor az eredeti fa elvéhnedt, hajtásait elültessék és fölneveljék a régi helyén. A templom mögött álló fa a hagyomány szerint pontosan az első fa helyén gyökerezik, de a szent fa más leszármazottjai a templom közelében, a torony északi oldalán egész kis ligetet alkotnak, s ők is élvezik kamatait az érdem tökéjének, amelyet az eredeti fa szerzett azzal a kivételes szerencsével, hogy a jelen világkorszak Buddhája az ő árnyékában érte el a megvilágosulást...

A fát és környékét kis színes lobogók, úgynevezett imazászlók díszítik, köztük hosszúkás selyemnyelvekkel, ezeket a rajtuk látható feliratok szerint kínai és japáni zárándokok helyezték el ott.

A templom mögött egész sereg kisebbfajta sztupa áll, ezek nagyrésze is idestova kétezer esztendő, némelyiküket szép kőfaragás ékesíti. Ereklék vagy régen elhalt buddhista szentek hamvai rejlenek bennük.

Jóideig járkálhatunk a templom kertjében és mindenütt találunk valami érdekes látnivalót. A legszebb kép azonban a kert déli végéről tárul elénk, helyesebben akkor, ha elhagyjuk a templom térségét s megkerüljük a kapu előtt elterülő vízmedencét. Az oszlopokkal megszakított kerítés mögül fák és pálmakoronák emelkednek föl, még hátrább az ötven-egynéhány méter magas gúlatorony szökel a magasba, s az egész kép élesen, tisztán tükröződik a nagy medence csöndes vizében.

Buddh-Gaja a világ egyik legrégebbi szenthelye és több mint ötszázmillió ember ájtatos gondolata fordul feléje. A templom szentélyében — ha a Buddhaszobor

időnként megváltozott is benne — kevés híján harmadfélezer éve égnék szüntelenül a kis olajmécsek, amelyeket alázatos szívű hívők egymást követő nemzedékei gyújtanak a Magasztos képása előtt.

A környékbeli hinduk is tisztelettel, összetett kézzel köszöntik a Buddha emlékét, mert a hindu ösztönösen, de hagyományai szerint is nagyratart minden tiszta, magasrendű szellemi megnyilatkozást. A Buddha vallása nem él már Indiában, a szülőföldjén.* A hindu tanok azonban megőrizték azokat az ősi megismeréseket, amelyek a buddhizmusban is alapvetőek. Az eszmélő hindu is a végső fel szabadulásban, az anyagi lét börtönéből való visszavonhatatlan menekülésben látja az élet végcélját, de ezt nem nirvánának, hanem móksának nevezi.

*

Bihár a dzsaina vallás követőinek is szent földje. Itt, az egykori Magadhában született és tanított *Vardhamána*, körülbelül ugyanabban az időben, amikor a Buddha élt, vagyis Kr. e. a VI. században. Tanáról röviden beszéltünk már az egyik előző fejezetben, de most, hogy Bihárban járunk, ismét meg kell emlékeznünk erről a vallásról. Vardhamánát hívei a *Dzsina* (Győzedelmes, Diadalmas) jelzővel tüntették ki, mint ahogyan Gautamát a «Buddha» epitheton díszítette. A *dzsaina* szó «Dzsina-követőjét» jelenti, mint ahogyan szanszkrit vagy páli nyelven *bauddhák*-nak nevezték Buddha híveit. A dzsaina vallás nem terjedt el olyan széles körben, mint a buddhizmus, megmaradt India határai közt és manapság is csak kb. kétmillió hívet számlál. Ez igazán nem sok, India 350 milliónyi lakosságához viszonyítva, különösen ha figyelembe vesszük, hogy kb. négy millió szikh és ötmilliónál több bennszülött ke-

* A legutóbbi britindiai Census (1931) több mint 12 millió buddhistát tüntet föl, de ezek elenyésző kivétellel nem a tulajdonképpeni India területén élnek, hanem Nyugat Tibetben, Nepálban, Szikkimben, a Tibettel határos vidékeken általában és Bermában, amely a Census megjelenésekor még politikailag egyesítve volt Indiával. Szilan (Ceylon) nem tartozik Indiához, mert külön brit koronagyarmat.

resztény él Indiában. De a dzsainizmus legalább nem tűnt el India földjéről. Arisztokratikusnak mondható vallás, mert sokat követel hívétől és nagyon keveset ígér, még földöntúli jutalmat is alig. Vardhamána, akárcsak Gautama, előkelő család sarja volt, de fiatalon a vallásos élet felé fordult és beállott egy hindu szerzetesrendbe, amely déli Magadhában, a mai Parasznáth hegyén lakott. A hindu tanok azonban nem elégítették ki és új vallást kezdett hirdetni, vándorolva, folyton járva-keelve Magadhában és a környező országokban. Előbb azonban azt a rendet nyerte meg új tanának, amelyhez csatlakozott. A rend tagjai *nirgrantháknak*, «köteléknélkülieknek» nevezték magukat és tanításaik részben alapul szolgáltak a dzsainizmusnak. A nirgranthák Vardhamánát *Mahávirának* «nagy hős»-nek nevezték és az emberiség legendás útmutatóinak (Tirthankar) utolsóját látták benne. A dzsaina vallás azóta is huszonnégy ilyen tökéletes «útkészítőt», Tirthankart tisztel. *Parasznáth*, akiről a bihári szent hegyet elnevezték, a hitrege szerint szintén a Tirthankarok egyike volt.

Mahávira Vardhamána, a győzedelmes *Dzsina*, — akárcsak a Buddha — a kasztrendszer nem tartotta szükségesnek, de nem is ítélte el. Bárki dzsainává vagy buddhistává lehetett, s ennek ma sincs akadálya, mindegy, melyik hindu kasztba tartozott azelőtt a hívő. De a dzsainizmus — mondtuk már — nem szakadt el a hinduizmustól olyan élesen, mint a buddhizmus; a hindu és a dzsaina kultusz sok vidéken csaknem elválaszthatatlanul egybeolvad; ugyanannak a családnak tagjai közt lehetnek hinduk és dzsainák. Vannak aztán olyan csoportok is, amelyek a dzsaina vallás elveit követik, de mindennapi életükben a hindu vallási szokásokhoz ragaszkodnak, bráhma papokat hívnak házukba a szertartások elvégzésére. Említettük, hogy például a Gangeszt a dzsainák is szentnek tartják. A dzsaina tan alapelvei közt a hinduizmusnak nem egy principiuma is szerepel, például az *ahimsza*, az élőlények kímélete, és a *ma trí*, az élők iránti barátságos érzés, szeretet. De a dzsainák ezeket az elveket sokkal szigorúbban értelmezik és alkalmazzák a gyakorlatban, mint a hinduk

többsége. A dzsaina felekezetnek két szerzetesrendje van, az úgynevezett *digambarák* és *svétámbárák* rendje. Digambara jelentése «égtájakba öltözött», magyarul: meztelen. A digambara-szerzetesek teljesen meztelenül járnak, azaz csak jártak a «régi jó világban», amikor a kormányzat és a rendőrség még nem ütötte bele az orrát a vallási szokások egyikébe-másikába. Ma már a digambarák nem mutatkozhatnak eredeti «viseletükben» olyan helyeken, ahol hivatalos közegek megláthatják őket, de félreeső vidékeken, a dzsainák egyes szenthelyein, vagy a távoli Himálaja vad hegyei közt ma sem ritka a szabályszerűleg öltözött, illetve vetkőzött digambara. A digambarák megvetnek minden kényelmet, minden földi, anyagi korlátozást és egyedül az egyéni létformától való szabadulásért élnek. A svétámbárák (fehérruhások) hófehér átvetőt viselnek és kevésbbé fanatikusak, mint a digambarák, de azért vallásuk elveit ők is szigorúan követik. Így például, nehogy akaratlanul is élőlények pusztulásának okai legyenek, szájuk és orruk elé könnyű muszlinkendőt kötnek, hogy lélegzetvételkor véletlenül el ne nyeljék az apró, alig látható muslincákat és egyéb repdeső parányokat, járás közben pedig folyton a lábuk elé néznek, hogy hangyákat, stb. el ne tapossanak. A világi hívők is lehetőségig betartják az élőlények kíméletének elvét, húst például sohasem esznek. Mindamellett a dzsaina vallás is megengedi kivételes esetekben az ahimszá mellőzését, például a királynak és a bírónak, ha az igazság szolgálatában halálra kell ítélniük a bűnöst, vagy a harcosnak, ha csatában embert kell ölnie. A *dharma* — a kötelesség — törvénye a dzsainatan szerint is elsősorban kötelezi az embert és nem kerülhet összeütközésbe az ahimszá törvényével.

A dzsaina vallás nem hisz egyetemes, az egész mindenségre kiterjedő hatalmú Istenben. Ezért a nyugati atheisták és materialisták diadalmasan szoktak hivatkozni a dzsainizmusra, mint egyébként a buddhizmusra is. De tévednek, mert a dzsaina igenis tiszteli az isteneket, sőt egy legfelsőbb Világszellemet is, akikben magasrendű szellemi erők megnyilatkozását látja, csak éppen egyetemes istenséget nem

ismer el. Ezért a dzsainák a hindu istenségek előtt is hódolni szoktak. Legmagasabb eszményképüket azonban a tökéletességre jutott, minden anyagi szennytől megtisztult szellemű *emberben* látják. Hitük a szó szoros értelmében embervallás. A *víra*, a hős, a szellem diadalmas embere fölébe kerekedik minden kötöttségnek, minden félelemnek, minden vágnak és minden reménykedésnek. Vállalja az emberi élet legsúlyosabb kötelességeit, de mitsem vár ennek ellenében. Így szabadulhat meg az egyéni létforma börtönéből, hogy a mindenség létének legmagasabb fokán a tiszta erő teljességébe olvadjon. A gondolat hasonló a nirvána eszméjéhez.

Mindebből kitűnik, hogy a dzsainizmus voltaképpen csak különös, sajátos életfelfogásbeli forma; követője összeegyeztetheti más vallások, így például a hinduizmus követésével. A buddhizmus első, eredeti tana is így fogta fel a Buddha hirdette «nemes nyolcérű ösvény» követését; a mindennapi életben a buddhista megmaradhatott a hindu vallásformák keretében. Csak amikor a buddhizmus Indiában tételes vallássá, hierarchikusan kiépített egyházzá fejlődött, akkor élesedett ki az ellentét közte és a hinduizmus közt. A dzsainizmus, láttuk, elkerülte ezt és mainapig is békésen él a hinduság mellett, bár tagadhatatlan, hogy a buddhizmus éppen egyházi jellegének köszönhetette, hogy Ázsia tekintélyes részét meghódította.

Parasznáth hegye a dzsainák egyik legjelentékenyebb szenthelye Indiában, talán egyedül csak a rádzsputánai Ábu hegye vetekedhet vele. Az Ábu hegy csodálatos dzsaina templomai azonban felülmúlják művészi tökélyben és szépségben a parasznáthi szentélyeket. Parasznáth hegyének sajátos jelentőséget ad az, hogy magányosan emelkedik ki a síkvidékből, még pedig elég tekintélyes magasságra, mert teteje 1370 m. tengerszint fölötti magasságban van, kb. ezer méterrel a környező lapály fölött.

A hegy tövében, Madhubannál állnak a digambara és svétámbara szerzetesek kolostortanyái, dús lombok zöld keretében. Az indiai vallások kivétel nélkül hegyeken hozták létre legkedveltebb szenthelyeiket. Ez nyilván az ősi hindu

szellem hagyománya, mert az indo-árjákra eltörölhetetlenül mély benyomást tett a Himálaja hegyvilága. Láttuk, hogy még a hindu templomok alapformái is a Hegy jelképes ábrázolására törekedtek és a hindu templomok építészeti alapelemeit, több-kevesebb változtatással, átvették a későbbi vallásfelekezetek is, a buddhisták és dzsainák éppúgy, mint a szikhek.

Nem tudom, épült-e kocsút azóta a Parasznáth hegyre, de amikor Indiában jártam, még csak gyalogszerrel, lóháton vagy a *dandi* nevezetű hordszékben lehetett feljutni a dzsainák szent hegyére. Nem hinném, hogy út épült volna, mert a Parasznáthra inkább csak indus zarándokok igyekeznek, európaiak aránylag ritkán keresik föl, az angolok sem tartanak fönn rajta üdülőtelepet, noha a mult század közepe táján katonai szanatóriumot létesítettek a Parasznáthon. A britindiai kormányzat különben sem szokta megzavarni a szenthelyek életét, mert igen bölcsen azt az elvet alkalmazza, hogy ne avatkozzék ázsiai alattvalóinak hitéletébe, ha ez nem kerül összeütközésbe a törvényekkel.

Szép erdei ösvény vezet fölfelé a szent hegyre. Bambuszligetek váltakoznak lombos fákkal, aztán nagy, sűrű erdő következik, kisebb tisztásain a fehér hangyák kupalakú, sárkunyhókra emlékeztető kupacai állnak. Magasabban aztán megritkul az erdő, a széljárta hegyoldal fái girbe-gurba ágakkal merednek a magasba. Végül ezek is elmaradnak és köves, sziklás hegyháton visz keresztül az ösvény. A tetőn huszonnégy dzsaina templom emeli a kék égbe hófehér kupoláit, kötegtornyait és csúcsdíszeit, rajtuk zászlók lobognak. Huszonnégy templom van, mindegyik a Tirthankarok, az «Ütkészítők» egyikének emlékét őrzi. A Tirthankarok márványszobrai jóformán miben sem különböznek egymástól, egyik olyan, mint a másik. Típust, eszményt, példaképet ábrázolnak, nem egyént, nem személyiséget, hiszen a dzsaina-tan főcélja az egyéni, személyes lét kötelekéből való szabadulás. A Tirthankarok meditáló helyzetben, keresztbevetett lábakkal, ölükbe eresztett kezekkel ülnek; az avatatlan szem könnyen összetévesztheti őket a közismert Buddha-szobrokkal. De a Tirthankar-ábrázolá-

sokat rendesen az jellemzi, hogy — csekély kivétellel — fehérek, homlokukon, a két szemük közt hegyikristály jelképezi a szellemi erőközpontot, mellükön is féldrágakövek vagy hegyikristályok csillognak.

Évenként tíz és tízezer dzsaina zárándok keresi föl a Parasznáth hegyet, virágokat raknak a Tirthankarok szobra elé és keresztbevetett lábbal leülve a képmások előtt, összetett kézzel hódolnak az Útkészítőknek, vagy magukba merülve elmélkednek az anyagi létből kivezető ösvény rejtelmein. Fehér ruhát viselnek s asszonyok is szép számmal akadnak köztük. Különben a dzsaina felekezetnek női szerzetesrendje is van, persze ezek nem tartoznak a digambara rendhez, amelynek tagjai csupán az «égtájakba» öltöznek... Azonban a digambarák úglátszik igen diszkréten viselkednek, mert a dzsainák egyik szenthelyén sem találkoztam velük; csak fönn, Kasmir elhagyatott hegyei közt, az Amarnáth barlang felé vezető ösvényen láttam ilyen meztelen aszkétákat. Nem mondhatnám, hogy különösen tetszetős jelenségek lettek volna...

A hegytetőről messze tájra nyílik a pompás kilátás. Észak felé a hegy alacsonyabb nyúlványai huzódnak el, s túl rajtuk a kis Barakar folyó szalagja csillog.

Arra, északon terül el a Gangesz síksága, keleti Hindusztán és Bihár földje. A Gangesz egyre szélesebbre növekedve hőmpölygeti iszapos vizét kelet felé, elhalad Patna előtt és Rádzsmahálnál átlép a bengáli területre. Bengálban aztán mihamar egész sereg ágra szakad, főága pedig egyesül az északkelet felől érkező hatalmas Brahmaputrával. Végigjárta Hindusztán síkságát, Hardvár mellett érte el, kilépve a Himálajából, eredetének hegyi világából. Keleti Hindusztánban egyre több hajó szántja már a szent folyam hátát, nagy terményszállító bárkák, kisebb gőzösök, sőt személyszállító hajók közlekednek rajta. A rengeteg iszapot szállító folyam sok zátonyt rak le, ezek folyton változtatják helyüket s ezért nagyobb hajók nem járhatják vizét. Ez az oka, hogy a Gangeszen nem lehet kényelmes, modern gőzhajóval úgy végighajózni, mint Berma fő ütőerén, az Iravádin. Kár, mert érdekes és tanulságos dolog lenne a víz

felől végignézni a Gangeszpart életét, Hindusztán földjén keresztül.

*

Hétmérföldes csizmával jártuk be Hindusztánt, a Gangesz síkságát. Ha minden jellemző és érdekes pontját fel akartuk volna keresni, kötetekre rúgna az útleírás. De meglátogattuk azokat a helyeket, amelyek évezredek óta fontos szerepet játszottak a Gangesz síkságán, s ma is a legjelentékenyebbek ezen a tájon. A Gangesz a hindu rege szerint az égről hullott le a földre, népeket, kultúrákat látott jönni-menni, megszületni és elmúlni partjai mentén. Hatalmas birodalmak jöttek létre síkságán és átadták helyüket az utánuk következőknek. Minden megváltozik, átalakul körülötte, csak ő maga, a szent Gangá járja útját változatlanul az évezredek át és a régmúltak tanulságait mormolja a jövő nemzedékek fülébe...

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA 2136 1950. N. SZ.

A Hindusztáni síkság térképe.

TARTALOM:

	Olda
I. Hindusztán	5
II. A hindu kultúra szülőföldje	11
III. Hindusztán örökvárosa	39
IV. A «nyolc Delhi»	46
V. Élet a mai Delhiben	83
VI. Ágra, Fatépur és Szikondra	90
VII. Múlt és jelen a hindusztáni síkon	117
VIII. Lakhnau és a Gógra lapálya	137
IX. A Gangesz legszentebb városa	155
X. A Buddha nyomában. Bihár	176

